प्रवेश सं०

विषय: धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

नाम त्रिंशच्छ्लोकी विवृत्ति:

ग्रन्थकार रघुनाथ:

पत्र सं० ~~१-१५, २१-७६~~ 13891

श्लोक सं० १-१३, १५-७६ अक्षर सं० (पक्तौ) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकार: ११.८ × ४.५

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

वि० विवरणम् ~~[illegible]~~ प्र.

आ. ८१६२

पी० एस० यू० पी०--७७ एस० सी० ई०--१९५१--५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिंशश्लोकीटी
काप्रारंभः॥ श्री

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि. टी. ॥१॥

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्रणम्य शंभुं हेरंबं पितरौ पितरौ तथा। रघुनाथः प्रकुरुते त्रिंशच्छ्लोकीविवेचनं॥ ॥ निमित्तसंदर्भभिन्नाशौचप्रतिपादने कृते विविच्य क्रमेण वक्ष्यं कर्तव्यमस्मिन्निष्टरूप तदभावादस्तक्रममनुसरन् सगर्भपाताशौचं तावदाह॥ षण्मासाभ्यंतरे तु स्वपुरुषनिर्गते गर्भमात्रे विनष्टे माता तन्माससंख्यासमदिनमशुचिः॥ गर्भग्रहणादारभ्य षष्ठमाससमाप्तिं यावत् स्त्रिया उत्पन्ने अचेतने गर्भे पतिते माता तु गर्भया तन्माससमसंख्याहोरात्राण्यशुचिः स्यात्॥ चतुर्थे चत्वारि पंचमे पंच षष्ठे षडित्यर्थः॥ आद्यमासत्रये तु नेदं॥ किंतु त्रिरात्रमविशेषेण॥ गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यह इति मरीचिस्मरणात्॥ अचिर आद्यमासत्रये पक्षे तेन ब्राह्मणे॥ नन्वचिरपदस्याद्यमासत्रयपरत्वे किं बीजमिति चेच्छृणु॥ षण्मासाभ्यंतरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदा॥ तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते इत्यत्र ह्युक्तविहितस्य षष्ठमासं यावन्माससमदिवसाशौचस्य तदंतःपातित्वाविशेषपात्रिरव काशत्वेन स्रावे मातुः त्रिरात्रं स्यादिति तु ह्युक्तविहितेन त्रिरात्राशौचेन बाधः स्यात् विषयत्वेन व्यवस्थापित्वेनापि तथापि दिवसैरिति बहुवचनानुरोधात्त्रिरात्राशौचस्याद्यमासत्रयविषयत्वं युक्तं॥ ननु प्रथममासमात्रे द्वितीयमात्रे तदुभयमेवं तास्य विषयो युक्तः॥ प्रथमत्रिरात्रं द्वितीये द्विरात्रमिति न्यायसिद्धेरिति चेत्॥ प्रथमपक्षासंभवात्॥ अचिरशब्दानुरोधात्त्रिलिंगसमवायगौणत्वाच्छब्दानुरोधात्प्रथममविषयता वरं यथा द्वि

स. हेरंब ॥१॥

तीयानुपपत्तेः॥ तृतीयविषयत्वविरोधाभावेन तत्परिहारकारणाभावात् तृतीयानुपपत्तेः॥ गर्भमाससमा रात्रीः संस्रवे गर्भस्य त्र्यहं वेति गौतमोक्तपक्षद्वयस्य बहुवचनानुरोधात् षण्मासमध्यविषयस्य व्यवस्थासंभवेऽव्यवस्थायोगात् व्यवस्थापक्षायामचिरशब्दोचितत्वाद्यनुगृहीतेन समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनाद्यमासत्रयविषयत्वेन व्यवस्थाया युक्तत्वाच्च॥ स्वपुरुषनिर्गतग्रहणमुत्तरार्थव्यभिचारेण गर्भस्य पूर्णप्रसवे पितुः संनिध्यसंनिधिव्यवस्थितत्रिरात्रैकरात्रसत्त्वेन सपिंडानां च तथैवैकाहस्याभ्यासत्वेन तदपूर्णोपगमे तेषामवाशौचाभावस्योचितत्वापातत्वात्॥ मातुस्तु तत्रापीदमेव विशेषानुक्तेः॥ गर्भमात्रस्यानुवादः॥ तदा तदवस्थायां नित्यप्राप्तत्वात्॥ स्नानशुद्धाः सपिंडाः॥ सपिंडाः पित्राद्याः स्नानशुद्धास्तत्कालावच्छिन्नाशौचिनः पूर्वोक्तविषये पंचमषष्ठवर्जं पित्राः॥ तथा च स्मरणं॥ सद्यःशौचं सपिंडानां गर्भस्य पतने सतीति॥ अशुचित्वाभावेनाशौचविधानानुपपत्तिर्निःकारणशौचासंभवाच्च सद्यःशौचं स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः॥ यत्तु मरीचिवचनं स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौचवर्जनमिति तत्सपिंडानां प्रकृतत्रिरात्राशौचाभावानुवादकं न तु सर्वथाशौचनिषेधकं॥ यदपि गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्य पतितदपि मात्राशौचविधायकं सत्त्वं वाक्यशापमेव पितुः स्नानमनुवदति न लिखितरेखास्नानं निवर्तयतीति वाक्यभेदप्रसंगात्॥ यद्यप्येतद्वाक्यपर्यालोचनया स्नानमात्रसमाचोचयोरेकविषयत्वेऽप्रतीयते तथापि वाक्यांतरबलाद्भिन्नविषयत्वे लभ्यमाने

न्दोषमाव हति॥ अंत्यमासद्वये तु त्रिदिनमशुचयः॥ षट्सु मासेष्वंत्यं पंचमषष्ठाख्यमासद्वये गर्भपाते सपिंडास्त्रि
दिनमाशौचिनः स्युः॥ तथा च मरीचिः॥ पाते मातुर्यथामासं सपिंडानां दिनत्रयमिति॥ पातः पंचमषष्ठयोरिति च॥
अतः परं सूतिवत्स्यात्॥ अतः अंत्यमासद्वयादूर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमे सूतौ प्रसवनिमित्तं दशाहा
दि वर्णभेदेन स्यादिति वक्ष्यमाणमेव नैराकांक्ष्यार्थमुक्तं॥ अरिवृतिः॥ तथा च षण्मासाभ्यंतरं स्रवे तदनंत
रमतदूर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचं भविष्यतीति स्मरणं॥ अत्र तासां ग्रहणमुपलक्षणं॥ अतदूर्ध्वं प्रसूतिः
स्यादिति वाक्यात्सप्तमप्रभृति चाविकलांगस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् तत्र च लोके प्रसवव्यवहारात्सप्तमप्रभृ म
तिगर्भनिर्गमस्य प्रसवशब्दवाच्यत्वात्प्रसवे च सर्वेषां दशाहाद्याशौचस्य यथेदं शावमाशौचं सपिंडेषु
विधीयते जननेप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतामिति स्मृत्युक्तत्वात्॥ चातुर्वर्ण्ये स्यात्तुल्यं भवति वय
सि पक्षोच्यते शौचमात्रं॥ गर्भस्य ग्रहणात्सप्तसप्तमे वयो न जन्मादि गर्भोपि प्रमादिवत्॥ तथा च गर्भग्रहणा
मासादारभ्य प्रसवपर्यंतं प्रसवे मारणेऽप्यापनयनेपर्यंतं चात्र स्त्रीविशेषपुरस्कारेण यदाशौचमभिहितं
वक्ष्यमाणं च तच्चातुर्वर्णानां तुल्यं भवति नोपनीतसपिंडमरणप्रसवाशौचवद्वर्णभेदाद्भिन्नमित्य
र्थः॥ तद्विधायकवचनेषु वर्णविशेषानुपादानात् तुल्यतामहाचार्यो याज्ञोचेवत॥ तुल्यं वयसि सर्वेषामति
क्रांते तथैव चेति व्याघ्रपादवचनाच्च॥ अत्रापि पूर्ववत्समन्वयः॥ यद्वा न्यायप्राप्तानुवादकेन वयोतिक्रां

तग्रहणस्यानुपात्तवर्णविशेषसर्वाशौचोपलक्षणत्वादुक्ताशौचस्य साधारण्यलाभः॥ आचार्याशौचस्य साधारण्यसिद्ध्यर्थं
तस्यावश्यकत्वात्॥ फले तु तदेव वयः॥ एवमाशौचस्य साधारण्ये संभवे विभज्य व्याख्याने मनुष्यगात्याहारापेक्षत्वादप
व्याख्याने॥ जन्माशौचांतराले यदि शिशुर्नालच्छेदकालेभिः प्राणैः पतेत्तदा जनननिमित्तमाशौचमस्य
वक्तव्यं॥ जन्माशौचांतराले जननाभिमाशौचपरिच्छेदकोहोरात्रम आनीलच्छेदकाले नालच्छेदानंतरं यदि
जीवत उत्पन्नस्य शिशोर्मरणमुपरमः निःप्राणत्वं एवं बालेः यत्तु सद्य इति तत्र हस्तिवेधदर्शपि मातुः पित्रादीनां च ज
ननजनितं जन्मनिमित्ते आशौचं कृत्स्नं दशाहाद्येवास्ति न तु वक्ष्यमाणेन रात्राद्याशौचेन निवर्तत इत्यर्थः॥ तथा च हारी
तः॥ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति॥ जातमृत इति नालच्छेदात्पूर्वं॥ यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति
सूतकं॥ छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत इति जैमिनिवचनात्॥ अस्य वचनस्य तत्प्रकरणपाठान्मृतपूर्ण
शब्दार्थव्याहृतस्य योजना॥ प्राक् नाभिच्छेदनाच्चेन्निधनमुपगतस्तत्तदहेनैव शुद्धिः सर्वेषां सूतिकायास्त्विह भवति सक
लकं॥ जीवन्तु सन्नाभिच्छेदनान्नालच्छेदात्प्राक् चेन्निधनमुपगतस्तत्तदहे सर्वेषामपि पित्रादीनां त्र्यहेण वै शुद्धिर्जी
ननाशौचस्य स्मृतिकायां मातुस्तु रहः अनंतरोक्तं पिता सपिंडानां दशाहमेवं जननाशौचं॥ पूर्वविषये पल्लस्वे
सर्थः॥ तथा च बृहन्मनुः॥ जीवजातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु॥ सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति॥
ततो जननानंतरमेव नालच्छेदाद्वाग्भिः सर्थः॥ प्रेतशुद्धिरुक्तः सपः॥१॥ ॥छ॥ प्रेतशौचनंतर निमित्तमाशौचं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०श्लो० ॥३॥

लक्ष्यते॥ तस्य शुद्धिर्निवृत्तिः सद्यः स्नानमात्रेणैव त्रिष्वपि विषयेष्विव सर्पिः॥ तथा च शंखः॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचमिति॥ सद्यस्त्वं च स्नानकालावच्छिन्नत्वमेव पूर्वोक्तयुक्तेर्विज्ञानेश्वरेण तथाव्याख्यानाच्च॥ यत्तु दशाहाभ्यंतरे बालप्रमीते तस्य शौचे वैः॥ शावाशौचं न कर्तव्यं सूतिशौचं विधीयत इति ब्रह्माण्डवचनं तत्सपिंडाशौचनिषेधकं॥ प्राङ्नामकरणादिति चेज्जन्माशौचकालोपलक्षणं आशौचांते नामकरणविधानात्॥ अतएव विष्णुवचनं॥ अनिर्दशे दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति॥ सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति॥ एतच्चानंतरं वक्ष्यमाणमपि जनने जनिते तदविशेषणाद्यावत्सप्रदर्शनार्थमुक्तं॥२॥ ॥ स्नाने प्राङ्मतेः॥ परे ते इति सर्वत्र संबध्यते॥ गतार्थं॥ अर्वाग्दशाहजननताहः परे तेऽग्निदग्धस्य तत्रापि सद्यः॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सतीति मनुवचने साहचर्यादुदकक्रियोपलक्षितस्य दाहस्यापि नामकरणोत्तरकालं विकल्पितत्वान्नामकरणादूर्ध्वं दंतोत्पत्तेस्तत्कालाकालादंतजन्म सप्तममासोपनिषद्दर्शनात्सप्तममासलक्षणादर्वाक् च इते मृते अग्निदग्धस्य सद्यः अहोरात्रमाशौचं॥ अदंतस्य तु न केवलं पूर्वोक्तविषय एव अत्रापि विषये सद्यः स्नानमात्रं भवति॥ तथा यमः॥ अदंतजाततनये शिशौ गर्भच्युते तथा॥ सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति॥ पाज्ञे वपनक्रियापि॥ आदंतजन्मनः सद्य इति॥ अनेनाश्रुकेपातव्यवस्थापकत्वात् अदंतजाते बाले मृते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति विष्णुवचनेऽग्निसंस्कारनिषेधसाहचर्यात्सद्यःशौचस्यादाहविषयत्वं दहनस्य दा

हेरंब ३

हविषयत्वं परिशेषादवगम्यते॥ तदुपरि दिनमात्रमूर्ध्वं तच्चोलकर्मणो दंतजन्मोपरि आचूडतः त्रिवर्षो यावज्ज्ञापयेतानी वत्सर्पितं तृतीयवर्षसमाप्तिं यावदिति सर्पिः॥ अत्रिविधेयो वा आहुः तृतीयवर्षमप्राप्ते सर्पिः॥ चोलकर्मणः परतो दग्धस्य दग्धे चाह्निमहोरात्रमाशौचं॥ तथा च विष्णुः॥ दंतजातेऽकृतचूडे अहोरात्रेण शुद्धिरिति॥ इदं च दंतजननोर्ध्वं दाहे त्वहोरात्राशौचाभिधानं मिताक्षरानुसारेण॥ मम तु प्रतिभाति॥ कुतो हि वर्षत्रितगर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमिति वसिष्ठोक्तत्रिरात्रस्य विषयो नक्तरात्रस्य व्यवस्थापकत्वात्॥ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः॥ दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदित्यंगिरोवचनाद्दाहे त्र्यहः अदाहे त्वहरिति॥ यत्तु वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षयाऽकृतचूडस्य तद्विषयत्वमंगिरोवचनस्य विज्ञानयोगिनोक्तं तदयुक्तं॥ जातदंतपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ नहि पूर्णत्रिवर्षोऽप्यजातदंतः संभाव्यते॥ इदमवाच्छिन्नसाशौचवद्दशाकादाविदमेवोक्तं॥ यत्तु आर्द्रे अंगिरोक्तौ स्मृतेः सौदौ चूडाग्रहणस्य कालोपलक्षणत्वात्तृतीयवर्षस्य च तत्कालादंतजननकालात्सप्तममासादूर्ध्वं वर्षद्वयाभ्यंतरे एकाह इति प्राप्येरुक्तं॥ तदयुक्तं॥ कालोपलक्षणत्वासंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ न त्वत्तेऽपि यद्यपि दंतजन्मान्यायात्तृतीयवर्षे मतेः शुद्धिस्त्वनैशिकी अंगिरोवचनबलात्तदंतस्य धापक्रमस्य वावच्छिन्नं प्राप्नोति तथापि विशेषस्मृतेस्त्रिभिर्वर्षैर्मृतेः शुद्धिस्त्वनैशिकी अंगिरोवचनबलात्तदंतस्य वावच्छिन्नं युक्तं॥ यत्तु वसिष्ठवाक्ये तु नहि वर्षग्रहणं तत्तस्य निरवकाशत्वप्रसंगमुख्यत्वाद्दाहाभावेन त्रिरात्रप्राप्तो नहि द्विवर्षातस्यापि पाक्षिकदाहविधिद्योतनार्थं॥ अन्यथा तत्स्मृतेरानर्थक्यात्॥ सदध्र नहि वार्षि

दंत ५

सं.दी.
॥४॥

केवाले प्रेतत्वमनुगच्छतीत्यादि प्रमवचनेन एकाहविधौ तद्ग्रहणं तदपि तस्य निरवननुमुख्यत्वघातनार्थं तद्विवरस्य चूडाकरमु
ख्यत्वघातनार्थमिति दिक्॥ सचौले तु त्रिरात्रं॥ चूडाकर्मादि जातीनां सर्वेषामेव प्रमतः॥ प्रथमेब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रु
तिचोदनादित्युक्तत्वात् संवत्सरः प्र र्न चूडाकर्म विधीयते॥ द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनादिति च मनु
यमवचनात् प्रथमाब्दादावपि चूडाकरणस्यानुकल्पत्वाज्जननादूर्ध्वं सचौले कृतचौले परे तु वर्षत्रयमध्येऽपि त्रि
रात्रं॥ तथा च मनुः॥ नृणामकृतचूडानां शुद्धिर्नैशिकी स्मृता॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते इति॥
चूडाकरणं तु नामकर्मादेतज्जननवन्नेकालोपलक्षणं॥ तस्यानियतकालत्वेन कालविशेषस्योपलक्षणस्याप्युपमशक्य
त्वात्॥ न च नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्॥ पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्वित इति मनुवचना
न्नामकरणमप्यनियतकालमिति वाच्यं॥ तस्याशौचान्तरपरत्वात्॥ तथा हि॥ दशम्यां रात्रावतीतायां ब्राह्मणः
द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियो नामधेयं कुर्वीत॥ इदं चोपलक्षणं॥ वैश्यशूद्रौ षोडशे एकत्रिंशे च॥ एवं समने
नप्रकारेणास्याशौचान्ते नामकुर्यादित्यर्थो भवति॥ पुण्य इत्यादिस्तु केवलमिति तस्यार्थः॥ यद्वा ब्राह्मणं
प्रसवे एकादशाहे व्यतीपातादिमहादोषसंभवे द्वादशामनुकल्पेन विधीयते॥ महादोषसत्त्वे मुख्यकाले
पि शुभकर्मानुष्ठानमुक्तं गर्गेण॥ व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि॥ श्राद्धं कुर्यात् शुभं नैव प्राप्त
कालेऽपि मानव इति॥ अन्यत्रापि॥ अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेदिति॥ पुण्ये तिथिपरत्वेन स

वृद्धेनास्य व्याख्यानं कृतं तत्सकलग्रन्थस्मृतिविरोधादसद्व्याख्यानमेव॥ यदपि मेधातिथिना रात्रिविशेषणत्वात् स्त्रीलिं
गो दशमी द्वादशीशब्दो वहोरात्रपरो कृत्वा वचनबलाद्दशाशौचमध्येऽपि जातकर्मवन्नामकर्माप्यापस्त्वं व्याख्या
तो दशमी द्वादशीशब्दा वहोरात्रपरो अशौचमध्यगमे नामधेयमाशौचव्य
हारोपलक्षणत्वेपि ग्रमाणाभावाद् स्कं तदप्युक्तं॥ प्रमाणाभावादसिद्धः॥ आशौचव्यपगमे नामधेयमाशौचव्य
वहारोपलक्षणत्वेपि प्रमाणाभावादसिद्धस्कं तदप्युक्तं॥ दशम्यां तु व्यापितानाम कुर्यादित्यादि स्मृति
व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इत्यादि विष्णुधर्मादि वचनसद्भावात्॥ दशम्यां तु व्यापितानाम कुर्यादित्यादिस्वा
पुवसति कोपानानेतरकालविधानात्॥ यस्तु रुद्रधरेण सत्यपि चूडाकरणस्य प्रथमवर्षादिकालत्वे विप्रेन्यून
त्रिवर्षे मृते शुद्धिरुक्ता नैशिकीत्यादि वाक्यस्य तीयवर्षात्पूर्वमहोरात्रशौचविधानात्तेदकवा स्वतपातृतीयवर्ष
मेवा चूडान्तेनैशिकीस्मृतेत्यादिवचनं व्यापिनस्तरस्कृतं तदपूर्ने द्विवर्षइत्यादिवसिष्ठादिवाक्ये स्वत्रैव त्रिरात्र
स्यापि विधानादयुक्तं॥ तृतीयाब्दउत्सर्गतश्चौलकालः प्रथमाब्दादिस्तु कुलधर्मापेक्षया यदा इति हारलता
दि वचने तु चूडाकर्मादि जातीनामित्यत्र प्रथमतृतीययोस्तुल्यवन्निर्देशाच्चूडाकार्या यथाकुलमित्यादिश्रुत
कुलधर्मप्राप्तत्वेन वसर्वेषां निर्देशात् घटिक्लिन्दवत्॥ तस्मान्नामकर्मदन्तजननयोरेव कालोपलक्षणत्वं॥ न तु
चूडाकरणस्य॥ एवमुपनयनस्यापि॥ वचनबलान्तु त्रिवर्षादूर्ध्वं प्रकृत तु स्यादपि अ ह इति॥ यत्तु वाचस्प
तिना प्रमवचनेन संवत्सरे पूर्णे इत्येवं द्वितीयत्वाभावात् दानर्थक्यपरिहारार्थं तत्र पूर्णा इत्यनुषज्यते तृतीयपदार्थ
क्यपरिहारार्थं तस्य तृतीयवर्षचरमावयवपरत्वं पूर्वस्य तु तद्प्रथमावयवपरत्वमिति व्याख्यातं तत्र क्लेशाः कृताः सा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कारश्चर्मे ले यास्तान निषेधनः॥ त्रिदिनमितरथा प्रागन्नताल॥ ततो यावद्वर्षाद्धं त्रिमात्रतादुपनयनपर्यंतमितरथापि
कुलधर्मापेक्षयाऽकृतचौलेऽपि परेते त्रिदिनं॥ कृतचौले तु प्रागुपनयनात्सर्वं दात्रिरात्रमुक्तमेव॥ तथा चांगिराः॥
यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः॥ दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति॥ इदं च वचनं विप्रस्य न
त्रिवर्षं तु मते शुद्धिस्तु नैशिकी इति तेनैवाभिहितत्वात् नृकृतं त्रिवर्षाकृतचूडविषयमिति मिताक्षराकारैरस्मिन्नर्थे
भवति मूलं॥ द्वितीयपक्षे पादमेव मूलं॥ न च तस्मिन्पक्षे पूर्ववाक्यस्य त्रिवर्षो त्रिवर्षाभयविषयत्वेऽत्रिवर्ष
यवस्थाविषये समपूर्वैकवादाहस्यैवेति विवक्षितं त्रिवर्षे तु दाहस्यानिषेधादविवक्षितमिति वैरूप्यं स्यादिति
वाच्यं॥ अत्रिवर्षविषयादेवास्माद्दंडापूपन्यायेनास्यार्थस्य सिद्धेः॥ आव्रतादेशो चा॥ आव्रतादित्यपूर्वा
वधिसमर्पकत्वेनापि सवर्ण्यते मत्प्रागतत्वेन विशेषाग्रहणादप्युक्तिर्नाख्य॥ उपनयनात्प्रभृति उपरमब्रा
ह्मणादिजातिनिमित्तं दशाहादिरशौचं तेषां सपिंडानां भवतीति वक्ष्यमाणमेव नैराकांक्षार्थमुक्तं॥ तथा
चेयाज्ञवल्क्यः॥ त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परमिति॥ दशरात्रमिति जात्याशौचोपलक्षणं॥ अशौच
मित्यशौचशब्दस्य नञ्समासः॥ तेन नोभयपदवृद्धिः॥ अर्वाग्मासाधकस्यास्या वा शौचस्य मातापित्रो
रपवादमाह॥ मातापित्रोस्तु पुत्रे त्रिदिनमदशाने॥ नाम्नः प्रागुक्तस्याशौचस्यापवादः किल दंतजाता
कृतकस्यैवेति प्रदर्शनार्थमदशानग्रहणं न तु सदशानवत्सर्पि॥ नामकरणादूर्ध्वं यावदुपनयनं पुत्रे अपत्ये हरेव ॥५॥

परेते यो वस्थादिविशेषानाश्रयणेन मातापित्रोस्त्रिदिनमाशौचं॥ पुत्रग्रहणमुपलक्षणं॥ बालानामजातदंता
नां त्रिरात्रेण शुद्धिः वैदिकादत्यसंबंधादनुरूपादेव अहमितिवत्सामान्येन स्मरणात्॥ प्रजातासु योषित्सु संस्कृता
संस्कृतासु च॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् इतरेषां पृथग्विधीति शंखवचनेन स्नापसपिंडत्रिरात्रविधानाच्च॥ इदं च
स्नापस्य रात्रेदंतजननादुपरि अजातदंतासु पित्रोरेकरात्रमिति काश्यपविभिवचनादिति माधवीये विशेषः॥
सन्निधौ न च चैषः॥ एवं निर्दिष्टे नात्र पत्रस्थे नाशौचकालमध्ये मरणवार्ताश्रवणे तस्योच्यते॥ तादृशसंनिधौ
नष्टे चेष्टमृते पृथक् शोचकं ज्ञात्वाशौचमिति रिक्तं सकलमरणाशौचं भवति॥ तत्र प्रथमदिनश्रवणे पूर्णतादृगाशौ
च दिनमध्ये श्रवणे तच्छेषः॥ अतिक्रांते तोशौचकाले श्रवणे जातासौ नवन्यासील सर्पः॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ प्रो
षिते तु विषमं तस्मिन्ने वातिकालं जामिति॥ वक्ष्यमाणाद्दशाहं साश्वतीति विशेषणेनाचार्यामरणवदनुपनीत
मरणे पतिकोतालशौचनिषेधादग्रेदुक्तविवक्ष्यमाणोन द्विवर्षाविषयमतापितासादर दशाहं पक्षेत्पनुपनीताप
रति मिचलादति कालाशौचेनास्तीति प्रदर्शनार्थमिदमुक्तं॥ २॥ ॥ अकृतचूडे वर्षेऽप्रभयोः सूतकं मातुरेव
हो सस्पविशानिश्वरकृते प्रथम॥ व्याख्यानमपि प्रसाहः॥ कुनदवे लसज्जे जनिकरे जननी सोदरा ज्ञांदर
शाहः॥ योगीश्वरवाक्ये कृतचूडे वर्षग्रहणात्प्राक्पूर्ववद्ग्रहणमस्मिन्पक्षे न तु पूर्णद्विवर्षयावत्सर्पंतत्राशौ
चस्य सुतरां तावत्सत्वात्॥ तस्मिन्नसंस्रवे मतजातानेकरस्यापि तु जनन्याः सोदराणां च दशाहमाशौचं इतरसपिं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

डानां तूर्क्तं ॥ इदं च पित्रोर्लेन नाद्यूर्ध्वमेव सोदराणां तु नामकरणादूर्ध्वं देयमित्यं ॥ तथा च पैठीनसिः ॥ गर्भस्थे प्रेते मातु
रेकाहं जाते उभयोः कृते नाम्नि सोदराणां चेति ॥ जन्मनो शौचकाले मध्ये सपिण्डाशौच प्रतिपादके स्त्रीहं चात्रिरा
त्रादि प्रतिपादके मन्वादि वाक्य विरोधो लोक विशिष्टलीस्त्रा स्यपक्षस्य निवपकारे रनादरादन्तर्दश वर्ष पद वै
पथ्यापत्ते श्रयाः स्वलक्ष वचनस्य तत्परत्वेन व्याख्यानस्य सुतरामयुक्तत्वाद्दूतौ पद्याख्यानमभिप्रेत्याह यद्वा
स्वत्र्यपलमनाभिक्कमह विषये शौचं तु त्रिरात्रं ॥ इह विषये तु नंदू वर्षमतेपित्रोः अस्वत्र्यपलमिलते षां
स्वत्र्यायोग्यत्वमेव तु रसापिंडापेक्षया धिकं ॥ अस्वत्र्यपलाव धिच वक्ष्यति ॥ अथ निय नेत्यादिना ॥ आशौचं तु क
र्मानधिकाररूपं पित्रोस्त्रिरात्रं सोदराणां त्वितरसपिंडवदेवेत्युद्दशाह ॥ एवं च पित्रिन्तरसपिंडानामन्नत्यब्दे
पत्नेअनुगमनं नियमनन्नास्यस्तरिपतां किं तु पूर्णद्विवर्षापरमेव वक्ष्यमाणं व्याधिक्यं सकलं भवति ॥ तथा
च स्मृत्यंतरं तु नंदू वर्षे संस्थिते उभयोरवेनं तरेषां मिति ॥ इदं च कर्मानधिकार लक्षणस्याशौचस्यानिषे
धमशक्यत्वादस्वत्र्यपलस्यैव नि षेधकं सत्तकमातुरेवहि सवपदव्याख्यानाविभिनीक्षरापूर्वा लोचनया वि
दुषां क्वचिदन्यथा पीदमेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति लक्ष्यते ॥ अर्वागित्यादिनोक्तस्येतरसपिंडाशौचस्य कन्या वि
षयेपवादमाह ॥ स्त्रीणामस्नानेन शुध्यत्रिपुरुषं विषयमातिराशौच कालाद ॥ नाम्नाद्यूर्ध्वमाशौचं लपर्य
तमकृत चोलासु स्त्रीषु प्रेतासु त्रिपुरुषविषये तु आसप्तमात्रयादपुरुषत्रयपर्यंतसपिंडः स्नानेन शुध्येदि

णा ८
हेरंब
॥६॥

तथा चापस्तंबः अप्रत्तानां तु कन्यानां सपिंडाशौचं विधीयत इति ॥ वसिष्ठोपि अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञा
यत इति ॥ नतीयवर्षपरे काल ऊर्ध्वं अनुवर्तितव्या नीव्यपदेशदूर्ध्वं नु लप्यमिवशाकृतचूडाया अथहोरात्र स्यहलाने ॥ न
तु सपिंडाशौच प्रतिपादके ऋषिवाक्य कालोपलक्षण प्रदर्शनपरं तस्य पवीनपुंसके पुंसलात्मपमवर्षं चूडाया अपि
सपिंडाशौच प्रसंगाच्च ॥ तस्माद्यदा कदाचित्क्रियमाणचौलपर्यंतं सपिंडाशौचं तदूर्ध्वं प्रागवाग्दानमहोरात्रं ॥ तती
यवर्षादूर्ध्वमकृतचूडायामपि यावद्वाग्दानमेव पुंसवस्यैव हेवत्रित्रपामेकाहरस्य तीर्थे वृद्धिर्द्विवक्ष्यति ॥ अर्वाग्वा
ग्दानतो हृद्य चौलाल तीयवर्षाच्चोर्ध्वं वाग्दानेयावत्स्त्रीषु प्रेतासु त्रिपुरुषविषये तु नियरहोरात्रेणशुध्यति ॥
तथा च योगीश्वरोक्तं ॥ अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति ॥ इदं चाकृतचूडायां सपिंडाशौचं विधानोत्त
रूर्ध्वमविशेषेण वर्णानामविकृतसंस्कारक्रमेण त्रिरात्रान्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहो विधीयत इत्यंगिरावच
नेपत्रपुंसपत्नी त्रिरात्रं तत्र कन्यास्वहोरात्रं विधानात्ततो यवर्षादूर्ध्वं वाकृतचूडायामपि प्रवर्त्ततेइतिनिबं
धणाम भिप्रायोल क्ष्यते ॥ त्रिभिरूपयमनाद्दूर्ध्वं गोत्रस्वकस्य ॥ वाग्दानादूर्ध्वमुपयमनाद्विवाहाद्र्वाक्स्त्री
षु प्रेतासु भर्तृगोत्रे स्वकेपितृगोत्रेचसप्तमपर्यंतं त्रिभिरहोरात्रैः शुध्येत ॥ तथा च मरीचिः अवाग्दत्ते
प्रत्तानु प्राणे च प्रतिपादिताः ॥ असंस्कृतासु साज्ञेयास्त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति ॥ विवाहादूर्ध्वं तु वक्ष्यति ॥ ४॥ ७
जन्मन्यप्येतमसाधपि चदशनिशाह द्वादशाहानि पक्षमासं वर्णाः क्रमेणाशुचयः उचित केवलं दूजातिस्त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰
॥७॥

पक्षं॥ जन्मनि पूर्णे प्रसवे तु पितरौ वापेतउपनीतस्कन्नमसावपि वउसन्नमतसपिंडा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशू
द्राः क्रमेण दशद्वादशपंचदशत्रिंशदहोरात्राण्यशुचयः स्युः॥ उचितकृतचूडशुश्रूषादिस्वधर्मानु
ष्ठानपरः शूद्रस्तु पक्षं पंचदशरात्रमशुचिः स्यात्॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ दशरात्रमतः परं॥ त्रिरात्रं
दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते॥ क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पंचदशैव तु॥ त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं
न्यायवर्तिन इति॥ उपनयनस्य च यद्वीविषयत्वं त्रैवर्णिकपुरुषविषयं स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्य यद्वीव
यिकत्वं ज्ञातं शौचे च योनिमित्तशौचे चोत्तरावयित्वं इष्टं॥ वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः
स्मृतः इदस्योपनीतपुरुषाधिकारिकधर्मेषु स्त्रीणां विवाहितानामधिकारप्रतिपादनार्थत्वात्॥ ततो
दत्ता भर्तुरेव हि॥ स्वजात्युक्तमाशौचं तस्यास्तत्रैव जातके तथैव तु ब्रह्मपुराणीयविशेषवचनात्॥ स्त्री
शूद्रयोश्च समानधर्मत्वात्॥ बहुकालमविवाहितस्य शूद्रस्य षोडशाब्दात्पूर्वं मरणे मासाशौचं॥ अ
न्ये त्वाहुः शूद्रस्य षोडशाब्दात्परं विवाहस्य समधिगच्छेन्मासाशौचमपि वा पूर्ववाः॥ शूद्रं समधिग
च्छेति नात्र कोऽपि विवादः शाति शंकरस्मरणात्॥ अत्र दक्षः स्मृतौ सपञ्चशौचे लप्यकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्त
था॥ षड्दशद्वादशाहाश्च पक्षो मासस्तथैव च॥ मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके सप

हेरंब
॥७॥

क्रमप्रत्यर्थताविज्ञानाग्निवेदमंत्रैः समन्वितं॥ सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकं॥ एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्ये
द्योऽग्निवेदसमन्वितः॥ हीने हीनतरे चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथेत्यादिना एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः
॥ त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैरित्यादिस्मृत्यंतरे च ब्राह्मणस्य॥ क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनि
रतः शुचिः॥ तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके॥ त्रिंशद्दिना
नि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इत्यादिवचनैश्च क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि॥ उपाधिविशेषोपादानपुरःस
रं संकुचिताशौचकल्पाः प्रतिपादिताः सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा॥ दशाहाच्छुद्धिरेतेषामि
ति शातातपोऽब्रवीत्॥ पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इत्यादिवचनैश्च सामान्यत एवोक्ता
वचा आशौचकालाः प्रदर्शिताः तत्र व्यवस्थिताशौचकल्पप्रतिपादकानां तावदग्निवेदकार्याग्निहोत्रादि
स्वाध्याय यविषयता॥ इज्यार्जनविनासीदत्कुटुंबार्थं च स्नानिकादिकृतं कृतज्ञरणोपयोगि इज्यार्जनवि
षयता च विज्ञानेश्वरादिभिः प्रपंचेन प्रतिपादितेव॥ सामान्यतः प्रवृत्तानां तु मनुपाराशरलस्यादिमहास्मृ
ति विरोधात् शिष्टसमाचाराभावाच्चेयद्यपि तैरनादरणीयत्वमेवोक्तं तथापि मन्वादिप्रोक्ताल्पकालाशौचपक्षपातः काला
शौचप्रतिपादकानां तावद्यस्य यावति काले येन विना सभावस्त्वस्य तद्विषये तावत्कालाशौचप्रतिपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं.शी.
११८

दत्तत्वेन पूर्ववत्तुल्यत्वेव॥ अत एव दशाहं त्र्यहं वा मातुराशौचं सपिंडेषु विधीयते॥ अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेका
हमेव वेति सामान्यप्रवृत्तमपि मनुवचनं कुल्यलोपान्यकोवास्यालुंभो पान्यके एव वा॥ अहेहि को वा पिमवे
दत्वस्तमिक एवेवेति प्राक् प्रतिपादितं चतुर्विधग्रहस्थाश्रमिप्रायमिक्लं मिताक्षरायां॥ अधिकृका
लाशौचप्रतिपादकानां तु जातिमात्रक्षत्रियादिविषयत्वे सपिवन्नं शक्यमिसाद्दिरन्यत्र विस्तरः॥ सोद
क विषयाच्चावचाशौचं कृत्स्नप्रतिपादकानामप्येवं व्यवस्था॥ मातृवस्तु दशाहादशाहादिमनाशौचं चके
लापुगांतरविषयाः॥ रक्तस्वाध्यायसापेक्षमपसंकोचनं तथेतिस्मृत्यंतरात्॥ दशाहमेवेविप्रस्य स
पिंडमरणे सति॥ कृत्स्नांतराणि कुर्वाणः कल्ले भवति किल्बिषीति हारीतवचनाच्चैसाहा॥ एतच्चब्राह्मणा
दिग्रहणात्सजातीयविषयमेव॥ विजातीयेषु तु ब्राह्मणादेर्मृगीवशिष्ठादिषु लावदनंतरे षडहमेकांतरे
त्र्यहो द्व्यंतरे एकरात्रं॥ तथा च हारीतेनोक्तं॥ दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु॥ षड्भिस्त्रिभिरथै
केन क्षत्रविट्शूद्रयोनिष्विति॥ बोधायनेन तु स्वजात्याशौचमेव तत्रापीष्टं॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये
स्युर्विप्रस्य बांधवाः॥ तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यतईति॥ अनयोश्च पक्षयोर्जातिमात्रस्वधर्म
परविषयत्वेनापदनापदिविषयत्वेन वा व्यवस्था॥ मृगीवशिष्ठादिब्राह्मणादिषु तु जातमृते जाताशौ

चं द्रष्टव्यं॥ तथा च विष्णुः॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियविट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः॥ क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्रा
भ्यां॥ वैश्यस्य शूद्रे सपिंडेषु षड्रात्रेण शुद्धिः हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिरिति
॥ मृगीवशिष्ठादीनां सजातीयसपिंडेषु तु क्षत्रियादिजोत्साशौचं॥ ब्राह्मणात्क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव क्षत्रिया
दैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव वैश्यायाः शूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एवेत्यस्य मृगीवशिष्ठादीनां क्षत्रियादिरूपेणाप्रतिपादनार्थ
त्वात्॥ सूतादिप्रतिलोमजानां प्रतिलोमाधमहीनोइतिस्मरणादाशौचं नास्त्येव॥ केवलं जननमरणयोर्मूत्रपुरीषो
त्सर्गवन्मलापकर्षणार्थं शौचमात्रमितिविज्ञानेश्वरः॥ माधवादयस्तु यस्मिन्निमित्ते शूद्रस्य यदाशौचं तस्मिन्नि
मित्ते प्रतिलोमानां तदेव॥ शौचाशौचं प्रकुर्वरन् शूद्रवद्वर्णसंकराइति ब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः॥ तथा सस
पिसपिंडत्वे आनंत्यं स्युस्सुतकारंदिसुतपुत्रेषु मृतेषु चवीलिक्षत्रियाणां प्रतिलोमजन्मानां प्रसूतासु पत्नीषु अस्त
तासु मृतासु च पूर्वापरपक्षयोश्च त्रिदिनमाशौचं नेतु दशाहादि॥ तथा च त्रिरात्रेण शुध्यंति इत्यनुवृत्तौ विष्णुः॥ अनौर
सेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च॥ परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति॥ अनौरस पदेन चौत्रौरसः धर्मपत्नीजः
इति पुत्रिकाषितौरसक्षित्रागमंते॥ तन्नवीतिकोपिसत्रजादौ त्रिरात्रसिद्धिः॥ अत एव बृहस्पतिनाथ साम्प्रते
पुत्रदारेषु परपत्नीसुतेषु चेत्युक्तं॥ यस्त्वौरसः एव दानेन क्रयेण वान्यस्य पुत्रीकृतः तत्र यद्यपि तु न त्रिरात्रं पूर्वसंबंध
निवृत्तेश्चानदशाहादीति प्रतिभाति॥ परपूर्वाग्रहणाच्च यद्यपि द्वितीयपक्षेरेव त्रिरात्रमिति प्रतीयते तथापि बार्हस्प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संस्थाश्रितग्रहणात्सर्वस्यापि॥ पितृपत्नि सपिंडानां तु एकरात्रं॥ तथा च मरीचिः॥ सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः॥
एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति॥ पितृग्रहणं पत्न्युपलक्षणं॥ हारीतोऽपि॥ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृ
तकेषु च॥ भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिंडत इति॥ याज्ञवल्क्येन तु पित्रोः प्रसोऽश्रेकाह उक्तः अनौरसेषु पुत्रेषु
भार्यास्वन्यगतासु चेति॥ तस्य चासंनिहितविषयत्वे निर्गुणविषयत्वे वा त्रिरात्रैकरात्रयोः सवर्णासवर्णविषयत्वेन
व्यवस्थेत्यपि कश्चित्॥ एकाहपक्षे च सपिंडानां स्नानमात्रं॥ एवं च अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च॥ गोत्रिणः
स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पितेति प्रजापतिवचनेन समभिव्याहारात् पितृपत्नीसपिंडत्रिरात्रस्नानयोः सं
त समानविषयत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि त्रिरात्रविषये सपिंडानां मरीचिहारीतवचनाभ्यामेकाहविधानात्सामा
न्यतः समानविषयत्वाङ्गीकारेण पूर्वोक्तो वान्तरविषयविभागः कल्पनीयः॥ एवं च सद्यःशौचानुवृत्तो अन्यपूर्वा
सु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु चेति शंखलिखितवचनमपि भार्यापुत्रयोरुद्धयोः संबन्धिभिराद्धत्वादुपस्थितयोः प्रति
पित्रोः सपिंडानामभिसंव्याहारेण सपिंडविषयमेव व्याख्येयं॥ अति अपमजातीयभार्यायोऽशास्त्रीयपुत्रविषयमिय
पितृकत्वे॥ भिन्नपितृके सोदरे च जाते एकाहः मृते त्र्यहः॥ तथा च मरीचिः॥ मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातराव
न्यगोचरौ॥ एकाहः सूतके तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोरिति॥ वानप्रस्थे यतौ वा परमृति कुलजे पिंडके वाप्लवः स्यात्॥ कु
लजे सगोत्रे सपिंडे वानप्रस्थे यतौ संन्यासिनि पिंडके तृतीयपञ्चके तौ वा परमृते आप्लवः स्नानमात्रमवकु

द्विरेतुः स्यात्सर्वेषां॥ तथा च पराशरः॥ देशांतरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ॥ मृते स्नानेन शुध्यंति गर्भस्रावे च गो
त्रिण इति॥ इदं च स्नानमौर्ध्वदैहिककर्मभिन्नविषयं॥ संनिहितसपिंडलाघनापादनाभिसंधौ शौचमात्रापवादत्वे
नौर्ध्वदैहिकानुष्ठानानिमित्ततदपवादाभावात्॥ एवमग्रेऽपि॥ यतेस्त्वौर्ध्वदैहिकमेव नास्ति॥ कुलजग्रहणमाशौचप्रया
जकानां यसंबंधमात्रोपलक्षणं॥ यापि ज्ञाविह शुश्रूषेमतवलितुहिनं॥ पोषितानां गवां विप्राणां गुरुरक्षणाय मृत
ततत्संबंधिनां दिनमहोरात्रमाशौचं॥ तथा च स्मृतिः॥ ब्राह्मणार्थे विपन्नानां योषितां गोग्रहेऽपि च॥ आहवेऽपि हतानां
च एकरात्रमशौचकमिति॥ आहवे हतविशेषमाह वृद्धविद्धे॥ ...यः॥ विद्धशब्दो मतलक्षणार्थः॥ युद्धमभिम
ते सद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः॥ एके योगनिर्दिष्टत्वात्पूर्वत्रोपलक्षिते युद्धहतविशेषोपादानार्थस्तीर्थशब्दोऽर्थवादः॥
तथा च मनुः॥ उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिरिति॥ अत्रापि
नेरि साहि विशेषणबलाद्युद्धे नेदं मृते नेतीति॥ तथा च पूर्ववाक्यमुद्धृत्य क्षतेन कालांतरमृतविषयं॥ अत्र च औ
र्ध्वदैहिककर्मपुरःसरास्ता नाशस्तु सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथालोशौचमित्यत्र कर्मनि॥ ५॥ ॥६॥ शावेऽतीते दशाहात्प्रभृति
विषये प्राक्त्रिमासात्त्रिरात्रं पक्षिण्याषण्मासादर्वाग्दिनमहर्नवमासात्ततः स्नानमात्रं॥ विषयो वक्ष्यमाणल
क्षणदेशांतरजिन्ने यस्मिन्देशे आशौचाभाविनः संति तस्मिन्नेव देशे उत्पन्ने दशाहात्प्रभृति दशाहादिके ब्राह्मण
लोदिशातिप्रपुत्रे शावमृतिनिमित्ताशौचेऽतीते ज्ञाते सति दशाहादिकालपरिछेदाशौचनिमित्तेऽपि मरणाद
शाहात्पुनर्ज्ञाते सतीति यावत्त्रिमासात् तृतीयमाससमाप्तेः प्राक् त्रिरात्रं॥ ततः षष्ठमाससमाप्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि.टी.
॥१०॥

आप्यत समाप्तिपर्यंतं पक्षिणी आगामि वर्तमानाहि प्रथममध्यगतारात्रिः ॥ तद्ध्वं नवममासमभिव्याप्य तत्समाप्ति
पर्यंतमहरेव पूर्वमहोरात्रं ॥ ततो नंतरं उदकदानसहितं स्नानमात्रं कालनिरपेक्षं शुद्धिहेतुः स्यात्सपिंडानां ॥ नवु
त्रिणीतस्य मरणादिशौचं चेन्निमित्तं बालतत आरभ्य पूर्णं दशाहादि प्रवर्तते सर्वः ॥ तथा च वृद्धवसिष्ठः ॥ मासत्रयं त्रि
रात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥ स्नानं नोदकदानसमं पूर्वबलस्य तेत्स
रात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमाद्वर्गूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥ स्नानं नोदकदानमप्युपलक्ष्य तेस
वर्षात्वर्षात्पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुध्यतीति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ यत्तु मानवे संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति
तद्दूर्ध्वमपि स्नानशास्त्रसत्यं नेतु वर्षमध्येनव मासं
तथा कारणे तेल्कीलनिरपेक्षं ॥ अत्र चैवाक्ये संवत्सरग्रहणं तद्दूर्ध्वमपि स्नानशास्त्रसत्यं नेतु वर्षमध्येनव माद्
ध्वमप्युपलक्षणं ज्ञातव्यम् अग्निप्रायेण उदाहृत वसिष्ठवचनात् ॥ श्रावग्रहणेन दशाहाद्याशौचानिमित्तं भूतस्य जननस्य
दशाहाद्यनंतरं श्रवणेपि तत्र्यातिरिक्तो नामाशौचं नास्तीति दर्शयति ॥ तथा च देवलः ॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीते
पुत्रिकेत्यपीति ॥ पितुस्तु स्नानमात्रमस्त्येवानिर्दशाहातिमरणेष्वपि पुत्रस्य जन्मनि च ॥ सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धः
स्यादिति मानवेन मनुवचनात् ॥ एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मन्यतिक्रांताशौचाभावस्यापकं अन्यथाशौचजन्मनि
दर्शयति ॥ दशाहाद्यनंतरं तु पौनःपुन्येन त्रिरात्राद्याशौचं विनिमित्तं भूतानुपनीतादिप्रायश्चित्तातिक्रांताशौ
चस्मिन्स्यादिवाद्वयस्य ॥ दशाहादयः सर्वे नीत्येनैव त्रिरात्रादि ॥ तथा स्मृत्यंतरे ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवोतिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनी
तेनास्तीति दर्शयति ॥ तथा स्मृत्यपवादः ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवोतिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनी
तेनास्तीति दर्शयति ॥ तथा स्मृत्यपवादः ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवोतिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनी
तेनास्तीति दर्शयति ॥ तथा सप्ताप्रवादः ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवोतिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनी
तेनास्तीति दर्शयति ॥ तथा सम्प्रवादः ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवोतिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनी
तग्रहणाद्नुपनीतपर्युदासपाचार्यसोदकादिप्रायश्चित्तातिक्रांताशौचे प्रस्मात एवं तथापि त्रिरात्राहोरात्रा

आशौचं निमित्ते समरणे त्रिरात्राद्यनंतरं ज्ञातेः पक्षिस्यो विशेषेण त्रिरात्राद्याशौचविधानस्यानुपपत्त्वादतिक्रांते दशाहेत्व
घाशौचनिमित्ते मरणे त्रिरात्राद्यनंतरं ज्ञाते पक्षिस्यो विशेषेण त्रिरात्राद्याशौचविधानस्यानुपपत्त्वादतिक्रांते दशाहेत्व
लिति च मनुवचने स्पष्टमेव दशाहग्रहणाद्दशाहादिजातीयाशौचविषयत्वमेवातिक्रांताशौचविधेर्युक्तमिति स्पष्टमेव द
शाहात्प्रतीतम् ॥ रुद्रधरेण तु प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्तोदकं शुध्यतीति याज्ञवल्क्यवचनपाठानुसारेण
मानवेनिर्दशाग्रहणस्यानिःक्रांता शौचकालपरत्वं संगीकृत्य त्रिरात्राद्याशौचातिक्रमेपि स्नानोदकदानमात्रमुक्तं
॥ दशातेर विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाद् पृथग्गृहीतम् ॥ अंतरा तु वक्ष्यति ॥ देवलेन तत्र पठितम् ॥ आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्या
त्षण्मासात्पक्षिणी ततः ॥ परमेकाहवर्षाद्धूर्ध्वं स्नाता विशुध्यतीति ॥ स्नानविषये दशेकमिताक्षरायां प्रेअर्वाकू
संवत्सरादित्युक्तं प्रायेण विषयः ॥ अंत एवात्र नवमादूर्ध्वमविशेषेण स्नानमुक्तं ॥ स्नाने दशाहेतरस्तु ॥ दशा
तरस्तु ज्ञाताशौचनिमित्ते जातिमरणे दशाहाद्युत्तरं ज्ञाने अविशेषेण स्नानोदकदानमात्रेण तु त्रिरात्रादि ॥ तथा
च स्मरणं दशातरमतेर्थकालेष्वादित्यकर्णदत्तोदकं शुध्यतीति च ॥ पूर्णे आशौचकाले ॥ पराशरवचनमपि ॥ भृग्वग्नि
मरणे चैव दशातरमतेतथा ॥ बालेप्रेते वसंन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयत इति ॥ आत्रिपक्षादित्यादि सामान्यवचनैर्नि
हितस्य वर्षाद्यंतरे त्रिरात्राद्याशौचस्य दशातरमते पिप्राप्तौ कथं सद्यः शौचमित्याशंक्य निरवकाशं विशेषविहि
तत्वादिति त्रिरात्राद्यादेस्तत्राप्रवर्तनेन प्रमुखवनानुवादपरं वैकं दशांतरमतेः सम्यक् विवरणमुक्त
नसद्यः शौचेनविरोधात्त्रिरात्रादेस्तत्रापवर्तनेन ॥ नत्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदिति ॥ सगा
नसद्यः शौचेनविरोधात्त्रिरात्रादेस्तत्रापवर्तनेन ॥ नत्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदिति ॥ सगो
त्रवचने ॥ दशांतरमतः कृत्स्नसगोत्रः अधुनेपदि ॥ नत्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदिति ॥ सगो
त्रशब्दोत्र सपिंडपरः ॥ तत्परं गोत्रमुच्यते इति परिभाषितेषु चतुर्दशपुरुषान्तरेषु सगोत्रेषु समानोदकेषु

वत्सरे वीजोपवस्यात्रिरात्राद्यतिक्रांताशौचस्याशौचे एव तन्निषेधानुवादासंभवात्॥ यत्तु माधवेन पूर्ववचनं संव
त्सराभ्यंतरेऽप्यसपिंडविषयमुत्तरं तु संवत्सरादूर्ध्वं सपिंडविषयमिति पराशरवचनेन द्वयं व्याकुर्वता देशांतरमृते
ष्यतिक्रांताशौचं त्रिरात्राद्यंगीकृतं तत्सपिंडविषयपूर्वोत्तरसंदंशस्य पूर्ववचनगतदेशांतरमृतग्रहणस्या
सपिंडविषयत्वोपेक्षायाः निर्बीजत्वादुत्तरवचनस्य च संवत्सरोर्ध्वविषयत्वोपेक्षायाः संवत्सराभ्यंतर एव
स्वाहितस्य त्रिरात्रादेस्तदूर्ध्वं प्राप्त्यभावादेव तन्निषेधानुवादासंगतेरप्युक्तत्वादयुक्तं॥ यत्तु पूर्ववचनेऽस्या
सपिंडविषयत्वार्थं संवादेन बाले देशांतरस्थे नृपचोक्ष्य देवे संस्थिते॥ सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव वि
शुध्यतीति मनुवचनमुपन्यस्य तत्र देशांतरस्थेन वा सपिंडो विशेष्यत इत्युक्तं तत्र श्लोके चकारं श्रवणा
हृत्यतां पुनः॥ य[...]दृष्यवीकृ त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासात्पक्षिणीं दिवानिशं॥ अहः संवत्सरादूर्ध्वं देशांतरमृते त
ष्यपीति दिवानिशाशब्देन पक्षिण्यभिधानस्यासंभवादसंगतोऽयं विभागः समानं तु तेरयं येष्वदृष्टं विष्णु
वचनमुदाहृतं॥ तत्र देशांतरशब्देन तत्परिभाषितदेशांतरग्रहणं किंतु प्रोषितमात्रग्रहणं देशांतरगतो वि
प्र इति पराशरवचनगतदेशांतरग्रहणं यदि तत्सर्ववचनानामविरोधः॥ अत्र लोके वृद्धसोमेश्वरादिबहुति
वृद्धसंमतः पक्षो युक्तः॥ देशांतरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तं॥ महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः॥ वाचो यु
त्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते॥ देशांतरं वदंत्येके षष्टियोजनमायतं॥ चत्वारिंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च

चेति॥ एतेषां च पक्षाणां देशाचारतो व्यवस्था॥ शुद्धिविवेके तु षष्टियोजनानंतरत्वं तदंतेऽपि भाषाभेदो गिरिमहान
द्यौ यत्र भाषान्यानि वेति लक्षणद्वयमेव निष्कृष्टेणोक्तं॥ मातापित्रोर्मरणेऽपवादमाह॥ अथ पितृमरणे देशकालाविशेषात्स्व
स्वं॥ माता च पिता च पितरौ तयोर्द्वयोर्मरणे दशाहात्परं यदा कदाचिदस्मिन्नस्मिन्नपि देशे जाते देशकालाविशेषा
स्वदेशरूपदेशविशेषं त्रिमासं पूर्णं॥ इत्यादिरूपं च कालविशेषमनालोच्य स्वं स्वं दशाहं द्वादशाहं वा शौचं पुत्रैः क
र्तव्यं॥ तथा च पैठीनसिः॥ पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः॥ श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवे
ति॥ अपि शेषकालांतरेऽपि॥ अपवादांतरमाह मातुः सपत्न्या[...]स्त्रिदिनं॥ देशकालविशेषादि समनुवर्तते॥ मातुः स
सपत्न्यामरणे आशौचकालोत्तरं यदा कदाचिदस्मिन्नस्मिन्नपि देशे जाते त्रिदिनमाशौचं पुत्रैः कार्यं॥ तथा च स्मृ
त्यंतरे पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्ज्यं द्विजोत्तमः॥ संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ इदमतिक्रांताशौ
चसमानं॥ इदमाशौचकालातिक्रांतौ यदाशौचमुक्तं तत्सर्ववर्णानां समानं न तु वर्णभेदाद्भिन्नं॥ तथा च व्याघ्रपादः
तुल्यं वयस्सु सर्वेषामतिक्रांते तथैव चेति॥ ६॥ ॥ ७॥ पित्रोर्गेहे समूढायाः प्रसवमरणयोरेकरात्रं त्रिरात्रं स्याता
पित्रादिकानां॥ मातापितृगृहे समूढायाः परिणीतायाः दुहितुः प्रसवे मरणे च यथाक्रमं पित्रोरेकरात्रं त्रिरात्रं
स्यातां प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रं॥ आदिपदग्राह्याणां भ्रातृणां मातापितृगृहवाससमानतंत्रे तत्पक्षावस्व
ज्ञेयं गृहस्थायाः प्रसवमरणे च पूर्ववदेकरात्रं त्रिरात्रं॥ तथा च विष्णुः॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे त
त्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं चेति॥ पितृपक्षस्यापि विशेषः॥ तदुपक्रमात्॥ पक्षपदेन भ्रातर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवं गर्भस्थं तेवाकांतरेण गर्भिणीमरणे त्रिरात्रविधानात्॥ पतिगृहे तु समृद्धा प्रसवमरणयोः प्रसवे तावत्सर्वेषां पित्रा
दीनां माशौचाभावः प्रायकाभावात्॥ मरणे तु पित्रोस्त्रिरात्रं भवत्येव बैजिकादभिसंबंधादनुरूपादेरपस्मृः॥ प्रत्ताप्रत्ता
सु योषित्सु संस्कृतास्वसंस्कृतासु च॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीत्यादि सामान्येन स्मरणादुक्तवत्राशौच
कालांतरश्रवणाद्विष्णुवाक्यगतपितृगृहग्रहणस्य च प्रसवमात्रविषयत्वेन सार्थक्यात्॥ प्रत्तानां तु वक्ष्यमाणप
क्षिणी॥ त्रिरात्रं स्वगृहे यस्य मृतः कृच्छ्रं दसपिंडः कृपं चेन॥ तस्याः पुत्राशौचं विद्येत यत्त्रिरात्रे नात्र संशय इति अंगिरोवच
नेन स्वगृहमरणे व्यवस्थापितत्वात्॥ इदं च वचनमुक्तं वक्ष्यमाणविषयत्वम्॥ सेतरोक्तपक्षिण्यादिकं तु रविकल्पित
त्रिरात्रव्यवस्थापकमेव लाघवान्न तु स्वगृहे यत्किंचित्सपिंडमरणे एवं त्रिराशौचविधायकं गौरवाद्वाक्या
न्तरविहितैकरात्रविरोधाच्च॥ असपिंडपरेने वचनात्याशौचानर्हमुक्तम्॥ एवं च सति यत्र त्रिरात्राद्यविनियमेनोक्तं त
न्न स्वगृहे भृगोर्वा मरणे तदेव॥ यत्र तु त्रिरात्रं पक्षिण्या एकरात्रेण वा विकल्पितमुक्तं तत्रांगिरोवचनात्त्रिरात्रस्य
स्वगृहमृतविषयत्वमितरस्य तदितरविषयत्वं॥ एकाहविकल्पितायां पक्षिण्यामप्येवमेव व्यवस्था॥ यत्र तु नियतमविक
ल्पितमुक्तं यथा मातुलादौ तत्र त्रिरात्रस्य पूर्वोक्तविषयत्वमित्यसंसर्गेण व्यवस्थाप्रकारः प्रसंगादत्रैवोक्तः॥ एवं विकल्पदीप
विषयत्वे वा एकरात्रस्य तु मातुलादौ अंगिरावचनस्य विधित्वमभ्युपगम्य सर्वत्रोक्तं वक्ष्यमाणविषयेष्वाशौचविभाग
व्यवस्थापकं वक्ष्यामः॥ यद्वाशौचं तु अंगिरावचनस्य॥ तत्रैव दुहितुः समृद्धायाः पितृगृहादन्यत्र मृतौ पित्रोः पक्षिणी
गृहमरणे त्रिरात्रमुक्तं तत्पाक्षिकं पक्षिरोधादुपेक्ष्यं॥

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायेन पृथग्दशाहादिकं प्राप्तं तत्र एवं च नाशौचावशिष्टदिनानामुभयसाधार
ण्यापि तदुत्तरमाशौचान्तरस्य दशाहादिष्वनुवृत्तिप्राप्तावपवादमाह॥ वृद्धाशौचस्य मध्ये तु परमपि समं स्वल्पकं
वा सजातिप्रेतजातं तरं वा यदि भवति तदा पूर्वशेषेण शुद्धिः॥ वृद्धस्य पूर्वप्रवृत्तस्याशौचस्य तत्परिच्छेदकस्य
दशाहादिरूपस्य कालस्य मध्ये द्वितीयादिदिने तु समं पूर्वप्रवृत्ताशौचसमकालव्यापकं स्वल्पकं तदपेक्षया न्यूनका
लव्यापकं वा सजातिजन्मनिमित्ते जन्मनिमित्तं मृतिनिमित्ते मृतिनिमित्तं परमपराशौचं स्वनिमित्तभूत
जननमरणोपनिपातेन यदि भवति प्रेते॥ मृतिनिमित्ताशौचमध्ये अत्यंतरं तत्र विजातीयं तादृशमेव जनन
शौचं वा यदि भवति तदा तस्याशौचान्तरस्य पूर्वाशौचकालशेषेण न वृद्धिरादिरूपेण शुद्धिर्भवति न तु
तन्निमित्तादारभ्य पूर्णदशाहादि भवतीत्यर्थः॥ एवं च सजातीयं स्वल्पसमानयुतेराशौचं निमित्तद्वयमेकस्मि
न्नेव दिने यदि भवति तदा विशेषाग्रहणात्साधारणकालपरिच्छेदं पूर्णमेवाशौचद्वयं भवति॥ तथाल्पकालव्या
पकाशौचमध्ये सजातीयमपि॥ अधिककालव्यापकाशौचनिमित्तं यदि भवति तदा तदुत्तरं पूर्णमेव तन्निमि
त्तमाशौचं भवति॥ तथा जननाशौचमध्ये दशपक्षस्वल्पकालाशौचनिमित्तं समकालाशौचनिमित्तं वाम
रणं यदि जायते तदा ते न्निमित्तमाशौचं न शावमध्यपतितस्यापि तस्य स्वधर्मप्रयोजकं॥ किं तु स्वरूप
कालादि स्वधर्मप्रयोजकं निमित्तानंतरं पूर्णं च भवति॥ तथा त्रिरात्रादिप्रेताशौचमध्ये दशाहादिव्यापकं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि.टी.
१५

जन्माशौचं यदि भवति तदा स्वकालं यावद् अस्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजकत्वात् प्रबलेनापि शावाशौचेन न निवर्तते किं
तु पूर्णमेव भवतीति ध्वनिरेको दुर्बोधो भवति ॥ तथा चोशनाः ॥ सूतकाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ॥ न पू
र्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यतीति ॥ इदं च वचनं पूर्वप्रवृत्तमरणाशौचमात्रेण तदंतःपतितयोर्जन
नमरणाशौचमात्रयोः ॥ पूर्वप्रवृत्तजननाशौचमात्रेण च तदंतःपतितजन्माशौचमात्रस्य निवृत्तौ प्रसक्ता
भ्यां लघुनाधिकस्य तत्स्यात्तेषु धके उभयत्र तस्य सत्त्वविशेषात् ॥ तथा च त्रिरात्रादिशावांतःपातिनो दशा
हादिजननाशौचस्य न पूर्वेण निवृत्तिः किंतु स्वकालं यावदनुवर्तमानस्यैव तस्यास्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्रयो
जकत्वमात्रेण गरीयसा शावाशौचेन स्वधर्मप्रयोजकत्वनिवृत्तिमात्रं ॥ सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त
्वथ सूतकं ॥ तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकमित्यंगिरोवचनात् ॥ एतदप्यनापाग पद्ये तु से याज्ञ
वल्क्य ... इति कूर्मपुराणवचने एवापवादत्वमुक्तं राघवस्या
शुद्धिर्गरीयसा ॥ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥ जननाशौचस्य स्वरूपनिवृत्तिरूपमपि बाध्यत्वमुक्तं रुद्रधरे
णोक्तं स लघुनापि मरणाशौचेन दीर्घस्यापि जननाशौचस्य स्वधर्मप्रयोजकत्वमात्ररूपगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वोद्यु
पातत्त्वस्य सप्तापवादत्वेनास्योशनोवाक्याविरोधाय तस्य न पूर्वापवादत्वं किंतु तदविरोधेन समाधिककालं
क्तं ॥ वस्तुतस्तु सर्वप्रकारगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वेपि ॥ षट्त्रिंशन्मतेपि ॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ॥
शावाशौचे गरीयस्त्वप्रतिपादकत्वमेवेति ॥ हेरंब १५

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनीति ॥ एवं च अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीत्यादिसामान्य
वचनमप्यल्पविशेषविषयमेव भवति ॥ अंतरापतिताशौचकालाधिककालव्यापिना लघुनापि पूर्वस्य
वृत्ताशौचांतरस्यानिवर्तनीयत्वं तु उशनोवाक्यार्थापवादत्वेन दर्शितः ॥ परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ॥
स्याच्चेत्संचयनमाद्यस्तु ॥ पूर्वेणैवात्र शिष्यत इति ॥ अस्यार्थः ॥ न्यूनकालाशौचप्रवृत्तेः परतोऽघवृद्धौ शुद्धि
मतिदीर्घकालव्यापिन्यघे पतिते अशुद्धिस्तद्दीर्घकालमघपरतः परपूर्वज्ञातनिमित्तमारभ्य पूर्णवि
धीयते न तु पूर्वेण निवृत्तिः ॥ तत्र च प्रवृत्तौ लघ्वाशौचं यदि पंचत्वमादहांतरापतिताशौचकालाधीसरना
पानुवर्तते तदा पूर्वेणैव तदपगमे यावल्लघुनापि षडहादिरूपपूर्वाशौचकाले नैव साऽशुद्धिः शिष्यते निवर्त्य
त इति ॥ इदमत्रोदाहरणं चतुर्होतर्विदशस्य मरणे अवशेषेण शुद्धिर्वक्ष्यमाणत्वात् चदिनाधिकमाशौ
चे तन्मध्ये दशाहाशौचपाते पूर्वेण शुद्धिः ॥ अपरं च ॥ षण्मासगर्भपातनिमित्तषडहाशौचमध्ये त्र्यहस्य दशा
हाशौचस्य पूर्वेण निवृत्तिरिति ॥ अत्र शुद्धिविवेके आद्यभागद्वये यावत्तत्केशुलु सूतके ॥ द्वितीये पाति
ते न्यायात्सूतकाशुद्धिर्विष्यते ॥ अतएव ॥ द्वितीयानुसूतकालाच्छुद्धिः स्मृता ॥ एवमेव विचार्य स्यान्मृत
कमृतकांतरे ॥ इति ब्रह्मपुराणवचनेन पूर्वेणाप्यनुशिष्यत इति पाठकल्पत्वापत्तुतमादहुः चतुर्थीविभ
आद्यभागद्वयात्परतः अघवृद्धौ सजातीयसंपूर्णाशौचांतरपतिपातपरतः परेणाशौचेन
कोप्येवं प्रवृत्ताशौचभागद्वयात्परतः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं.टी.
२६

तीतेन शुद्धिरिति चतुर्थपादं व्याख्याय रात्रिशेषे घटिकाशुद्धिर्यामशेषे तु विस्तरमहादिति च तदपवादत्वेन व्या
ख्याय दशाहादिसंपूर्णाशौचमध्ये द्वितीयसजातीयसंपाते शौचमाद्यभागदेयम् अपगतेति तदा पूर्वाशौचापगमेन शुद्धिः॥
यदि तु परि उपास्य दिनपर्यंतं तदा द्वितीयापगमेन॥ अत्र दिनेतदनंतरदिनं द्वयेन॥ तद्दिने रात्रेः शेषयामे तदनंतरं भिरा
त्रेणेति यथा स्मृताः प्रदर्शिताः॥ तत्रैव देवले वचनेस्य तदर्थत्वेन व्याख्यानं तावदयोगवृद्धिपदानीजस्यात्र वर्णे तस्यावस्थाप
नेश्च॥ अर्थोप्युक्तः॥ षष्ठसप्तमाष्टमनवदिने यदाशौचांतरापातेदशमादिनोत्तरं पंचषट्सप्तादिने तु तद
नुवृत्तिः दशमदिने तदाऽन्त्ययामपर्यंतं तदुपनिपाते द्वित्रिदिनवृत्तं तदनुवृत्तिरित्यस्यानुचितत्वात्॥ आनवमाद्दिवृ
नुवृत्तिः दशमदिने तदाऽन्त्ययामपर्यंतं तदुपनिपाते द्वित्रिदिनवृद्धि तदनुवृत्तिरित्यस्यानुचितत्वात्॥ आनवमाद्दिवृ
साद्दिति वौधायनवचनविरोधात्तु वा॥ कस्तर्हि ब्रह्मपुराणवाक्यस्यार्थः॥ तत्रैव विज्ञानेश्वरः रात्रिशेषे इत्येतस्मान्नार्थ
लेनेदं व्याचख्यौ॥ तथाहि सूतकसंबंधिचरमाहोरात्रस्यादिवसरूपमाद्यभागद्वयं यावद्द्वितीयसूतकपतितमाद्यारं
सूतकाच्छुद्धिः॥ अतः आद्यभागद्वयादूर्ध्वं रात्रौ सूतकांतरापाते द्वितीयापातेनैव भिन्नात्सूतकात्शुद्धिः॥ स्वसूतकं
सूतकाच्छुद्धिः॥ अतः आद्यभागद्वयादूर्ध्वं रात्रौ सूतकांतरापाते द्वितीयापाते तदुक्तं अथ यदि दशरात्राः संनिपतेयुराद्यं दशरात्र
नाशौचशेषमस्यादिनाशौचांतं पादिभिर्दर्शितमिति॥ तदप्युक्तं अथ यदि दशरात्राः संनिपतेयुराद्यं दशरात्र
मूशौचमानवमादिवसात्॥ पुनः पोतदशाहो ब्राह्मणस्य वणिक्समागच्छति॥ दशमेह्नि पतत्यस्मात् द्वे पात्र्वेत्रिशुध्य
तामपि तेतु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिरिति बौधायनदेवलवचनाभ्यां नवमदशमरात्र्योः पाते संपातदिनो
पलक्षणत्वेनोपात्तदिनपर्यंतमेव पूर्वपाररात्रिचतुर्थयामपर्यंतं चांतिमाहोरात्र द्विरात्राधिकेन तेन शुद्धिः प्रति

पादितत्वात्॥ रात्रिशेषइत्यादिकं त्वेतदविरोधेनैवानुपदं व्याख्यास्यामः॥ चरमाहोरात्रविषयत्वं ... वा स्यन्नवाक्या
स्वीकरणाद्दृलभ्यते॥ तस्माद्ब्रह्मपुराणमिति शूलपाणिरवतमिदर्शितात्स्मृतान्वदरीनाथ्निर्मूलमेव॥ यद्वा परतः पूरते
इत्यादिवाक्यसमानार्थत्वेनैवं व्याख्येयं अंतरापतितेसूतके स्वचतुर्थीविभक्त्या यभागद्वयमध्ये याव ... तत्सूतके तुले
मे व्याख्याने पूर्वस्य स्पष्टत्वात्। पतितस्य प्रथमनिर्दिष्ट
दृश्यिककालव्यापिनि लघुनि पूर्वप्रवृत्तसूतकेन तदृश्यिके द्वितीयपतितेऽपि तत्सूतकस्य तु सूतकेष्वस्य प्रथमनिर्दिष्ट
इतः पातितसूतकादेव शुद्धिर्नेत्युपर्वी तु॥ अतः अर्धार्दूर्ध्वं तदृश्यिककालव्यापिनि लघुन्यपि सूतके तदृश्यिके द्वितीयपति
तद्द्वितीया लत्रे वच रमानिर्दिष्टात्वेसूतकादेव शुद्धिः॥ एवं शावाशौचेपीति॥ पूर्वोक्तविशेषणाविशिष्टपूर्वप्रवृत्ताशौ
तद्द्वितीयापातवचनात् सूतकादेव शुद्धिः॥ एवं शावाशौचेपीति॥ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टचेत्वांतरनिमित्तोपनिपाते पूर्वशेषमात्रेण शुद्धिराशावाहे॥ द्वाभ्यां तद्दा॥
च्चांतिमाहोरात्रे पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टचेत्वांतरनिमित्तोपनिपाते पूर्वशेषमात्रेण शुद्धिराशावाहे॥ द्वाभ्यां तद्दा॥
त्रिशेषात्त्रिभिरपरादिने यामिनीयामशेषे॥ रात्रिशब्दोहोरात्रपरः॥ शेषित्रपःशेषोरात्रिशेषः॥ तथा चतस्य पूर्वेद्यु
वृत्तपूर्वोक्ताशौचस्य रात्रिशेषे अंतिमाहोरात्रे अंतिमाष्टमयामन्यूने पूर्वोक्ते द्वितीयाशौचोपनिपाते तद्दिनादपराभ्यां
द्वाभ्यां दिनाभ्यां शुद्धिः॥ तदंतिमाहोरात्रयामिन्याः यामरूपे शेषे अंतिमत्र्यहरूते तस्मिन् त्रिभिस्तद्दिनापरदिनैः शु
द्धिरित्यर्थः॥ तथा च पुनः पातइत्यादिकं पूर्वलिखितदेवलवचनेन॥ तत्र वपयपि सर्पोदयात्प्राग्
द्विनेतुपूर्वशेषमात्रेणोत्सर्थः॥ तथा च पुनः पातइत्यादिकं पूर्वलिखितं देवलवचनेन॥ तत्रापि यद्यपि सर्पोदयात्प्राची
नःप्राचीप्रकाशकालः प्रभातशब्देनोच्यते तथापि त्रीसयामपरएवासो॥ रात्रिशेषे घटिकाशुद्धिर्यामशेषे तु विस्तर
हादिति शातातपीयपामग्रहणात्॥ अत्रापि रात्रिशब्दोहोरात्रपरः॥ रात्रिमात्रावशिष्टे इत्यादिमितिताक्षरादिदृ
चपि तथा॥ एवं बौधायनवचनाविरोधेन रात्रिशेषइत्यस्य व्याख्यानसंभवे यद्दाच स्यतेरस्यानादरत्वाभिधानं त

हेरंब
२६

रजःशक्तिर्निबंधनं॥ केचित्तु देवलबौधायनवचनानालोचनेन चरमाहोरात्रसंबंधिस्त्रयोऽस्तमयोत्तरं त्रिषु यामेषु आशौ-
चांतरोपनिपाते द्वाभ्यां तदुत्तरयामे सूर्योदयपर्यंतं त्रिभिरिति विषयाश्रुतमेव सर्वे व्याचक्षते॥ इयं च चरमाहोरा-
त्रोक्ताव्यवस्था सजातीयपातः पातिनि सजातीये वा पातः पातिनि विजातीये च संपूर्णाशौच एव भवति न तु संपूर्णा-
तः॥ पातिनि असंपूर्णे तः पातिनि वा संपूर्णे तत्र केवलयोरेव द्व्यहत्र्यहयोः शेषेकालसंभवेन पूर्वाशौचशेषसा-
पेक्षत्वोपवृत्ते प्रतिपादनायोगात्॥ पूर्वोक्ता तु व्यवस्था तत्रापि भवेति तस्यास्तद्विषयत्वे बीजाभावात्॥ यत्तु
रूढुधरेण पूर्वोक्तदेवलबौधायनवचनेन बलादिदं यं सर्वापि व्यवस्था संपूर्णाशौचविषयैव समकालव्यापकोऽसंपू-
र्णाशौचसंनिपाते तु उत्तरेणैव शुद्धिरित्युक्तं॥ तदयुक्तं॥ अनन्याशौचमध्यमपरं जनंस्यात्तत्र पूर्वाशौचमपग-
मे शुद्धिः मरणाशौचमध्यमपरो प्येवं॥ अंतरा जन्ममरणे शावाहोभ्यि विशुध्यतीत्यादि विष्णुयाज्ञवल्क्यादिवाक्येषु वि- हरंब १७
शेषानुपादानात्॥ बौधायनादिवाक्ये पिक्षत्रिपादिसंपूर्णाशौचसंग्रहार्थमुपलक्षणत्वस्यालस्यागौकापत्ते लाघ-
वादाशौचमात्रोपलक्षणत्वस्यैव युक्तत्वात्॥ तत्र वाक्यान्तरबलाल्लघुतः पाति दीर्घस्य संतः पातिशावमात्रमेव परि-
द्विपतान्न तु संपूर्णाशौचमपि प्रमाणाभावात्॥ अत्र वर्द्धितद्व्यहत्र्यहाशौचे तदधिकाशौचांतरोपनिपाते तस्य लघुत्वा-
दृष्टिकाशौचापगमेनैव शुद्धिरिति प्रतिभाति॥ एवं च जन्मशावान्तः पातिनः तत्समकालस्यापि तस्याशिष्टशावस्यभ
पूर्वेण निवृत्तिरित्याह॥ नैवाशौचेन पिंडः॥ माता चेत्पिता चेत्पितरौ तत्स्त्वं च्याशौचमंतरापतितं पूर्वेण चेतरस्य

पिंड मरणाशौचेन न गच्छति किं तु निमित्तोदारस्य पूर्णे भवतीत्यर्थः॥ एवं च सति पितृमरणनिमित्ताशौचस्यांतरसपिंडाशौ-
चेनैव मात्राशौचेनापि यथा निवृत्तिर्नास्ति तथा मात्राशौचस्यापीतरसपिंडाशौचेनैव पित्राशौचेनापि निवृत्तिर्नास्ती-
ति शास्त्रीविशेषमाह॥ पितुरूपशमने पक्षिणीमात्रमस्तो॥ पितुरूपशमने पूर्वं जाते तन्निमित्ताशौचमशुद्धे सत्यां पश्चान्मा-
तमस्तो न पित्राशौचशेषमात्रेण शुद्धिः किं तु पक्षिणी अधिका भवति॥ तत्र दशाहमध्ये न पर्यंत दशमरात्रिपर्यंतं वा मा-
त्राशौचोपनिपाते पक्षिणीमात्रं॥ तत्र तु दशाहमध्ये समुच्चितं॥ तथा च शंखः॥ मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रिय-
ते पिता॥ पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति॥ अस्यार्थः॥ मातर्यग्रे प्रमीतायां तन्निमित्तायामप
शुद्धौ सत्यां यदि पिता म्रियेत तदा पितुस्तन्निमित्ताशौचस्य शेषेण मात्राशौचपरिच्छेदकदिनोत्तरम-
च्छित्तद्दिने प्यनुवर्तमानेन शुद्धिर्न तु मात्राशौचशेषेण॥ पित्राशौचमध्ये मातुस्तु मरणे पितुः शेषेण शु-
द्धिः स्यादेव पक्षिणीं तदधिकां कुर्यादिति॥ एवं च मात्राशौचेनापि पित्राशौचस्य न निवृत्तिः किं तु तोन्येन॥ तथा
पित्राशौचेनापि केवलेन मात्राशौचस्य न निवृत्तिः किंतु तान्येन केवलेन्यनासहितेन चेति कैमुतिकन्यायेनास्मा-
द्वचनात्स्याप्यर्थस्यासिद्धमभिप्रसनेवाशौचेनपि अभिप्रेतं॥ इदं च संनिपाते पूर्वेणाशुद्ध्यभिधानं स्मृतिका-
रैरितरसपिंडानां॥ तयोस्तन्निमित्तादारस्य पूर्णमेवानधिकारलेक्षणामस्पृश्यत्वलक्षणं वाशौचमभिलिषद्
नृणां सांविशेषतः॥ पूर्वाशौचेनपाशुद्धिः सूतके मृतके च सा॥ सूतिकामभ्ननं दृहितामेतस्य च सुतानपीति॥ तथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰
१०८

आशौचसंनिपाते पूर्वनिमित्तकमुत्तरेण उत्तरनिमित्तकं वा पूर्वेण जातकर्मपिंडदानादिकं न प्रतिबध्यते॥ यथाह स्म
आपस्तंबः॥ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्॥ कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति॥ आशौचे सू
तिनिमित्ते मृतिनिमित्ते वा॥ ... पायि॥ अंतर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि॥ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडदानं
स्वबंधुभिः॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चेज्जननं भवेत्॥ तथैवाशौचपिंडांस्तु शेषान् दद्याद्यथाविधीति॥ जनने
गृहणे मरणस्याप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्॥ १०॥ ॥छ॥ सर्वत्राशौचमेतद्यदि विदितमिदं स्याच्च मात्रेण शुद्धिः॥
तद्दशस्थे नेदशाभ्यंतरस्थे न वा सर्वदुःखे संपूर्णमसंपूर्णं वाशौचं तन्निमित्तमिति यावत्॥ यदि अंतः प्रवर्तितदिना
निद्धितेपि दिनेषु विदितं ज्ञातं तदा अस्याशौचस्य तच्छेषदिनैरेव शुद्धिः स्यात्। निमित्तोत्तरदशाहादिदिनसंख्यातस्य
यः शेषस्तन्मात्रेण शुद्धिः॥ न तु स्नानादारभ्य दशरात्रत्रिरात्रादिनेत्यर्थः॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ प्रोषिते कालशे
षः स्यादिति॥ विदितग्रहणं च ज्ञातयोर्जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वं न तु जातमात्रयोरिति दर्शयति॥ त
त्रैतदारभ्य सामर्थ्याद्देवस्य स्यादिति॥ अन्यथा आशौचादिनगणनायाः उत्पत्ति प्रभृति कल्पितत्वे निमित्तज्ञाने
शेषदिनाभावादशौचमर्थादेव भवतीति दूरमनारंभणीयं स्यात्॥ आशौचप्रवृत्तिदिनमारभ्य दशाहाद्दशाहात्ताः सर्वमर
णदिवसतोऽप्यंकुर्याद्दशौच॥ आहिताः ... ग्नो आहिताग्निमृति ... दशाहाद्दशाहं दिवसमारभ्य दशाहाद्यशौचं तन्नि
मित्तकं कर्म च॥ संख्यावदनलोपादि कुर्यात्॥ अन्यत्र तद्दिनसमारभ्य॥ आहिताग्निमतिः ... दो चैव न च मरण

दिवसतत्स्वरूपं तस्य सर्ववाशौचं कुर्यात॥ तथा च॥ अनग्निमत्युत्क्रांते राशौचादिहि जातिषु॥ दाहादग्निमतो विप्राद्द
देशास्थमृते सतीति पैठीनसिस्मरणं॥ अत्राग्निमतइति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि दाहादेव तु कर्तव्यं यस्य वैतो
निकोविधिरिति वा स्यात्। ... त्वग्रहणं॥ आदिशब्देन च तन्निमित्तकसंख्यावदनलोपादिग्रहणं चात्र पूर्वि
कृपयति प्रेतकार्यं च॥ पूर्णे स्नानात्सचेलं विहितं हितकृतो बहिःकाः॥ येषां यावानाशौचकालउक्तो वक्ष्यते चैते सर्वे
ब्राह्मणादयस्तस्मिन्काले पूर्णे सति सचेलं स्नाना विहितस्य दैवपित्र्यस्यादृष्टार्थस्य हितस्य च दृष्टार्थस्य कृताव
नुष्ठाने दैकाः योग्या भवंति न तु कालयात्रातिक्रमेण॥ एवं च कालस्नानापेक्षा यतिशयविशेषलभाशौचलक्ष
णमुक्तं भवति॥ जलस्पर्शनादिकमपि तु वर्णविशेषविषयत्वान्नोक्तं तदपि द्रष्टव्यं॥ तथा च मनुः॥ विप्रः शुध्यत्यपः
स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः कृतसचेलस्नानक्रियः॥ सूतिका तु
सूतिकाशात्रे नयोग्या पितृसुरकरे णाविंशतिं पुत्रसूतिः स्त्री॥ पुत्रस्याम पवादस्य वक्ष्यमाणत्वात्कन्याप्रसूतिः प्र
सूतिकादशरात्रादिशु आशौचस्य स्पर्शप्रतिबंधकत्वेऽनष्टा पमपि कर्माधिकारस्य प्रतिबंधकशंकोऽविन
मानत्वात्त्रिंशद्रात्रे पितृसुरकार्ये न योग्या अत्र स्त्री विंशतिरात्रे न योग्या वदुत्तरस्त्री ... ग्या॥ तथा च य
त्नश्रीशः॥ सूतिका पुत्रवती विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीमिति॥ आशौचेन ... निमि
त्तकर्मानधिकारासंभवादाशौचमेवलावलयपतमिति बरंवः॥ केचिदाशौचगतेपि चवनासौतलादिवलमी
नधिकारमात्रमिदमपि वदंति॥ ११॥ ॥छ॥ निर्दिष्टान्य प्रमीते दिवसमेनुचिकः॥ अन्यस्य वर्णमसपिंडप्र

हेरंब
६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि॰टी॰
१९

नस्नेहादिना निर्हृत्य यो दिवसमहोरात्रमशुचिर्भवेत्॥ एतच्च मातृपुत्रादिस्वामिकान्ताभ्यो ऽन्यत्र ज्ञेयं। तत्र दाहाग्नि
नश्च द्रष्टव्यं॥ यस्तु निर्हरणं कृत्वा तत्स्वामिकं स्निग्धमस्निग्धं वा गृहमश्नाति तदा रेवसति न गोत्रस्यानिर्हरणीय
जातिप्रयुक्तं दशाहाद्याशौचं॥ यस्तु निर्हृत्य तद्गृहे वासमेव करोति तस्य त्रिरात्रं॥ तथा च मनुः॥ असपिंडं
द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान्॥ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहे
नैव शुध्यति॥ अनदन्नन्नमह्नैव न च तस्मिन् गृहे वसेदिति॥ बंधुवदिति स्नेहादित्यर्थः॥ यश्च याम्यां तर
सीतस्य सपिंडाति: प्रेतस्य तत्राशौचमेव न निशौ पुराणस्तत्र दशानां दशात्रो चेद्यदि स स्योतिहारीति स्मरणात्॥ श्रुतिग्रहणा
न सवर्णशवनिर्हरणे तु तदन्नभोजनाद्यभावेपि तज्जात्याशौचं भवति॥ यदि निर्हृत्य प्रेतं प्रलोभात्क्रांतमानसः॥
दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः॥ अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यतीति कूर्मपुराणात्॥ अथा
स्ववर्णे तदुक्ताशौचः॥ अथ असवर्णं ब्राह्मणादिः क्षत्रियादिशवं निर्हृत्य तदुक्तं निर्हरणाय जातिप्रयुक्तमाशौ
चं यस्यमाद्ग्राप्तं वदति विशेषेण॥ ब्राह्मणः शूद्रं निर्हृत्य रक्षितिग्नादिनानिशां ब्राह्मणनिर्हारे दशाहेनाशौचं स्ववमिश
र्थः॥ तथा च गौतमः॥ अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वावरं तत्र शवोक्तमाशौचमिति॥ उपस्पर्शोऽत्र निर्हरणं॥ प्रे
तासवर्णनिर्हारे तु तत्र हेतुर्ण॥ अवरश्चेद्वर्णवरो यद्यवरं युक्त् बहु तदाशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेदि
ति याज्ञपादवचनात्॥ यदा तु लंकेरणमपि करोति तदा कृच्छ्रपादो सपिंडस्य प्रेतालंकरणकृते॥ अज्ञानादुपवा

हेरंब
॥१९॥

सः स्यादज्ञाने स्नानमिष्यत इति शंखोक्तं प्रायश्चित्तं च कुर्यात्॥ अथानाथमाह तत्र फलमाह स्नानेनैव शुध्येत्॥ अथ
अनाथस्नेहाद्यभावेन सवर्णमसवर्णं वा द्विजं प्रेतं द्विजो धर्मेण निर्हृत्य दाहयेत्तेनाग्निष्टोमादिक्रतूनामपरिमि
तानां तेषां फलं भजंति तादृशाः सद्य एव शुध्येत्॥ तथा च पराशरः॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः॥
पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभंति ते॥ न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणां॥ जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं
विधीयत इति॥ प्रेतस्यात्र साधर्म्यादग्निहोत्रमेव संपिंडसोपपत्तिकं ज्ञेयं॥ अयं चापवादः॥ आप्लवग्रहणात्स्ना
नामाग्निस्पर्शोपलक्षणे॥ तथा च पराशरः॥ असगोत्रमबंधुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमं॥ वहित्वा च द
हित्वा च प्राणायामेन शुध्यतीति॥ इदं तच्छौचसः॥ अंगिरा अपि॥ यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिंडः कथंचन॥ स्नात्वा
सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिरिति॥ अत्र ब्राह्मणद्विजोत्तमग्रहणमुपलक्षणं॥ मते द्विजनरा इत्याह
प्रेतनरो द्विजेन लिविष्णुस्मृतौ शूद्रमात्रस्य कुले तेन कर्मणा नवनिषेधात्॥ नवि संस्वधुलिष्टत्विवितमान
वेपि विप्रग्रहणमुपलक्षणं शूद्रसंस्पर्शे दूषितमिति सामान्येन दोषश्रवणात्॥ नीलोपाध्यायमाता पितृपरमगुरुरेव
प्रचारी न दोषी॥ परमगुरुराचार्यः॥ एतान्निर्हृत्य ब्रह्मचारी दोषी व्रतलोपमिथ्या इतिक मनुना सवाप
रूपदोषवान्न भवति॥ तेन लुप्तव्रतस्य प्रायश्चित्तं पुनरूपनयनं प्रसवाप्यपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं च न कुर्यात्॥ आ
शौचं तु निर्हरणनिमित्तं पूर्वोक्तव्यवस्थया कुर्यादित्यर्थः॥ तथा च मनुः देवलो॥ आचार्यस्वमुपाध्यायं मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तरं पितरं गुरुं ॥ निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यत इति ॥ तेभ्योन्य निर्हृतौ स्य व्रतमपि विततं भ्रश्यते व्रस्य तेवरूपमेवाउ
पाध्यायादिभ्योन्यनिर्हृतौ निर्हर्तास्य ब्रह्मचारिणो विततं व्रतमवश्यमेव भ्रश्यते ॥ तेन पुनराधानं वलोपि श्च
स चर्यस्याधानार्थं पुनरुपनयनं कुर्यात ॥ अपि शब्दात्यक्षितमात्रे चैवं च ॥ तथा च देवलः ॥ ब्रह्मचारी न कुर्वीत श
वदाहादिकाः क्रियाः ॥ यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव चेति ॥ अत्रादि शब्दाल्लेकरणादिकमवगन्तव्यं तेन तु
दाहादि ॥ तस्य गुरुः प्रायश्चित्तं तस्य वक्ष्यमाणत्वात ॥ १२ ॥ ॥ तुल्यमोत्कृष्टानुयाने वसनं सहितको भस्य च पुत्र
वधूस्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुध्येत ॥ तुल्यस्य सवर्णस्योत्कृष्टवर्णस्य वा असपिंडस्यानुयाने वसनं सहितो भस्य तु उक्त
व पुत्रस्य स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुध्येत ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचि
त ॥ अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक्शुचिरिति ॥ अत्र च ब्राह्मणशब्द द्विजग्रहणमुपलक्षणं ॥ सर्व
त्राशौचं स्यात्कृत्वा द्विहि तहि सपिंडस्य सादि क्वचनाज्ञासपिंडस्यासपिंडानुगमनेनमात्र निषेधतास यो वर्गमात्र ॥
अत्र यद्यपि निषेधस्य सामान्यविषयत्वात्तदनन्तरोक्त स्नानादि विध्यपि तद्विषयत्वमेवोचितं स्य न प्रतीयते
॥ तथापि हीनवर्णानुगमनेपि स्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनानामितरपक्षेशौचकत्वे वाक्यान्तरोक्तं कुराआदि
विरोधापत्तेस्तत्स्वा पक्षे शौचकत्वे हीनवर्णानुगमननिमित्तं कुराचार्यैः स्नानस्य प्राप्तत्वेनाविध्यपत्ता
त्समानमवर्णानुगमने त्वप्राप्तत्वेन तस्य विधेयत्वाद्विध्यनुवाद वैरूप्यापत्तेः ॥ अनुवादस्य प्रयोजनाभावात

स्यार्थिकत्वांगीकारे चात स्यनियमविधित्वं चेति समिहोरपि हीनं तदितरवर्णानुगमनयोरकुराचादि सापेक्षत्वात्तदभा
वाभ्यां उपात्तनपी तौ तस्य पूर्वं तु पूर्वविषयत्वं दुर्बलापेक्षत्वनिरपेक्षत्वदेवं तन्निषेधस्यापरिहार्यत्वादुष्य
पादिके त्वासंभवादगत्या निषेधविषये कुद्रसमानमानुगमनविषयत्वमेव तस्य स्वरस भंगेनापि कल्प्यं ॥
अनुगम्य च यो प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ॥ स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति मनुवचनमपि तद्विष
यमेव ॥ अत्र ज्ञातिमीत सपिंडः ॥ स्वसपिंडानुगमने विहितोर सपिंडस्य प्रेतस्य निर्हरणादिके ॥ दोषः स्यात्त्वसपि
डस्यत्रानाथप्रेतस्य विनेति हारीतवाक्याद्दोषाभावात ॥ अत एव नाज्ञातिमज्ञातिकारि ग्रहणे कृते मूले ॥ तास्वनुग
मनेग्निस्पर्शनघृतप्राशनमात्रमधिकं विधीयते शौचं तु यथोक्तमेवेति रुद्रधरोक्तिस्त्वयुक्तैव ॥ स्वज्ञातिस्वनु
गमनस्यातिशयविशेषास्याशुद्धिजनकत्वप्रमाणाभावेन तदपनायकविधानस्यायुक्तत्वात ॥ श्रामेव स्यादिव
नैमित्तिकमात्रविधानेन तु विशुध्यतीत्यस्यानन्वयात ॥ एवं चाग्निस्पर्शघृतप्राशनविधिं तु सज्जातीयानुगमनएव
न्ययोगनिर्देशात ॥ कश्चित्तु याज्ञवल्क्यवचनस्यास्य न सर्वविषयत्वात्सर्वत्रानुगमने नाशौचे नाविछतितस्य
वीक्ते विधिविशेषम्यापत्तेरयुक्तः ॥ शास्त्रस्य याज्ञवल्क्यवचनेन तु शूद्रः कथंचनेति पाठान्तरेण पठित्वा अनु
गम्यत्वादेरपि शूद्रानुगमने विषयत्वमेवाप्युपगम्य वाक्यान्तराविरोधापादिबुद्धिरेवं सासंगेन तद्विषयत्वेन
व्यवस्थापयंति ॥ ममतु पूर्वोक्तपाठानुसारेणोपलक्षणत्वांगीकारेण च निषेधस्य सर्वविषयत्वात्तत्सह च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं·टी·
॥२१॥

रितत्रिधैरपि सर्वविषयत्वेन सर्वासपिंडानुगमने स्नानादित्रयं कालानपेक्षं शोधकं भवत्येव॥ तत्रैकात्राघाशौ
चविधायके वाक्यविरोधाय्वेवंविषयस्य दः कल्प्यते॥ हीनानुगमने प्रासंगिके समोत्तमानुगमने तु बुद्धिरेव
दृति॥ अतएवमनुनेच्छयेत्युक्तं भिन्नप्रतिपत्ति॥ इदं च घृतप्राशनेन भोजननिवर्तकं॥ कच्चिपाठा लके
घृतस्यापि नभोजने कार्यविधाने प्रमाणाभावात्॥ अथ यदि न मशुचिहीनवर्णानुयाने॥ स्वान्तर हीनवर्ण
सपिंडानुगमने दिनमेकाहोरात्रमशुचिः स्यात्॥ तथा च वसिष्ठः॥ शवानुगमने चैवमिति॥ अतो रात्रमत्र प्रेतेत॥ पक्षि
ण्येकांतरानुव्रजने इहेत्येवेत॥ स्वापक्षये कांतरस्य हीनासपिंडस्यानुव्रजने ब्राह्मणक्षत्रियप्योर्वैरूपरक्षानुतमनइ
ति यावत्॥ पक्षिण्याशौचमेव॥ इदं कल्पतरौ चेति॥ अत्र चार्थं यद्यपि वचने नास्ति तथाप्येकांतरस्य द्व्यंतरापेक्षो
पात्कृष्टत्वात्तदनुगमनाशौचकाले न्यूनस्यान्तरापेक्षया चापकृष्टत्वात्तदनुगमनाशौचं कालान्धिकस्य कालस्य त ॥हेरंब
दनुगमनाशौचपरिच्छेदकस्यापेक्षायां द्विरात्रो दशाशौचकालत्वेनादर्शनात् पक्षिण्येवतदशौचपरिच्छेदकायुक्त ॥२१॥
त्वेन नाप्निशायणविस्नानेरवरादिक लोनेवमूलं॥ मिताक्षरोदाहृतं हारीतवचनं तदविषयत्वेन भवतीत्यादिवाक्यप्राक्तन
न्याय्यवाच्यतान्छवं चैवमसीनाद्ब्राह्मणायोनुगच्छति॥ कृत्वा शौचं द्विरात्रं स प्राणायामान्षडाचरेदिति पराशरव
चनात्वेकांतरानुगमने द्विरात्रं प्रतीयते॥ आशौचदशकं पितयोक्तं॥ अन्तर्ले नृविष्णुः॥ द्यंतरे त्रिरात्रं केवला
स्नात्वा तु नष्टामस्तु यमनंशतं सर्पिराशौचं कुर्युः॥ अनुगम्ये च्छंतरेत्वेले सति इत्यनुगमने कृते ब्राह्मणाः शूद्रा
नुगमने इति यावत् त्रिरात्रमाशौचं कृत्वा सुनद्यां गंगादिकायां स्नात्वाऽसुयमनानां प्राणायामानां शतं सर्पिराशौ

घृतप्राशनं च कुर्युः॥ तथा च पराशरः॥ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः॥ अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति॥ त्रि
रात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगां॥ प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥ अत्र च स्नानं दोषं लघुं शास्त्रार्थस्नानर
हस्य॥ अस्नानादिस्तत्रापि तथा॥ अतएव माधवेन मोक्षादिस्नानं वा स्यात्॥ २३॥ ॥छ॥ नीतो वा चार्यपरे त्यानलत्रलेतिल
दोब्रह्मचारी तदीयाशौचो न्यस्तः तेदः पुनरुपनयनं चाधिकं कारयेत्॥ आचार्यमथ्याशौचा पाद्याया मातामहश्चोपलक्ष्य
ते॥ अनलादिग्रहणेन च सकलमौर्ध्वदैहिकमुपलक्ष्यते॥ तथा च अन्यापि कायेभावेपित्रादीनामौर्ध्वदैहिके कृते ब्रह्म
चारी तदीयानां सपिंडानामाशौचमिवाशौचमस्येतावता भवति तदा हादिजात्याशौचभाग्भवतीत्यर्थः॥ न द्वन्ते ध्य
स्तं तदः अग्निपिंडादिदानं ब्रह्मचारी निषिद्धानुष्ठाननिमित्तवक्ष्यमाणके कृत्वा प्रायश्चित्तादिष्णुपुत ब्रह्मचर्य
सं धानार्थत्वेनान्यिकं स्वस्य पुनरुपनयनेनगुणाकारयेत्॥ कारास्वीक्ते माशौचं च॥ तथा च॥ दोषः स्यात्ते सपिंडस्य
तत्रामाप्यत्रिपयेविना॥ नकुर्यात् द्विदशोत्राप्यश्राद्धकार्यमगोत्रतोरित्यादिवचनैः सर्वेषामसपिंडानामनाथव्यतिरि
क्तासपिंडौर्ध्वदैहिकानुष्ठाने निषिद्धे गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्॥ प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति॥ इत्यादि वच
व्यतीत्यादिवचनैर्निरन्वेयसपिंडे तु मृते सलिलदाय्विलः॥ तदशौचं पुराची त्रीकृयालुपितृवत्त्रियामिलादिवच
नैश्च कर्यंचित्तदनुष्ठाने संपूर्णाशौचविधानाद्यो यस्यौर्ध्वदैहिकं करोति स तज्जातिप्रयुक्तं संपूर्णाशौचं कुर्या
दित्युत्सर्गतो वसीयते॥ तत्र ब्रह्मचारिणः सपिंडसोदरक दौहित्रभागिनेयत्वाद्यनापायनिमित्तकाशौचानिषप
प्य निर्हरणौर्ध्वदैहिकक्रियायाप्यनिमित्तकं तन्निषेधाभावात् पित्रादेस्तदितरस्य वसपिंडस्यापि औ

र्ध्वदैहिके तेनानुष्ठिते पूर्वोक्ताशौचं सत्येव ब्र
ह्मचारिणः श्रावकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरित्यादिवचनप्रतिपादितायाअप्यशुद्धेर्ब्रह्मचर्यनिवृत्तेरेव पर्युदासेन तत्र मातापित्रो
गुर्वोर्वेत्यादिस्मृतिः त्रिपतेपित्रादिचतुष्टयोर्ध्वदैहिकानुष्ठाने॥ अनेनैवाभिप्रायेणाचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रतीव्रतीत्य
त्र्यस्थिहरणग्रहणस्योदकपिण्डदानाद्युपलक्षणत्वमभिमतं विज्ञानेश्वरादीनां॥ तथा च ब्रह्मचारिणोपि यथा पुत्रः पितुः कु
र्यात्क्रियां नृप॥ तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति॥ इति भविष्यपुराणे क्रियाग्रहणं कृतं॥ तेन पित्रादेरौर्ध्वदैहिककर
णेतरस्त्रभोजनाद्यभावेपि ब्रह्मचारिणः तन्निमित्तं संपूर्णाशौचं भवत्येव पुनरुपनयनप्रायश्चित्तं नास्ति अप्यनु
ज्ञानात्॥ तदितरस्य तु सपिण्डस्यासपिण्डस्य वा सपिण्डीकरणोक्तिनयमपीति सिद्धं॥ पित्रादेर्दाहमात्रे करणे तु तद
भोजने यद्यभावे एकरात्रं तत्संस्कारे त्र्यहमेव॥ तथा पाराशरमाधवीये ऋष्यशृङ्गवचने ब्रह्मपुराणवचने॥ आचार्य
वाप्युपाध्यायं गुरुं वापि तरं चैव॥ मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजने॥ स लोपतति नोत्स्मात्तत्काले तत्र भक्षय
ला॥ अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत्॥ एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये हनि शुध्यतीति॥ वशाब्देन चेतराशौ
च विलक्षणपातकेन सह दाहे तेन नाशौचानंतरैः सह संवसेदित्यतो तदन्यानां यो भावं दर्शयति॥ तथा च पित्रादेर
ध्वोर्ध्वदैहिके दाहमात्रे निर्हरणादौ वा तत्करणे पुनरुपनयनप्रायश्चित्तं न भवति॥ तथा च पूर्ववाक्ये पिपतनीत्युक्तं॥ अत्र
चाशौचे कर्मलोपो न भवति॥ न त्यजेत्तद्व्रतं कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचिदिति छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनवचनाल्लै
अत्र सर्वत्र शब्दे नाशौचमुच्यते ब्रह्मचारिणामुपरमस्तत्कालाभावात्॥ यत्तु स्मृतिचन्द्रिकायां सवर्त्तवचने पित्राग्नु

रोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः॥ स च तच्छ्रापि कुर्वीत अग्निं पिण्डोदकक्रियां॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्यते॥ अ
न्यकार्यं चरेत्सोयं सापिण्ड्यात्तच्छ्रनिस्पराशरितिदशाशौचं न कर्तव्यं आशौचनिमित्तकर्मानधिकारो नास्तीत्यर्थः॥ तदेव विव
णोति संध्या च साधी सर्वं व्याख्येयं॥ आशौचं स्यादौर्ध्वदैहिकानुष्ठाने पृथक्स्वस्य निषेधुमशक्यत्वात्॥ संध्या च साध
नाग्निसंध्या च सा दीक्षवंव्याख्येयं॥ आशौचं स्यादौर्ध्वदैहिकानुष्ठाने पृथक्त्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्॥ संध्याने साध
प्राप्तप्रतिषेधानर्थक्यप्रसंगाच्च॥ यदपि देवदासप्रकाशादौ प्रजापतिवचनेन ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणे
पितुः॥ तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुध्यतीति तदपि तावत्काले दशादिनादिरूपपिण्डदानकालेपर्यंतम
शौचं स्यात्कर्मणि कर्मणि कर्मणि पुनः स्नात्वा विशुध्यतीति तेनैकेनापि कार्ये भवत्यग्निहोत्रहोमादाविवाहितानि
रिति व्याख्येयं॥ देवदासा दयस्तु एकरात्राशौचं वदिव्याप्यकं ब्रह्मवाक्ये दग्धे नस्य नलोर्ध्वदैहिकोपलक्षणत्वादि
चा योध्वदैहिके वर्तुं ब्रह्मचारिणः प्रथमदिने आशौचमस्त्वेव तन्निमित्तः संध्यादिलोपश्च॥ द्वितीयादिदिनेषु
तु यस्मिन्काले पिण्डदानादिकं करोति तस्मिन्कालएवाशौचं न तु तस्य वीतरभागयोरितिप्रथाश्रुतसर्वत्तप्रजापति
वचनानुसारेण वदंति॥ तस्यातिदिनेनानाशौचं चके तत्रनागोरवादुपक्ष्यं॥ तस्मादस्य पृथक्त्वेतरकर्मानधिकारस्य
दकेआशौचेअनुवर्तमान एव वचनात्संध्या वंदनाद्यधिकारः इतराशौचस्य स्पृश्यत्वे तेष्वपुत्रत्वमिलितस्व व्रमशि
प्रसूतदीपाशौचं चरुरक्तं॥ अस्मिंश्च पक्षे यथा सेक्तव्या कथं संगतिः स्यात्यापर्दर्शितमेवमपेक्ष्यादिरस्यत्र विस्तरः॥
अन्ये तु स्नातिकेभ्यो यदि दहति तदा तत्र पुत्रा मुखीः स्युः कुर्युः ह क्षत्रपंचा॥ ब्रह्मचारिणां न्येः सपिण्डानस्नाति
कस्या सपिण्डताः समोत्कृष्टवर्णेभ्यः स्नेहादिना यच्चमलादीन्दहतितदातज्ज्ञातिप्रयुक्ताशौचभाजः स्युस्त

त्रि॰ टी॰
॥२३॥

दंलेच कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां स्वल्पदोषाद्यनुसारेण गुरुलघुभावो त्र पं कुर्युः न तु त्रिः प्राजापत्यं संख्या याः पृथक्त्वमि
वेशिलात तथा च प्रदीपाग्रदाहे तु शक्त्या ॥ सगोत्रो वा सगोत्रो वा यो स्त्रिया त्यक्तवे नरः ॥ सोपि कृच्छ्रं चरेदाद्यं
प्येतु दशाहे मेहनीति ॥ कृच्छ्रत्रयमुक्तं मनुना ॥ आशौचं यावन्ने कृतो परंपा सं त्यक्त्वे मे त्वा त्रिरात्रं मही नं च त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति ॥ अत्र च यद्यपि त्रिवर्ण्णपी लपिशा द्वाहीने याजको सपिंड्यो जकृपाः स ग्रहार्थ इत्यत्र त्याभि
नाक्षरा यो मत हा वेपा पत्नासा याजना यत्रे मादहीने च नदं त्या दसकृमे पिपिषालयितुरे वेद प्रायश्चित्तमिति
प्रतीयते तथापि अहोन स्यविशि तलेन तल्लं तुः प्रायश्चित्ता संभवात्तत्र याजना त्वमपि नको दाविदगो त्राय त्यादि
वाक्येन प कां सकृमे णा निषिद्धत्वा तो तस्मै रेव प्रायश्चित्तं सं भवत्तत्र सा भ गेने वमेधा तिथि व्याख्यामनुसृत्य
सेद मुक्तं ॥ धर्मार्थं सकलो ध्वं दोहके करणे पि पिंडदाना पनेतरं स्नान मात्रा च्छुद्धिः ॥ स्नेहादिसंबंधे न तु सवर्णा
नां दाहमात्रे त्रिरात्रं ॥ असबंधिपिंडदानोदिहादीह लोत्र सपः शौचं ॥ संबंधे त्रिरात्रमिति पे हीन सि स्वेरणा
तु उक्तमवर्णदाहमात्रे पूर्वश्रेष्ठिसादि गोते मोक्षे वज्ञा सा शौचं ॥ यद्यपि तत्रोपस्संरी ने निहरणं मिताक्षरी
नाध्यास्यात तथापि कूर्मपुराणे माधवेन दाहे पिलत्वि ख्याति ॥ अस्मादाहमात्र कृच्छ्रेपि सवर्णे यदि निहरती सादि
यो व्याख्यात तथापि क्रमतिक सा येन दाहेपि तत्त्वि व्यवस्थापितम् ॥ सादिव्या प्रोक्तो द्विगुणं तज्ज्ञात्वा शौचे ॥ यस्तु योस
कूर्मपुराणोक्तं तदेव ॥ हीनवर्णोत्तमवर्णे तु अवरश्रेष्ठं रमित्सादि व्याप्तो क्तो द्विगुणं तज्ज्ञात्वा शौचे ॥
वर्णं तुम लेन नीला चैव दहेन्नरः ॥ अशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं नृप इति प्रासंतदादि दृष्ट्वा व्यक्तिलं
दाहमात्रे पि जा सा शौचे भवे त्तेव पे हीनसि त्रिरात्रे तु तद संभवे त्तु कुत्सा ऽस्ति व वं दत्तं ॥ अत्र च विजातीयदाहा

हूंब
॥२३॥

दोप्रायश्चित्तं नक्त एकवृत्ति हिंसा दिप्रो षः आशौचं तु तद्वदेव ॥ प्रायश्चित्तं तु स्ववाशौचा नुसारेण न्यूनाधिकभावः कल्पनी
यः ॥ अथ मरदहनविप्रो तत्समे वा मुवंति ॥ स्वापत्स्य या अयमवर्णस्य सपिंडस्य दहनादिकरणस्य दाहादि कुर्वंति तत
वर्णमाप्नुवंति तत्तुल्याभवंती त्यर्थः सादः ॥ तेन दोषाधिक्या त्स्नेहेन ताव दाहे सवर्णेष्वि त्रो ऽर्द्ध दरिद्रकृते त तज्जाति प्रयु
क्त माशौचं प्रायश्चित्तं वा नंतरे द्विगुणमेकांतरे त्रिगुणं द्व्यंतरे चतुर्गुणं ॥ अस्मात् आशौचं प्रायश्चित्तं च तत्तद्गुणमेषां
याद्विगुणं भवती त्यर्थः ॥ तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मणस्य स्ववर्णानां न करोति कदाचन ॥ कामान्मोहाद्वा लोभा
त्कुर्वीत तज्जाति तां व्रजेदिति ॥ ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणं ॥ अधम जातिशतरे व दोषला सत्यपि अस्पष्ट वर्णा ज्ञा मतिसा
मान्यग्रहणा हीनवर्णपरमेवेद ॥ अत एव कामादिहेतुपादानाद् धर्मार्थं द्विजानां द्विज प्रेतदाहा दोषाभावसम्पतेश अस्य
नु धर्मेणापि द्विजदाहादिन कार्य ॥ शूद्रेण चेतेषामिति निहरणा शौचे उक्तमायं ॥ अत्रैव निहारा शौचानुहर
णादिकृतेसंबंधिनो मातापितृ पुत्रादीनां इत्याणां च नाशौचं दृष्टं तु तस्य च ॥ तस्यापि निस्य कर्मलोपो नास्ति ॥ आशौचं
यस्य संसर्गादापतेत् गृहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदिति गिरः स्मरणात् ॥ ... ॥
लाशौमाहितानिनः प्र तिकृतिमयवास्ते निदध्यादत्राहा यावशौचा हानि तपः स्युः ॥ आहितानिनः श्रौताग्निमत
नस्य कृष्णवर्दाहादिनानष्टशरीरस्या स्थ्यालाभे पंचगव्यप्रोक्षणादिपूर्वतान दग्ध्वा तेषामप्यलाभे पालाशी
पालाशवं तनिर्मितां कुशमयीं वा प्र तिकृतिं स्वशास्त्रवाक्य विधिया कृत्वा तथैव दग्ध्वा पश्चात् कुदाचिद्दाहपितादिन
प्रभृत्येव ज्ञातयः ॥ सर्वे सपिंडा दशाहादि सपूर्णा शौचिनः स्युः ॥ इदं चापलक्षणं दुर्हतदोर्हेत्रो दयापि दाह

दिनप्रभृत्येव स्वस्वाशौचभागिनः स्युः॥ तथा च वसिष्ठः॥ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदा
शौचमिति॥ अत्र च पूर्वकृतापाः शरीरप्रतिपत्तिर्लौकिक[illegible] लौकिकाग्निसंस्कारलाभावेऽपि संस्कारसमानकालासंस्का
रत्वविवक्षितत्वान्न इत्यपेक्षया प्रतिकृतिदाहस्य पुनःसंस्कारत्वात्॥ पर्णप्रतिकृतिमन्तस्याप्याहिताग्नेः शरीरल
भ्यते तदा तदेव दग्धव्यं॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ आहिताग्न्या विदेशस्थे मृते सति कलेवरे॥ निर्दग्धे पुनराग्निभिर्याव
न्तदीयरप्रदहने॥ तावत्कालं दहनाग्नेः कुशैरास्तीर्य वेदिकां॥ अजासुरभीं च सामिंधुधारयेत्सोपि भस्म वते॥
परकीयेन वत्सेन दुग्ध्वा तां गां च तत्र ह॥ गोक्षीरेणाथ तेनैव जुहुयादग्निहोत्रकं॥ पश्चादग्नीन्समारोप्य यज्ञभाण्डा
नि तान्यपि॥ उपगच्छेत्तदग्नि प्रापतत्तो दृषदमेव वा॥ माषैर्वाग्निप्रणयनं कृत्वा तेन कुणपं दहेदिति॥ ततः इतर
नणां त्रौच्यहामेव कुर्युः॥ आहिताग्नीतरेषां स्मार्ताग्निमदादीनां न वर्णानां ततः प्रतिकृतिदाहानंतरं त्र्यौच्यव्रा
हाण्याशौचं कुर्युर्न तु दशाहादि॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ अनाहिताग्नेर्देहस्य दाहः स्यात्सामिग्निना द्विजैः॥ तदलाभे
पलाशानां वृंतैः कार्यः पुमानपि॥ शीतैस्त्रिभिः पञ्चाशद्भिः शरैर्वा तैर्विधानतः॥ वेष्टितव्यस्तथा पत्न्यालके
षष्ट्या सारस्य च शमना॥ ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलेपो यवपिष्टैस्तथा॥ सुप्तिपञ्जलसमिश्रैर्दग्ध्वा यश्च तथाग्नि
ना॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं ददेत्॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ पर्णशरं प
र्णपलाशास्तत्स्यशरः पर्णशरः पर्णत्रयवृतं॥ सन्निमितप्रतिरूपकमित्यर्थः॥ इदं चास्मामेषु

हेरंब
२४

पलाशपर्णानां विदेशमरणे शरीरनाशे ज्ञातव्यं सर्पिषा॥ दाहे यद्यपि शताधिकानि प्रसादि पूर्ववत्॥ अस्थ्नामलाभे पर्णा
न्मेशाकलास्तु कृत्वा यावत्॥ दाहे यदस्थि संख्यानि ततः शर्करास्वकृमिति [illegible] दोषपरिहारे [illegible] स्थ्नामपि दहेत् लाभे दा
हविधानात्॥ इदं च त्रिरात्रं निश्चितमरणस्य सर्वस्य प्रतिकृतिदाहे संपूर्णाशौचकालादूर्ध्वं [illegible] पत्नीपुत्र
योः पूर्वं गृहीताशौचयोर्भवति अगृहीताशौचयोस्तु संपूर्णमेव॥ अगृहीताशौचस्य च पत्रे द्वादशाब्दपर्यन्त
[illegible] पूर्वं गृहीताशौचयोर्भवति अगृहीताशौचयोस्तु [illegible] मरणा [illegible] तेन
नीक्षोत्तरकालं मरणावधारणे न दाहादिके क्रियते तत्र तत्र [illegible] मरणे सदेहादेवा॥ अस्मत्रापि मरणकालेन
सम्भवति॥ पत्नीपुत्रातिरिक्तानां तु द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरदाहे त्रिरात्रे तत्र मरणकालविशेषानवधा
रणेन कालविशेषव्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिरिक्ताशौचपक्षासंभवे प्राथमिकत्रिरात्रपक्षस्यैवाविर
[illegible] दशाहाद्यंतः प्रतिकृतिदाहेऽलु स
वात्॥ अन्यत्र तु त्रिरात्राद्यतिरिक्ताशौचपक्षा एव व्यवस्थया संभवंति॥ दशाहाद्यंतः प्रतिकृतिदाहे तु स
र्वेषां कालविशेषे च न तु त्रिरात्रं॥ अत्र च सर्वत्र त्रिरात्रवचनस्याकांक्षितविधिलंभलं॥ तथा हि पूर्वोक्तत्रिरा
त्रविषयदाहानुपात्याशौचपरिच्छेदके कालविशेषापेक्षायां त्रिरात्ररूपतद्विधानस्य वचनस्याकांक्षितविधि
लं भवति॥ अन्यत्र तु कालविशेषादर्शनात्तत्तु लेनापेक्षाभावादनाकांक्षितविधानं स्यात्॥ तथा च लापनेऽग स
त्रिविधमपि॥ अथातीतसंस्कारेः सचेदलदशाहस्यान्तर्वेव तत्सर्वं समापयेत् एवमाहिताग्नेर्दाहादिभिः
सर्वं मासिकं च कुर्यात् क्रमेण यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वे मासिकं चागृहीताशौच

पोः कुर्मां गंत्रिरात्रमिति॥ एतद् लादेवदर्शयति स्का यसपा ह्यहं कृतं मात्रं विषयत्वेन प्रतीयमानस्यापि त्रिरात्रस्य समा
नकर्तृकत्वाविवक्षया पत्नीपुत्रविषयत्वेमुक्तं॥ विश्वादर्शे तु प्रतिकृति दहनेत्वग्निदस्यास्त्रिरात्रमिति सपिण्डानां दाहके
तुरेव त्रिरात्रमितरेषां तु प्रोषितमरणशौचेति प्रदीपते॥ केचित्तु सपिण्डानामपि त्रिरात्रमुक्तं॥ समन्वत्रं दृश्यति
भाति पदिग स्यापरिशिष्टवचनेन आश्वासस्त दात्रिरात्रस्य गृहीतां शौचपत्नीपुत्रविषयत्वपूर्वोक्तं मुक्तमेवाय
घनाश्वासस्त दाह दर्शावर्षादिद्वितीयान्तरदोहे सर्वेषां पुत्रादीनां त्रिरात्राशौचप्रतिपादके केशान् दृष्ट्वा दास्य
कृशादिर्यपद्धौनाग्नि ताक्षरादि स्वारस्याच्च समानकर्तृकत्वाविवक्षया गृहीता शौचानामगृहीता शौचानां वा
सर्वेषां पुत्रादीनां सपिण्डानां सर्वत्र प्रतिकृति दाहे स्वाशौचकालादूर्ध्वं त्रिपमाणे त्रिरात्रमिति युक्तमिति॥ देशांत
रगतस्य जीवद्वार्ता नाकर्णने विशेषो गव्यकारिकायां॥ दूरदेशांतरगते जीवद्वार्ता पुनः पुनः॥ श्रूयतस्ततः समन्वि हेरंब
हस्यपालो यागतागते॥ तस्यामध्यप्रमाणा पाँवयः कालविशेषतः॥ तस्य पूर्ववयस्के स्थविरस्य बढ्यो ध्वतः क्रिया ॥२५॥
॥ ऊर्ध्वं पंचदशाद्वातुम ध्यमे वयसि स्मृता॥ द्वादशाद् त्सराद् ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता॥ चांद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिरा
॥ कुर्यात् पंचदशाद्वातुम ध्यमे वयसि स्मृता॥ द्वादशाद् ध्व मुत्तरे वयसि स्मृता॥ चांद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिरा
क्षेत्राणि वा सुतेः॥ कुशैः प्रतिकृतिं तस्य दग्ध्वा शौचादिकाः क्रिया इति॥ कार्या इति शेषः॥ अन्यापि प्रायशौचे सर्व
द्दनमदृत्तावदा शौचं कृत्स्ना यावत्तेषा॥ अन्यास्मगोत्रापि प्रादीनां मशौचे बुद्धिपूर्वसकृदपि अन्नापदि
त्स्वामिके अद्नेस्मिद्धान्नमदन्नश्मत्स्यमिस्मिन्दिन युक्त तदारभ्य यावत्तेषामा शौचं शेषं तावदाशौचकारी

पापिस्यात्॥ तथा च विष्णुः ब्राह्मणादीनां माशौचेयः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामिति॥ एवं प्रथम
ब्बे नेतरदन्नमोजनमात्रेपि पदाहशरात्रादि त्वदानिर्दूत्यत एव भोजनमात्रे त्रिरात्रम् पदुक्तं पूर्वोक्तं तद्विचित्रं॥
अबुद्धिपूर्वं तु भोजने अंतर्दशाहे भुक्त्वा नैस्पले केमत्वेषि वा॥ अस्या शौचभवे तावदा वदन्नेवेन सपदयोगिरसंड
अबुद्धिपूर्वं तु भोजने अंतर्दशाहे भुक्त्वान्नेस्पलेकेमत्वेकेपिवा॥ अस्याशौचभवे तावद्यावदन्ने भुंजसपरयोगिरसंड
वर्षवत्आपदि तु कामतोकामतो वा तदन्नभोजने यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षलोपहतो नरः॥ तावत्सहास्य शौचं स्या
स्यापश्चित्तं ततश्चरेदिति कूर्मपुराणोक्तेः॥ अनुस्नातव्यातिथिकासिद्धं तदापादनीयप्रतिग्रहेतु नाशौचं किंतु व
क्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेवार्थकूस्यापाद्य॥ तदंतव्रतमपि विचरेत्॥ तदंतआशौचाते व्रतं प्रायश्चित्तमपि विविधंस्य
वस्तु या पूर्वदा तथा च विष्णुः॥ आशौचपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति॥ तच्चकामतः सकृद्भोजने भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौ
केचरेत्सांतपनं द्विजः॥ भुक्त्वा तु क्षत्रिया शौचे तथा हेरावि जीपते॥ वैश्यशौचे तथा भुक्त्वा महासांतपनं चरेत्॥
मर्दुस्पचतथा भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति मार्कंडेयोक्तं द्रष्टव्यं॥ तत्रैव गाथ्या सच्छूद्रस्य स्तु तेषु भुक्त्वा प
मोसा स्त्रतमाचरेत्॥ वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिमासव्रतमाचरेत्॥ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौमासौ व्रतमाच
रेत्॥ ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रतीभवेदिति शंखस्मृतेः॥ अकामतः सकृद्भोजने अभ्यासे नाद्भुजने तेवि
ब्राः स्तके मृतके तथा॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुध्यते शूद्रसूतके वैश्यषष्टिभवेद्भिर्विंशति ब्राह्मण
दशाः॥ एकाहं चत्र्यहं पंचसप्तरात्रमभोजने॥ ततः शुध्यभवेद्भुञ्ज पंचगव्यं पिबेन्नर इति छागलेयोक्तं॥ ब्री

ह्मणादिक्रमेणैकाहाद्यो योज्याः॥अकामतोऽभ्यासे त्वेतदेव द्विगुणं॥आपद्यस्नाततः सहेड्जेनेअस्नानादुंभ तेविशाः स्तलेकेम तंके पिवा॥प्रायश्चित्तं कृपंते त्र चातुर्वर्ण्ये विधीयते॥गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यादुद सूतके पविशः पंच शतेनैव क्षत्रियस्य शतेन वा॥ब्राह्मणस्य तथा भुक्ते प्राणायामेन शुध्यति॥अथवो वामदेव्येन साम्नैकेनैव शुध्यतीति पराशरोक्तं॥तत्रैव कामतः सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा त्वलीमासाघ तन्त्रिमध्य स्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः कृत्वानुध्यायीत वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च॥ब्राह्मणोऽशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्वयं तो मासाघगायत्रीशतपंचकं जपेत् वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्॥शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्॥शूद्राशौचे शूद्रः स्नात्वा पंचगव्यं पिबेदिति विष्णुना॥आपद्यभ्यासे त्वस्यैवावृत्तिः॥वैष्णवातिरिक्ते च सर्वत्र जाते ब्राह्मस्यैव भोक्तुः क्षत्रियादेस्तत्पादपादन्यूनं कल्प्यं॥तत्र प्रायश्चित्तमाशौचे स्पृष्टत्वाभिवक्षिद्वान्नभोक्तुर्दाशौचिस्पृष्टभोजननिमित्ते प्रायश्चित्तेन समुच्चीयते भिन्ननिमित्तप्रायश्चित्तेन समुच्चीयते निमित्तौ विनाशोऽपवादकाल॥आशौचस्पृष्टमद्भुतु स्तकं केवलं॥असिद्धान्नभोक्तुस्तकं॥शूद्रेन लेक्षेरात्र॥असपिंडसपिंडमरणनिमित्ते रोदने आपाते कृते तन्निमित्तमेकरात्रमाशौचं कुर्यात्॥तथा च पारस्करः॥मृते स्ववांधवे

सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनं॥वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति॥अत्र च रोदननिमित्तैकरात्रमाशौचं प्रतिपादकमिदमेकमेव वचनं मिताक्षरायां लिखितमिति कृत्वा मूलकारेण तावदेवोक्तं गौतमीयमिताक्षरापराशरव्याख्याशौचदशकादिदाक्षिणात्यनिबंधेषु हारलताशुद्धिविवेकादिप्राच्यनिबंधेषु तु वक्ष्यमाणप्रदर्शितपूर्ववर्णकालभेदव्यवस्थिता नानाविधाशौचकल्पाः प्रदर्शिताः॥ते यथा॥ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणविषयरोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं स्नानं तदुत्तरमाचमनं॥क्षत्रियादीनां क्षत्रियविषये वैश्यपराड्योश्च वैश्यविषये शूद्रस्य च शूद्रविषये रोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं सचैलस्नानं तदूर्ध्वं स्नानमात्रं॥तथा च ब्रह्मपुराणे॥मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु॥तावद्बांधवास्तत्र रोदिति तदोषवैः सह॥तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततः स्नात्वाचमनेन स्मृतं॥ततः अस्थिसंचयनात्परं॥सचैलं स्नानमन्येषामकृतेऽस्थिसंचये॥कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रियविट्शूद्रजन्मनामिति॥अत्र चाशौचभागिसमर्पकं बांधवपदं समस्तवर्णपरं न तु ब्राह्मण अन्येषां क्षत्रियविट्शूद्रजन्मनामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यविषयेऽपि तथैव॥अस्थिसंचयने विशेषो रोदितिर्वैश्यत्रैवर्ण्ययोः॥मात्रपरं प्रमाणाभावात्॥ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यविषयपि तथैव॥अहते तु संचये विशेषः स्नानेनैव शुध्यति विदिति॥क्षत्रियस्य वैश्यविषये तदा स्नातः सचैलस्तद्द्वितीये हनि शुध्यति॥कृते तु संचये विशेषः स्नानेनैव शुद्धिर्भवेदिति॥क्षत्रियस्य वैश्यविषये तदा स्नातः सचैलस्तद्द्वितीये॥शूद्रविषये तु अस्थिसंचयनात्प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं क्षत्रियवैश्ययोर्द्विरात्रं तदूर्ध्वं तु सर्वेषां तदेव तुल्यत्वात्॥शूद्रविषये तु अस्थिसंचयनात्प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं॥यथा पारस्करः॥अस्थिसंचयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रु पातयेत्॥मृते शूद्रे गृहं गत्वा बांधिआजातीनामेकरात्रं॥

हेरंबे
२६

सिं.टी. २६

त्सणादिच्छमेपेणाहादयो योज्याः॥ अकामतो भ्यासे त्वेतदेव द्विगुणं॥ आपस्तंबः॥ ततः सपिंडा जनने असानाडुंम
त्वविप्राः स्युतलेन्मृतके पिबा॥ प्रायश्चित्तं कथं तत्र चातुर्वर्ण्ये विधीयते॥ गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्र
सूतके पविशः पंचशतेन वैश्ये त्रिशतेन क्षत्रिये॥ ब्राह्मणस्य यदा भुंक्ते प्राणायामेन शुध्यति॥ अथर्व
वामदेव्येन साम्नैकेनैव शुध्यतीति पराशरोक्तं॥ तत्रैव कामतः सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्तचलीमासाघ
तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः
कृत्वा शुध्यति वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च॥ ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्वयेतो हेरंबे
मासाघगायत्रीशतपंचकं जपेत् वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥ शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा
प्राजापत्यं चरेत् शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्॥ शूद्राशौचे शूद्रः स्नात्वा पंचगव्यं पिबेदिति विष्णु २६
नं॥ आपद्यप्यो सत्वेतस्यैवोक्तिः॥ वैष्णवातिरिक्ते च सर्वव्रतजाते ब्राह्मणस्यैव भोक्तुः क्षत्रियादेस्तत्पो
दृष्टादन्यत्र कल्प्यं॥ तत्र स्वप्रायश्चित्तमाशौचिस्पृष्टस्वामिकृष्टान्नभोक्तुः दाशौचिस्पृष्टभोजन
निमित्ते प्रायश्चित्ते न समुच्चीयते निमित्तप्रायश्चित्तेन समुच्चीयते निमित्ताविनाशाद्वाकाल॥ आ
शौचस्पृष्टमद्यान्नस्य केवल॥ असिद्धान्नभोक्तुस्तु॥ रोदने लेकरात्र॥ असपिंडसपिंडमरणनि
मित्ते रोदने श्रापाते केतेते निमित्तमेकरात्रमाशौचं कुर्यात्॥ तथा चपारस्करः॥ मत्स्यबोधे

साईकृत्वा तु परिदेवनं॥ वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च॥ इति॥ अत्र चरोदने निमित्ते कृतत्रमाशौचं प्रतिपादकृमि
दमेकमेव वचनं मिताक्षरापालिखितमिति कृत्वा मलकारणतावदेवोक्तं गौतमीयमिताक्षरापाराशरव्याख्याशौच
दर्शाद्दिदाक्षिणात्यनिबंधेषु हारलतानुद्धिविवेकादि प्राच्यनिबंधेषु तु वचनप्रदर्शनपूर्वकं वर्णकालभेदव्यव
स्थितानानाविधाशौचकल्पाः प्रदर्शिताः॥ तेयथा॥ ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणविषयरोदने अस्थिसंचयना
स्थिताऽनाविधा... क्षत्रियादीनां क्षत्रियविषये वैश्यपरा दूषाश्च वैश्यविषये शूद्रस्य च शूद्रविष
ये स्नानं तदुत्तरमाचमनं॥ क्षत्रियादीनां क्षत्रियविषये वैश्यपराशूद्रश्च ... तस्य पोव दाश्ननिब्रा
येरोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं सचेलस्नानं तदूर्ध्वं स्नानमात्रं॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ मृतस्य पोव ... स्नाते
स्पर्शस्याहतानि तु॥ तावद्धाः बोधवस्त्रवरोतितदोषवैः सह॥ तस्य स्नानादूर्ध्वं शुद्धिस्तत्स्नानमनेसमं ते॥ ततः
अस्थिसंचयनात्तरं॥ सचेलं स्नानमन्यथामकृते तस्थिसंचये॥ केतेतु केवलं स्नानं सपिंडविरुद्धजन्मनामिति॥
अन्येषां क्षत्रियविट्शूद्रजन्मनामिप्स्चयः॥ अत्र चाशौचभागिसमर्पकृबोधवपदं समहीनवर्णपरं न तु ब्राह्मण
मात्रपरं प्रमाणाभावात्॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यविषये यितेव॥ अस्थ्यासंचयनेविप्रो रोति चेत्क्षत्रवैश्ययोः॥
तदा स्नातः सचेलस्तु द्वितीयेहनि शुध्यति॥ कृतेतु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेदिति॥ क्षत्रियस्य वैश्यविषये
यतेदवतुल्यत्वात्॥ शूद्रविषये तु अस्थिसंचयनात्प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं क्षत्रियवैश्ययोर्द्विरात्रं तदूर्ध्वं तु सर्वे
षां द्विजातीनामेकरात्रं॥ यथा पारस्करः॥ अस्थिसंचयनादर्वाग्यदि विप्रो श्रुपातयेत्॥ मृते शूद्रे गृहं गत्वा

त्रिरात्रेण विशुध्यति॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासो याव‍द्‍ ज्ञातयः॥ अहोरात्रेण शुध्यंति वाससः क्षालनेन च॥ सज्ञा
तेर्दिवसेनैव द्यहात् क्षत्रियवैश्ययोरिति॥ सज्ञातेर्हि स्पर्शे अस्थिसंचयनेऽशौचकालविषयत्वेन तत्संलग्नत्वाद्धि शुध्य
तीत्येतदनंतरमर्थो द्रष्टव्यः॥ सज्ञातेः शूद्रस्याहोरात्राभिधानं च तेदूरवासाद्यनुबंधवैतादृष्ट्यं अस्पृष्टवांतं
सचैलस्नानमेवेति॥ असपिंडवाचकान्यासातिकृच्छ्रदोषादानेन सपिंडानां निर्हरणादौ दोषाभावो दर्शितः॥
तथा च हारीतः॥ विहितेऽहि सपिंडस्य प्रेतनिर्हरणादिके॥ दोषः स्यादसपिंडस्य तत्रानाथक्रियावनेति॥ प्रेषु॥ ॥५
सर्वत्राशौचे अशुद्धो देवसर्वेषामस्पृश्यत्वे शेषे केचिदेकं पाद्यद्यपवादमाह॥ जन्मन्यस्पृश्यता नो भवति कुलं भुवामा
तृवर्ज्यं॥ जन्मनि तन्निमित्ताशौचे मातृवर्ज्यं सूतिकाव्यतिरिक्तानां कुलभुवां आशौचभाजिनामस्पृश्यता नो भव
ति॥ सूतिकायाः स्तु यावद्दशाहादि अस्पृश्यतैव॥ उत्तरकाले तु मासादि पर्यंतं पक्षद्वयमुक्तं॥ तथा चांगिराः॥ सूत
के सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते इति॥ पितुश्च स्नानादूर्ध्वं सचैलस्नानाभावान्निमित्तादारभ्यैवास्पृश्यत्वं
न भवेति॥ एवं सत्यर्थात्पितुर्जन्माशौचे स्नानमपि विहितं भवति॥ तथा च संवर्तः॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं
तु विधीयते॥ माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति॥ अत्र च पुत्रग्रहणमविवक्षितं निमित्तविशेष
ज्ञात्वा प्रसूतिमात्रविषयेण माता शुध्येद्दशाहेनेत्येतेन समभिव्याहाराच्च॥ अतिप्रसंगस्य च विधेयविशेषणेन
पित्तुरिति अनेनैव परिहारात्॥ तथा च सामान्येनैव ब्रह्मपुराणवचनं॥ सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः॥

हेरंब
२७

कृत्वा सचैलस्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणादिति॥ पित्रोस्तु सूतके मातुस्तदस्पृश्यत्वं नाडुविमिति योगीश्वरवचनं च॥ नाशौ
चे सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति॥ रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते इति संगिरावचनं तु भिन्नपुनी भावान्मदू संस
र्गाभावे स्नानोत्तरमस्पृश्यता नास्ति पितुः संसर्गे तु तदुत्तरमपि अस्पृश्यत्वमित्येतदर्थप्रतिपादकं॥ एवं च पद्यो च
गौभावे स्नानोत्तरमस्पृश्यतानापत्तिमनालोच्याङ्गिरोवचनस्यैक
स्यति नासंवर्तवचने पुत्रग्रहणं विवक्षितमत्वा पुत्रसूतके स्नानात्पूर्वमपि पितुर्नास्पृश्यत्वमभिमतं केतेदृष्टं॥ अपनिधने कृताशौचे कल्पे
म्यासूके परत्वं कल्प्यान्यास्मतके॥ अनेन निधने कृताशौचे अनुपनीतभार्यादिमरणनिमित्ते त्रिरात्राद्याशौचे त्रिभा
त्रिभागे॥ पूर्वांशस्यापहि॥ अस्पृश्यता नो भवति॥ तथा च देवलः॥ स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः॥ सद्वि
जस्पति पूर्वोंशस्यापर्यस्पृश्यता नो भवति॥ स्वाशौचस्य त्रिरात्रादिरूपत्वसमिच्छेदकालस्यावयवापरतातनेती
दृक्स्वविशेषाणां यथाशास्त्रप्रचोदितमिति॥ स्वाशौचत्रिरात्रादिरूपत्वसमिच्छेदे॥ तेनैव संपूर्णाशौचे विशेषाभिधानादिदम् पूर्णाशौचवि
यभागरूपात्कालादनंतरं स्पर्शने विशेषमिति सर्वे॥ तेनैव संपूर्णाशौचे विशेषाभिधानादिदं स्वाशौचकालादिः तस्यासंगतिरितिवाच्यं॥ यत्र त्रिरात्रं विज्ञा
पयं॥ न च तस्य सर्ववर्णसाधारण्यात् शूद्राणां स्वाशौचकालादि वचनेऽस्य पूर्णाशौचस्यापि विषमस्या
णामाशौचे सम्प्रदृश्यते॥ तत्र शूद्रे द्वादशाहः परान्वक्षत्रवैश्ययोरित्यादि वचनेऽस्य पूर्णाशौचस्यापि विषमस्या
कृत्वा॥ महास्मृतिविरोधादनेनु ष्ठानमात्रं तु तस्य॥ इत्यं मरतिव यदि संचायनं वत मासी नोचेत्स्याप
रिषात्॥ मरतिव दशाहादिरूपे संपूर्णे निधने कृताशौचे इत्यंतत्रीयभागादूर्ध्वमस्पृश्यता नो भवति यदि अप
मत्तत्रीयभागे संचायने मास्थिसंचयने उत्तमासी कृते भवति॥ नो चेद्यदि सप्तमादिदिने षु संचयनं क्रियते तदा

तस्य संचयनस्योपरिष्टात्काले अस्पृश्यता नो भवति॥ अस्थिसंचयनस्य च कालं वक्ष्यति॥ तथा च देवलः॥ दशाहादि
त्रि भोगनके ले संचयने क्रमात्॥ अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः॥ त्रिचतुःपंचदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्र
मेण तु॥ भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैरिति॥ ब्राह्मणादीनां वर्णानां क्रमाद्दशाहादिकालत्रती
य भोगे न गतेन तत्र संचयने कृते सत्यंगस्पर्शनमिच्छंति॥ तदेव विवृणोति चतुरित्यादि किं त्रिद्व्येकैस्त्रिभि
रिति द्रष्टव्यं॥ आशौचकालमाह भोज्यान्न इत्यादि॥ द्व्युत्तरे दशभिः क्षत्रियः॥ त्र्युत्तरे दशभिर्वैश्यः॥
त्रिगुणिताः षडष्टादश तदुत्तरैर्द्वादशभिः शूद्र इति त्रिपदा वक्त्या व्याख्येयं॥ षडुत्तरैः पंचदशभिरितिभि
नाक्षराव्याख्यानं तु दशभिरित्येतद्द्विशो धातुपेक्ष्य॥ तथा चाशौचकालाद्यतीतौ यस्यां भोगापगमने संचयना
तु स्नानयोर्मिलितयोरेव स्पर्शप्रतिबंधशक्त्यपनायकत्वं तत्त्वके अस्य स्पृश्यत्वं भवति एवं च चतुर्थेहनि कर्तव्यः
संस्पर्शो ब्राह्मणस्य च॥ एकादशे लब्धशुद्धिर्दानमध्ययनं क्रिया॥ पंचमेहनि कर्तव्यः संस्पर्शः क्षत्रियस्य
तु॥ षष्ठे वाहनि वैश्यस्य विहितं स्पर्शनं बुधैः॥ क्षत्रियस्यान्नशुद्धिः स्याद्द्वादशाहेन निस्वराः॥ अर्धमास हरेब ॥२८॥
न वैश्यस्य द्वादशाहेन वा पुनः॥ दशमेहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः मासेनैव तु शुद्धिः स्यात्सूतके म
तके तथेत्यंगिरोवचने संचयोऽप्युपलक्षितो द्रष्टव्यः॥ तेन संचयस्योपलक्षणाभिलिप्य षडशीतावुक्तो तस्मि
माणाभावान्नियतकालोपलक्षणा संस्तवाच्चोपुक्तं॥ अतएवास्थिसंचयनानंतरदिनानि त्रिधा विभज्य सा

दिवसस्य चिन्हो वेदितस्य व्याख्यानमपि न निर्मूलं प्रदर्शितं च कलियुगनिषिद्धेषु माधवीयादौ पठितं अस्थिसंचयनादूर्ध्व
मंगसंस्पर्शनं तथेति॥ अत्र चास्थिसंचयने तृतीयभागस्याप्युपलक्षणं निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेन यथा
प्राप्तिवर्णनात्॥ अपि तु गृहजयोर्दासयोरालेबार्ध्वं॥ अन्येनापात्तयोस्तत्र त्रिरजनिचरणात्॥ गृहे स्वदास्यां जा
तयोर्दासयोर्गर्भदासस्यागर्भदासस्य च स्वसपिंडादिमरणनिमित्ते आशौचे आप्लवार्ध्वं सचैलस्नानानंतरं
अन्नसाध्ये कार्ये अस्पृश्यता नो भवति॥ अन्येनोपात्तयोस्तु दासयोर्भक्तदास्याः कुदासस्य च त्रिरजनिचरणादहो
रात्रत्रयापगमादूर्ध्वं तत्रैव कार्ये अस्पृश्यता नो भवति॥ तथा च मिताक्षरे दासं प्रकृत्य स्मृत्यंतरे॥ स्वपः स्पृश्यो गर्भदासो भक्त
दासस्त्र्यहाच्छुचिरिति॥ दासादिशब्दैस्तत्तत्कर्मविशेषोपस्थापनाद्दासोपाधिकताशौचसंकोचस्य दास्यो दासो
श्वपचकर्म कुर्वत्यपि च लीलया॥ तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदासादिवचनान्यासाध्यावश्यकृततल्ला
षिविषयमेवेदं शुद्धविधानं॥ एवं सत्यादिष्वपि द्रष्टव्यं॥ दत्तदासादिकानां स्वाम्याशौचाहसंख्यासमदिनगमना
दूर्ध्वं॥ दत्तदासादिकानां स्वामिनो ब्राह्मणादेर्य आशौचपरिच्छेदकाहसंख्यातत्समानां तत्संख्यामितानां दिनानां
गमनादिति क्रमणादूर्ध्वं सत्यपि यावन्मासाद्याशौचे स्वस्वकार्ये अस्पृश्यता नो भवति॥ आदिपदेन गृहजातस्तथा
क्रीतो लब्धो दायादुपागतः॥ अनाकालभृतस्तद्वदाहृतः स्वामिना च यः॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे
जितः॥ तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः॥ विक्रेता चात्मनः शास्त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दासाः पंचदश स्मृता इति नारदोक्तपंचदशदासेषु भक्तगृहदासादिकानां दासानां उत्तमस्वामुपयोगोत्तमध्यमस्त्यक्त
षो बलः॥ अपि च माण्डव्यगृहीस्यादिष्वेवं त्रिविधो भृत इति दुक्तेस्वयंभृतकस्य स्वशिलामि छन्नोरसु बोध्यतानामनुसे
या॥ आचार्यस्य वसेदं ते कृत्वा कालं सुनिश्चितं॥ आचार्यः शिष्यपदे न स्वगृहे दत्तभोजनं॥ न चान्य कार्ये लभेत्
पुत्रवच्चैनमाचरेत्॥ शिष्यपतनं संदुष्टं आचार्यपृष्टि स्त्रजेत्॥ बलाद्दासपि तव्यः स्यादध्यवं पोवसो हि ति॥
शिक्षितो पि कृतं कालमंते वासी समावसेत्॥ तत्र कर्मचयत्कुर्यात् आचार्यस्यैव तत्फलं॥ गृहीतशील्यः समये कृता
चार्यप्रदक्षिणं॥ शिक्षितश्चानुमान्येनमंतेवासीनिवर्तते इति तदुक्तेस्ये वांतेवासिन श्चग्रहणं॥ तथा चैवं स्मृतिः॥
दासांतेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः॥ स्वामितुल्येनशौचेन शुध्यंति मृतसूतके इति॥ शिष्या वि धाधरि
॥ सगोत्रांतेवासितुल्याचरणाद्यासुः॥ तत्साहचर्यात्॥ स्मृतिकायास्तु दास्याअस्य त्वपत्नेमपि मासपर्यंतमेव॥
तदाहांगिराः॥ दासी दासाश्च सर्वे वै यस्य वर्णस्य ये भवेत्॥ तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासस्तु सूतकमिति॥
दासश्चात्रदत्तकोनादिः॥ अत्र वचन द्वयपि स्वस्वे वृत्तद्वयोदिनि मित्ते स्वसपिंडमरणे मासाद्याशौचं दास
दासश्चात्रदत्तकोनादिः॥ अत्र वचनद्वयेपि सत्स्वेवृत्तद्वयोर्दिनिमित्ते स्वसपिंडमरणे मासाद्याशौचं दास
लादिनिमित्ता स्वामि कार्यस्य त्वयैव प्रतिपाद्यते न त्वाशौचस्य वसं कोचस्तन्निमित्तः प्रतिपाद्यत इति हरदत्तो
क्तं॥ मूल्यके मंकरोः॥ दासीदासासवर्णे च॥ स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिता इति वचनेन
न कार्यविशेषे शुद्धा प्रतिपादितायामपेक्षित तत्सत्पादकत्वकालविशेषसमर्पणे लाघवात्॥ यत्तु वाचस्प

त्तिना दासादीनां स्वामिसपिंडमरणे आशौचमेव स्वामिसमकालमत्र प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तन्मंदं॥ एवं तत्पुत्रासपत्रो
क्तिलक्षण शुद्धिपरत्वेन शौचशुद्धिपदयोः कर्माधिकाररूप तत्परत्वाभावात्॥ सत्यपि वा तत्परत्वे आशौचानुवादे
न कालविशेषमात्रविध्याशास्त्व सपिंडमरण एव चेत्याधिस्तत्रैव दासत्वादिनिमित्त आशौचे कालसंकोचः स्वा
त्॥ न हि स्वामिसपिंडमरणे दासादीनामाशौचप्रापकमस्ति॥ शिष्यांतेवासिनो गुरुमरणे त्रिरात्रादिवत्कामस्वा
मिमरणे दासादीनां स्वामितुल्यमन्यद्वाशौचं वचनांतरबलादस्त्विति चेदस्तु॥ न तेन यो वचनयोस्तत्रापि स्वामि
तुल्याशौच प्रतिपादकत्वं एकत्र गुरुमरणनिमित्तत्रिरात्राद्याशौचभागिशिष्यांतेवासिसमभिव्याहारात्॥
अपरत्र दास्यामासस्तु सूतकमित्यत्र समभिव्याहारात्॥ न च पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमा
शौचं मतेस्वामिन्यात्मीयमिति विष्णुवचने पत्नीनां स्वामिसपिंडमरणे स्वामितुल्याशौचप्रतिपादनाद्दासा
नामपि तत्रैव तत्प्रतिपादनमिति वाच्यं॥ पत्नीनामपि स्वसपिंडमरणे तावत्कालास्पृश्यत्वस्यैव तत्रापि प्रति
पादनात्॥ स्वामिसपिंडमरणे स्पृश्यत्वलाशौचकालयोश्च प्रतिपत्तिः पत्नीपुत्रासपुत्र्यादेरस्यन्यदेतत्॥ तत्स्वा
स्वामिमरणे तत्सपिंडमरणे स्वामितुल्यमाशौचमिति नैषां वचनानामर्थः किंतु एवोक्त एव॥ दासीदीनां
तु स्वामिशौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानुष्ठिकारस्तु मासावधिरेव॥ तदाहांगिराः दासीदासश्चैवमादिमितात्स्वरा
कृथा दप्येवमेवावगम्यते॥ षडशीतावप्येवमेव॥ स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्यमासानुकर्मसु॥ योग्याः स्युः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं.टी.
॥३०॥

मीसतो दासीसुतो वेत्यस्य स्पतामिपादिति ॥ नृहिस्वामिमरणेन तत्सपिंडमरणेन वा मासाशौचसंभवः ॥ विष्णुवचने चानुलो
म्येनेति विशेषणात् प्रतिलोमदासानां वर्णानामानुलोम्ये न दास्यं न प्रतिलोमतः इति निषेधात् तत्र मासप्रतिलोमाश्रित
स्त्रीणां मिवाशौचाभावः ॥ अन्यत्तु संतः ॥ जन्मन्यस्य स्पते स्यादस्यं शेषः ॥ अन्यत्तु कर्मानधिकारलक्षणमाशौ
चं मातृवर्जं सपिंडादीनां दशाहादिरूपं मुख्यं एवं मुख्यमित्यस्य स्पते सस्यथावद्युक्तं ॥ जाते पत्यौ तु तस्मिन्नहनि
शिवतनं मंगलार्थं पुण्याः ॥ अथ स्वजातेः सति यस्मिन्नहनि यस्यां वा रात्रौ वयस्य जन्म तस्मिन्नहनि तस्यां वा रात्रौ चक्रा
शशष्ठदशमदिने यो यस्तस्यापुत्रस्य मंगलकल्याणं तदर्थं पुरान पूजादि स्मृति पुरस्त्री कोपुस दाचार प्राप्ते
पुत्रवर्षोपिन्यादीनां यानि निर्मिते तानि तेषु तस्य स्याशौचे याग्या आपि कोपि ना भवेयुः ॥ तन्मंगलार्थग्रहणमाल
श्रादौ दर्शपुपलक्षणं ॥ तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ॥ आयांति तस्मात्तद्दहः पुण्यम
ह्नस्य वेदा ॥ तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं रथं ॥ छत्रं छागं च मालां च शयनं चासनं गृहं ॥ जातश्राद्धे च नदद्द
स्पक्तान्नं ब्राह्मणेष्वपीति ॥ अन्यदपि के नमुख्यं मासेन ॥ स्मृतिकाशासन लया जन्मदाना मदेवताः ॥ तासांया
गनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनीति ॥
मार्कंडेयेनापि ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः
शस्त्रहस्ताश्च गीतनृत्यैश्च योषितः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके इति ॥ जन्मदिनरात्र्योश्च शुद्धि

नालछेदात्सर्वमेव द्रष्टव्या ॥ प्राङ्नालच्छेदात्संस्कारपुण्यार्थोऽनुवर्तिनाश्यात्स्या याशौचमिति हारीतस्म
रणात् ॥ तथा नेकवलं ग्रहणादिवदानग्रहणादिरूपि प्रकारः प्रतिग्रहेपि न दोषः ॥ तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः ॥ कुमारजन्मदिव
से विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ॥ हिरण्यभूगवाश्वाजवासः शय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ॥ भ
क्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति ॥ इदमपि नालछेदात्सर्वमेव ॥ कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडैति
लहिरण्यप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेऽदोषइति शंखलिखितवचनात् ॥ सर्वाशौचसद्यः नाशवतिप्रतिवनिवर्त्तसे वर्य
लगिरेण्यप्रावरणगोधान्य प्रतिग्रहेदोष इति शंखलिखित वचनात् ॥ सर्वाशौचसद्यः ॥ यतिब्रह्मचारिणां ॥ यतिश्चतुर्थाश्रमी ॥ वनीति तृतीयाश्रमी ॥ ब्रह्मचर्यस्थितः प्रथमाश्रमी ॥ एतेषां सर्वसपिंडसपिंडेजन
ह्वतानां ॥ यतिश्चतुर्थाश्रमी ॥ वनीति तृतीयाश्रमी ॥ ब्रह्मचर्यस्थितः प्रथमाश्रमी ॥ एतेषां सर्वसपिंडसपिंडेजन
नादिनिमित्तकमाशौचं सद्यः स्याद्वेदव्रतादिकालेपि न तु समावर्त्तनेनेत्यर्थः विशेषकाले ॥ नो भवति ॥ तथा च या
ज्ञवल्क्यः ॥ ब्रह्मचारिदातब्रह्मविदां तथेति ॥ दानाद्यनेनमात्राधिकारी वानप्रस्थः ॥ अयं चाशौचाभावः कर्मविशे
षमात्रस्थापकं यदाभावान्नरात्रां राजकर्मणी स्यादिवेदव्रतनाभावाशौचं सर्वविषयं समृत्यसिद्धेत्यान्नं सदेति ॥ सर्वा
शौचस्थापकं यदाभावान्नराज्ञां राजकर्मणी स्यादि ॥ वेदव्रतनाभावाशौचं सर्वविषयं ॥ नापायनिमित्ते काशौचमेव तत्र स्यादेतन्नापाय गाहनि हारा
शौचपदेनेवान्नसपिंडसोदकदौहित्रभागिनेयत्वापनापायनिमित्तकाशौचमेव ॥ किंच सत्रादिषु तावन्नापायनिमित्तकौ
दिनिमित्तं ॥ तस्य वद्धाग्नी स्थले नानिषेधार्थमनुवादोविस्याले ॥ किंच सत्रादिषु तावन्नापायनिमित्तकौ
शौचविषयएवनिषेधः ॥ तत्र तस्य तत्तत्कर्माधिकारप्रतिपादनार्थत्वात् दापायनिमित्तकेवतदधिकारस्य
आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदिति च वचनेनसि

त्रि॰टी॰
॥३२॥

दुत्वादानर्थक्यापत्तेः॥ तथा च तत्समभिव्याहारादुपस्थादिष्वपि तद्विषयत्वं विशेषः॥ तत्र तत्कार्यविषयोऽत्र तु स
र्वविषयत्वमेतावान्विशेषः॥ अत एव पित्रादेर्दाहादिकं तु ब्रह्मचारिणाप्यनुज्ञातं तत्र शौचाभावे पाशौचमस्त्येव
अन्यस्य तु तत्कर्तृत्वे तत्र शौचापीत्यनुके वृ॰॥ अत्र च यद्यपि वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनादिति स
नेनैव दीक्षितानां यज्ञियकर्माधिकारस्य सिद्धत्वाद् दीक्षितानां च सर्वदा योगीश्वरवचने प्राप्तदीक्षि
तपुनर्वचनानर्थक्यं मा भून्मानेषु स्वयंकृ [illegible] तत्कृतसंपर्कः स्नानविध्यर्थत्वाभिधानेन परिहरतो विज्ञानेश्व
रस्य प्राज्ञाम करणात्सपिंडाशौचमिति वदतः द्वचनांतर्गतस्याधिसपिंडाशौचपदस्य स्नानाभिधायित्वाभि
प्रायावगमाद्दीक्षितसमभिव्याहृतेषु पत्यादिष्वपि सपिंडजननादौ स्नानकालावच्छिन्नमाशौचं प्रतीय
ते तथापि शावमाशौचं दशरात्रमनर्हत्वं दीक्षितब्रह्मचारिणां सपिंडजननेऽप्येवं नैष्ठिकानां व्रते
स्थानां पतीनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावं चापि तथैव च इत्यादि गौतमबृहस्पत्यादिवचनेषु तेषा
माशौचाभावस्य वोक्तत्वात् तत्सहकरणगतस्यासपिंडाशौचपदस्याशौचाभावपरत्वमेव हरदत्तेनोदयैराच्युक्तं
युक्तमुत्पश्यामः॥ अत एव यतीनां सपिंडमरणादौ स्नानानुष्ठानं न दृश्यते॥ ब्रह्मचारिणां तु तदनुष्ठानं
शावस्पर्शानुगमनादिभिन्नकलेनान्यथासिद्धं॥ नैष्ठिकदीक्षितानां तु श्रौतकर्माणि तत्कालं स्नातः शुद्धिम
वाप्नुयादिति वचनाद्वैयर्थ्यं वस्नानं॥ गौतमसूत्रे च ब्रह्मचारिग्रहणं गृहस्थभिन्नाश्रमस्थोपलक्षणमि

हेरंब
३२

ति व्याख्यातं हरदत्तेन॥ ब्रह्मचारिण्यब्रह्मचर्यकालमृतानां माशौचाभावः समावर्तनपर्यंतमेव तदनंतरं तु तेषामु
दकदानं त्रिरात्राशौचं च कुर्यात्॥ तदाह मनुः॥ आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरा
त्रमशुचिर्भवेदिति॥ आदिष्टी व्रतादेशः सोऽस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी॥ ९८॥ ॥ ८७॥ ॥ तेनैष्ठिकेषु सत्रिव्रति
नृपनृपवरदीक्षितलिंगे [illegible] श्रुतिपठन [illegible] शितुराणो॥ संस्कारश्च पुरा नोपनयनेनश्रा
द्धपुंड्रप्रतिष्ठोत्तरातीर्थयात्राजयपूरणयनायकत्सवेष्वतदर्थे॥ सत्रशब्देनात्र सततानुष्ठानसाम्यादन्नस
त्रमुच्यते॥ मस्य सत्रे आशौचाभावस्य दीक्षितग्रहणेनैव सिद्धत्वात्॥ तत्कारिणः सत्रिणः॥ व्रतशब्देन द्वादशा
ब्दवनवासादिप्रायश्चित्ततपस्यानुष्ठीयमानं कृच्छ्रचांद्रायणादि स्नातकव्रतानि भोजनव्यतिरेकेण ज
लपानादिविषयाः संप्रकल्पाश्चोच्यंते॥ तत्र प्रचेता व्रतिनः॥ नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चिल्लेन्प
वानमात्यादिः॥ दीक्षितानां तु विजयश्च आअवभृथस्नानात्॥ यज्ञियं कर्म कुर्वतामिलक्षकालात्॥ एकापि स
[illegible] तेन सत्र्यादिषु लिंगतेषु तत्तत्स्वव्यवहारदशानार्हमंत्रादि पत्तेरप्येकापि विष
समीविषयभेदादुपपत्तेः॥ [illegible]
यसवी शौचं नो भवति तत्कर्मानधिकारे पाशौचाधिकारण न भवेतीत्यर्थः॥ स्वदेशस्य विस्फोटादिभि
रुपसर्गे राजभयाद्याप्तत्वत्रोपस्थिते विद्यमाने वासति तदभावार्थे शांतिकर्मणि आपदि च अन्नाभावेन कु
टुंबपीडायां सत्यां तदुपशमार्थे प्रतिग्रहादावाशौचं न भवति॥ अपि श्रीपार्थिने कः श्रुतीः शास्त्रवेदान्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥३२॥

पठतीसनेकश्रुतिपठनः॥नं धारित्वा लघुः॥उक्तोपलक्षणेन मृगाध्ययनमधीतार्थज्ञानं तदर्थानुष्ठानं च द्रष्टव्यं॥
तस्य प्रसाहाने अध्ययने विस्मरणसंभावनायाम् अध्ययने क्षिप्रजो वेधस्य नाडीस्पर्शादौ कारूणां स्वशरीरेण कर्म
करणात् सूपकारस्वर्णकारादीनां शिल्पि नां च दासीवर्त्तिकादिव्यवधानेन कर्मकरणात् शूद्रचित्रकारादीनां
तत्कर्मणि आतुराणां च व्याधिभिर्व्यवमुह्य तदुपरामार्थं दानादौ नाशौचं॥दाने च संप्रारब्धे तदर्थं
दानस्य च प्रारंभो द्विविधः॥तुलादौ नान्दीश्राद्धं क्वचिच्च पूर्व
नाशौचं॥ मुद्धे च संप्रारब्धे उपस्थिते तदुप
संकल्पः॥उपनयने यज्ञे च वृषोत्सर्गादौ श्राद्धे च संप्रारब्धे तदर्थं नाशौचं॥ याम्यजापनीतं विश्वापारिक्रिया माणे सन्नह्नादौ
योगानि संग्रामसमुपोढे राज्ञां नं सेनाहयदिक्षा अग्निहोत्रं कर्मतीर्थयात्रा अर्थयात्रा च॥जपः पुरश्च
रणादि॥परिणयनेवि वाहः॥ प्रतिष्ठादेवप्रतिष्ठा॥चूडालकर्मतीर्थयात्रा अर्थयात्रा च॥जपः पुरश्च
रणादि॥परिणयने विवाहः॥तदादयस्तु सर्वा अनुक्ताः संस्कारा स्तडागोत्सर्गादयश्च॥एतेषु च प्रारं
भेषु तदर्थं नाशौचं॥तथा च याज्ञवल्क्यः॥ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञियं कर्म कुर्वतां॥सत्रिव्रतिब्रह्मचा
रिदातृब्रह्म विदां तथा॥दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे॥आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधी
यते इति॥विष्णुः॥आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुकर्मणि न राजाज्ञाका
रिणां तदिच्छया॥न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोरिति॥दक्षः॥ग्रथार्थं तावि ज्ञानाति वेदम

हेरंबे
३२

गैः समन्वितं॥सकलं सरहस्यं च क्रियावांश्चेत् सूतकमिति॥प्रचेताः॥कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च॥रा
ज्ञानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति॥लघुविष्णुः॥व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमे च ने जपे॥प्रारब्धे सूतकं न
स्यादनारब्धे तु सूतकमिति॥प्रारंभश्च तेनोक्तः॥प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः॥नांदीश्राद्धं विवाहादौ
श्राद्धे पाकपरिक्रिया इति॥अत्र सत्रपदेन मुख्यमेव सत्रं तत्र वरणाभावात्॥आदिपदेन नांदीश्राद्धं चलक्षणमात्रेण
हणं मूलं॥गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः॥पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः॥तद्गृहीतदी
क्षस्यत्रैविधस्य महामखे॥स्नाने त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते॥नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचांद्रायणादि
षु॥निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने॥गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित्॥निमंत्रितेषु वि
प्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि॥निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादि विरतस्य च॥देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते
क्वचित्॥प्रायश्चित्ते प्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा॥तथा ब्रह्मपुराणवचनेऽपि निमंत्रणादूर्ध्वं श्राद्धकर्मारंभः प्रा
गुक्तः॥इदं च श्राद्धकर्तुः॥भोक्तुस्तु निमंत्रणादेवाशौचाभावः॥पैठीनसिः॥विवाहदुर्गयज्ञे
षु यात्रायां तीर्थकर्मणि॥न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति॥वैखिविष्णु तदुर्गसंरक्षणार्थं यज्ञादुर्गे
यस्याः शांतिकाद्या रक्षादयः॥क्रतुः॥पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति॥अत्र च नैव पाराशर्याश्रो
च संकोचस्यतत्कार्यावश्यकत्वान् न्यगाति कलेनि वंधनलादध्ययनापादादो चार्तिजिवंधनलाधदासंप्रः

श्रौतं विनागत्वभावआर्त्विज्यं तदादृष्टार्थं॥ अस्मदालेकाहत्याद्याहादिकमपि॥ एवं च यस्य पावत्कालं गतं तरसद्भावश्रौ
र्त्विभावश्च तस्य तावत्कालमार्त्विज्यं भवति॥ तथा चार्त्विक्त्वं वरणेन दक्षिणा॥ अहमकाहमवव्वा॥ एकाहाद्वादशणः
शुध्ये योग्निवदसमन्वितः॥ अहालेकेवलवदस्तु द्विहोमोदग्नाभिरिदिं नेष्टिसादिमनुदक्षादिवच्चनानांद
ग्राहादिस्यन्नो त्रेववचात्रौ वकल्पप्रतिपदकानामच्यतादग्नाविषयत्वमेव॥ सगतिकस्य राजादेः कुस्रलपो
ग्राहादिस्यन्नो ... सामान्यनासूदस्य वचनं स्वस्य कालेलिदं सर्वं सत तकपदि
स्यकोदेश्यत्वेनभवति बहुसंमतः पक्षः॥ अतएव ... तकम्भिति॥ इदं दश द्वादशाहादि पूर्णं॥ आपदृतस्येदं दस
कीर्तितं॥ आपदृतस्य सर्वस्य स्वतः पिनसंतकम्भिति॥ एषमवचनेनस्वस्य रत्नावयपमे आपदिलापास्य तद
तकेनकिंतु यदा आपदुपस्थितिस्तावदेवेत्यर्थः॥ एषमवचनेन स्वस्य वृत्तावपि मे आपदि ... कामविशेष॥ दशाहा
ति॥ इह दत्तस्य स्वाध्यायनादिगुणनिमित्तो आर्त्विज्यस्यावाय संकोचानतत्तेन पिकारस्य कामविशेष॥ तत्कार्य
याश्रौतं तु भिन्नगुणविषयमित्याह॥ सत्रि द्वीतिदीक्षितलिक्षारभ्यदानात्सवादीनां तु नियतएवतत्
सयोधिकारः॥ तस्यालौकिकत्वात्स्वरूपत आरंभतो वा वरयकत्वाच्च॥ अनार्षोपि द्वारकत्वेन प्रमाणाभा
वात्॥ अतएव वैतानोपासनाइत्सनेन वदीक्षितकम्यपाधिकारसिद्धिपूर्वकं नीतरवलेनतस्य स्वत्वं सा
गातिरिक्ते हेतकर्तत्वपरत्वात्तत्राधिपत्यप्राप्तोपाजमानमात्रे स्वयंकर्तत्वेनासिद्धिदीक्षितग्रहणप्रयोज

हेरंब
॥३३॥

नमुक्तमिनासराणां॥ इममेवन्यविशेषं योतयितुं दीक्षितग्रहणं कृतं मूलेनतु तदेव विवक्षितं अग्निमन्मात्रस्य तत्त्वाध्या
नमुक्तमिति ... कर्मस्वधिकारस्य स्मृतिषु प्रतिपादितत्वात्॥ तथा च यास्त्रवल्क्यः॥ वैतानोपासनाः का
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः इति॥ वैदीनस्यिदिपि॥ निस्याविनिवर्त्तेर्न्वैतानवजैशाला योवकद्रा॥ तत्राधिस्मोगा
मं केवलं स्वयंकर्तत्वं तु द्विषयमन्यच्च श्रौतकर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति स्नानविधानं॥ अत्रच
मे केवलं स्वयंकर्तत्वं तु द्विषयमस्य च श्रौतकर्मणि ... विधानं॥ अत्रच
श्रौतपदेनोपासनमपि गृह्यते॥ तस्यापि याज्ञवल्क्येन श्रुतिचोदितत्वाभिधानात्॥ यागातिरिक्ते स्नानशौच वि
प्रयुक्तस्य कर्त्तत्वं॥ अन्यएतानि कुर्युरिति पठन्ति सौवाक्यात्॥ अत्रच वैतान्यपि प्रकृतानीति मिताक्षरा तावग
म्यता॥ वैदस्यापि नाधिसामान्येन वालं सततकेन तत्कृत्ये कुरशक्त्या उभाजने॥ प्रवासादि निमित्तेषु होवयेन्नतु हा
पयेदिति॥ दीक्षितस्य तु कर्त्तृविशेषो दीक्षितानां चेति दीक्षितग्रहणबलाद्याजमानमात्रे अधिकारः॥ अन्यथा तदा
नर्थक्यापत्तेः॥ स्नानस्य श्रौतकर्मणीसन्नेन वृक्षिद्धत्वात्॥ एवं च स्नातकेतु समुत्सन्ने स्यातेकर्मकृपभवेत्॥ पिंडय
तेन च रुद्रामस सगोत्रेणकारयेदिति आतेकर्ण्यवचने पिस्मार्तग्रहणमुपलक्षणं॥ वैतानोपासनाः इत्सनेन सा
मान्यतोधिकारे वगतस्य विशेषमात्रप्रतिपादकत्वात्॥ तस्माद्वैतानिके पित्यागमात्रे स्वयंकर्तृत्वं सन्यत्रतन्त्र
स्यैव स्मार्तवदिति विज्ञानेश्वरः॥ अन्येतु सर्वं कल्पसूत्रभाष्यकारादयोनिबंधारः सर्वजनीनश्रौतस्मार्ती
विभागवशात्पाश्रुतसमस्तवचनानुसारेण वैतानिके सर्वत्रापि स्वयंकर्तत्वं वदंति॥ क्रमिवैतानिकं कार्यस्मा

त्रि·कौ·
२६॥

नोपस्पर्शनात्स्वयं॥ जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते॥ शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोचरैरिति स्मृतिवि
चहारीतजाबालादिवचनान्निर्विशेषस्थार्थानि लिखितानि॥ छंदोगपरिशिष्टेप्युपविशेषः॥ होमः श्रौते तु कर्तव्यः शु
ष्कान्नेनापि फलेन वा॥ अकृतं हापयेत्स्मार्ते तदभावे कृताकृतं॥ कृतमोदनसक्त्वादि तंडुलादि कृताकृतं॥ व्रीह्यादि चाकृ
तं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैरिति॥ एवं चाग्निसाध्यानि सर्वाणि नित्यकर्माणि यानि तेषु कर्मस्वनधिकारस्याशौचा
भावादेव सिद्धत्वात्प्रसवाभावाच्च पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतसूतके इत्यादिवचनकदंबकं मनुवादएव वा॥
संध्यावंदने त्वनग्निसाध्यत्वेपि संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्॥ न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन्गच्छत्यधो
द्विज इति पुलस्त्यवचनात्कार्यमेव॥ तच्च सूतकमृतकेचरसंध्याकर्म समाचरेत्॥ मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणा
यामम्ऋते द्विज इति तद्वक्तप्रकारेण वक्तव्यः॥ प्राणायाममृते इति न मानसत्वे पर्युदासः मुखनासिकासंचारिवायु हेरंब
निरोधनेन तन्मंत्रे तस्य सिद्धत्वात्॥ किंतु मंत्रेष्वेव॥ तथा च मंत्रैः प्राणायामः कार्यः इत्युक्ते प्राप्तवति अत्र च यद्यपि २६
प्राणायामव्यतिरिक्तं सर्वमानसमंत्रैः कार्यमित्युक्तं तथापि अर्घ्यदाने मंत्रोच्चारस्तु दुर्वारः कमेलापद्रष्टव्यः॥ सू
तके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति पैठीनसिस्मरणात्॥ सावित्र्याः प्रा
सन्तौ सुले स्यात्कमानसत्वे निवृत्तर्थमेवात्र सावित्र्युच्चारणं॥ भरद्वाजेनापमेनार्थः स्पष्टीकृतः॥ सूतके म
तकेदुर्गात्वा प्राणायाममंत्रकं॥ तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्॥ गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं

निवेदयेत्॥ मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हीति॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति तु समंत्रोच्चारसंपूर्ण
संध्याविधिपरं॥ वैश्वदेवस्य त्वग्निसाध्यत्वेन सिद्धेः अग्निशुश्रूषा इति तु वचनात्सूतके व्याप्तप्राप्तावपि वैश्वदेवहोमास्ती
त वैश्वदेवविवर्जितमिति स्वर्तं वचनान्निवृत्तिः॥ यद्यपि च पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतसूतके इति सर्वत्र
वचनेनैव वैश्वदेवस्यापि निषेधः सिद्धस्तथापि पत्नीतिरीत्यादीनां पंचयज्ञानां वैश्वदेवं तदर्थः पृथङ्निषेधः॥
कूष्मांडपाठे जपे तु सूतकेन लिप्यते कूष्मांडहोमादिरपि विवाहादौ भोक्तव्यो विष्णुना॥ अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कू
ष्मांडैर्जुहुयाद्धृतं॥ गां दद्यात्संवत्सरान्ते ततः शुध्यति सूतकी इति इदं च वचनमेतादृशविषयएव सार्थकमिति न सू
तकसंबंधे केवलस्तनग्रहणमाशौचमात्रे परं॥२८॥ ॥ नाशौचं नाशौचतपस्वः पतितपतितसुतब्रह्मवि
द्विविषयं॥ अत्र च सवैत्र केवलस्य तनग्रहणमाशौचमात्रे परं॥ संदधीत सर्पविषस्फोटितपशुदिवा कीर्तिकाये
उपातिनीपुत्रोपाताखंडवौराश्रमरहितसुरापपहीनोपगासु॥ संदधीत सर्पविप्रस्फोटितपशुद्विवा कीर्तिकाये
हैते पुत्रवत्सरवशास्त्रज्वलनजलविषानाशकाये ये मृतेषु॥ इति तामहापातकातिपातकानुपातकिनः तद्विजाश
पितृ सहसुरापगुरुतल्पगमातृपितृपुनिःसंबंधागस्तेनना स्तेकं निंदितकर्माभ्यासि पतिता साप्यपति सापिनः॥ पति
तः पातकसंयोगकाश्ववितोतमसाब्राह्मणोपि॥ ब्रह्मा ब्राह्मणः॥ विद्युद्धहता॥ ऐतिहद्रौविद्धतिमिति मनुवचनेन तद्वचनस्य विदूरा
त्र उत्सन्नागर्भस्थितश्च ब्राह्मणोपि॥ ब्रह्मा ब्राह्मणः॥ विद्युद्धता॥ तेषां हतान्यः॥ पाखंडिनां नरशिरः कू
कूस्पर्शनात्॥ न तु वेदपःतेत्र न लाभावात्॥ साचीसन्नागर्भस्थिता च॥ एतेषां हत्याः॥ पाखंडिनां नरशिरःकु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मि॰ टी॰
२५

पालादिश्रुतिस्मृतिबाह्यलिंगधारिणः॥ चौराः सुवर्णस्तेयमहारिणः॥ आश्रमरहिताः अधिकारसत्वे यः कृताश्रम
विशेषपरिग्रहः॥ स्वस्वनिषिद्धसुरापेयापेयपानेसुरापाः॥ स्वापेक्षया हीनजात्या उपगच्छंतीति हीनोपगाः प्रतिलो
माश्रिताः॥ इदं च शिष्यगुरुगामीनामुपलक्षणं॥ स्पर्धाः विप्रः क्षितिपः पश्वो वा गवादयः॥ दिवाकीर्त्य एव दिवाकी
र्तिकाः अंत्यजाः॥ आ यग्रहणात् व्याघ्रनखादयः सर्वेति पंचक्रोर वेष्टनरश्मा धारोह कूपावरोहादयश्च दर्वी
पनते विपत्तिहेतवो गृह्यंते॥ एतैः संदर्भैः एतद्ग्रहणं हननतो दिसामर्थ्यगर्वेण अयं मामारयतीति बुद्ध्याभावपि
पाक्षिक स्वाभिष्टानादरणात् कृहणात् दोषरहिताः॥ शस्त्रखड्गासिपुत्र्यादि॥ ज्वलनो भौमाग्निः॥ जलं विषं
अनाशकमरणोजनं॥ आदिग्रहणात् दुर्दंश्नप्रपातादयो प्राणविपत्तिहेतवो नेनाहमात्मानं व्यापादयामीति बुद्धि
पूर्वं प्रवर्तमानं गृह्यते॥ एतैः कृतात्मत्यागस्य न तु विधिप्रयोज्यापारस्त्याजलते जांभो पोदिज्ञानानंतरं स्वव्यापारे रत्ने
दृष्टसाधनताभ्रममवतुस्त स्यवृत्तिकारणमनेनाहमात्मानं व्यापादयामीत्यभिलाषस्तात्विकोऽपीषणमात्रार्थ
तद्धि परिहीतो यातत पूर्वमताः आत्मानं व्यापादितवंतः॥ एतेषु सर्वेषु पतितादिषु सपिंडादिष्वपि सत्सु स्नातपः स
पिंडसमानोदकाः॥ इदं चोपलक्षणं॥ शिष्यादेर्हि ज्ञा... घनापायस्यैवं चिनोपि॥ नविपत आशौचः शौचं कर्मापि क्रिया
पूर्वाते तथा तेष्वपि वेध कातिशापाद्विशेषवंतरतियावत्॥ तादृशानस्पृकः॥ पतितादिमरणेन सपिंडादीनामाशौ
चनभवतीत्यर्थः॥ उदकदानादिनिषेधप्रभवितेत्योवस्यति॥ कस्मात्॥ दोषात् पतितादीनामनशनादिमृतानां दोष

हेरंब
२५

वत्वात्॥ एवं चोक्तानां तत्तन्निषेधातिक्रमो दोषवत्वं प्रसिद्धमेव॥ उत्तरार्धोक्तानामपि तत्संज्ञापनस्यापघाततस्माद्दुष्ट
पुरुषः स्वैः कामोत्पादितात्यादिनिषेधशास्त्रातिक्रमो दोषवत्वं॥ अत्र हि स्वमरणानुकूलव्यापारमात्रं निषिध्यते॥ सर्वाति
वसर्पादीनां ग्रहणादि प्रयत्नैः राजादीनां शक्यार्थोक्तिमादि॥ कांतारसंज्ञात्मौ योक्तव्यिष्वानादिचेतया॥ तथा
वरालश्लिनिहतो नाव श्रृंगीदंष्ट्रिसरीसृपैः॥ आत्मनस्त्यागिनो वैव श्राद्धमर्षानवकल्पयेदिति वचने॥ आत्मसाभि
चारविनिहतो नावश्रृंगीदंष्ट्रिसरीसृपैः॥ आत्मनः प्रमादहतो नामपातशोचाद्यभावो
नांपवगुणात् नाश्वेडालादिसाधविशेषस्मरणात्॥ पशुजलवैधतादिभिः प्रमादहतोनामपाशौचाद्यभावो
प्रवृत्तिप्रतीयते तथापि शायोनाशकशस्त्रादिविषादकादुपजप्रपतनो श्रेच्छतामितिगोत्वमस्त्येतावदिच्छता
स्मितिविशेषणाद्बुद्धिपूर्वं शस्त्रादिमतो विषयत्वमेवतस्य प्रतीयते॥ तदेकवाक्यता पाश्वेडालादुदकादिस्मा
पकदेकद्वृष्टासंबंधावरयेकत्वेन तत्सारवर्ग चंडालादिदष्पिते स्त्रलीतिश्चेद्वालादिभिर्योमरणं तेषांपापकर्म
भामितिवचने प्रसक्तशाचंडालादिहेतुकमरणस्य पापहेतुत्वप्रतीतेः पापस्य च निषेधातिक्रमहेतुकत्वान्निषेधस्य
वपुरुषव्यापारगोचरत्वात् प्रमादमतेन मरणानुकूलतदभावात्पापकर्मणामिति विशेषणादेयत्॥ अन्यथा
पूर्वजन्मनि पापकर्मणां यथा चंडालादिभिर्मरणमिति व्याख्याने तस्यानर्थक्यात्॥ श्रादेशा वक्तुमोतरीयप्रा
पोनुमानेपि निषेधविशेषानानात्ययुक्तत्वात्॥ उदत्रयविशेषणविवक्षाप्रयुक्तवाक्यभेदप्रसंगैरभ्युदितेष्विवाक्य
भावनायां भेदपक्षस्मृतक्षोदिष्टापादृश्यद्वयप्रयुक्तवाक्यभेदवदानर्थक्यमित्याशयेनलाक्षणिकं चापिबा

त्रिं०टी०
३५

पाखंडादिश्रुतिस्मृतिबाह्यलिंगधारिणः॥ चोराः सुवर्णस्तेयमहापातकिनः॥ आश्रमरहिताः अधिकारसत्वेप्यकृताश्रम
विशेषपरिग्रहाः॥ स्वस्य निषिद्धसुरापायामेषां ते सुरापाः॥ स्वापेक्षया हीनं जातिं या उपगच्छंति ता हीनोपगाः प्रतिलो
माश्रिताः॥ इदं च शिष्यगुरुगामिनामुपलक्षणं॥ सूचीः विप्रः लिप्तिपः पशवो गवादयः॥ दिवाकीर्त्य एव दिवाकी
र्तिका अंत्यजाः॥ आयुधग्रहणाद्याघ्नक्रोदयः सर्वतिर्यक्चौर वेघातरक्षा प्रारोहकूपावरोहादयश्च दर्वी
पनते विपत्तिहते वोग्रसंते॥ एतैः संदर्भाल एतअहरणं हननादि सामर्थ्यगर्वेण अयं मां मारयत्विति बुद्ध्याभावेपि
पाक्षिक स्वाभिप्रायानादरणान्न हरणादोषवृत्तो हताः॥ शास्त्रं खड्गासिपुत्र्यादि ज्वलनो भौमाग्निः॥ जलं विषं
अनाशके मत्तोजनं॥ आयुधग्रहणादुद्बंधनेन प्रपातादयो प्राणविपत्तिहेतवो नाहमात्मानं व्यापादयामीति बुद्धि
पूर्वप्रवृत्ताग्न्यंते॥ एतैः कृत्वा स्वस्यैव न तु विधिप्रयोज्या व्यापारजलतरंगभीत्यादिनानंतरं स्वव्यापारेने
दृष्ट्वा साधनताप्यमवतुस्त स्ववृत्तिकारणमनेनाहमात्मानं व्यापादयामीत्यभिलाषस्तावत्कोपीषणमात्रार्थं हेरंब स्पृ
तेद्धुपरिहितो वा नत्र पूर्वमताः आत्मानं व्यापादितवंतः॥ एतेषु सर्वेषु पतितादिषु सपिंडादिष्वपि सत्सु स्नातपःस
पिंडसमानोदकाः॥ इदं चोपलक्षणं॥ शिष्यादीनां च धनापापस्यैवं विनोपि॥ न विपद्येत आशौचं शौचं केमाधिकारा
पेषां ते तथा तत्पतितं वंध क्वातिशापविशेषवंतेश्तियावत्॥ तादृशानस्यकः॥ पतितादि मरणेन तत्सपिंडादीनामाशौ
चं न भवतीत्यर्थः॥ उदकदानादिनिषेधमपि तेभ्यो वक्ष्यति॥ कस्मात्॥ दोषात् पतितादीनामन्नशानादिमृतानां दोष

वत्वात्॥ पूर्वोक्तानां तन्निषेधातिक्रमादोषवत्वं प्रसिद्धमेव॥ उत्तरार्धोक्तानामपि नरकं शापमश्यापद्यते तस्मादुहत्व
पुरायुषः स्वःकामी अत्र यादि स्पादि निषेधशास्त्रातिक्रमादोषवत्वं॥ अत्र हि स्वमरणानुकूलव्यापारमात्रं निषिध्यते॥ भवति
वसर्पादीनां ग्रहणादिप्रयत्नेः राजादीनां शक्याधोशातिक्रमादि॥ कांतारस्ते शीतो भौ कृष्णिनानादि च तेषां॥ तथा
चराअग्निर्निहतानां च शृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः॥ आत्मनस्त्यागिनां नैव श्राद्धमेषां न कर्मणः पदिति वचने॥ आत्मत्यागि
नां पशुपाशानां चंडालादिस्पर्शविशेषस्मरणा स्व पशुजलवैकृतादिभिः प्रमादहतानामपाशौचाद्यभावो
पद्यपि प्रतीयते तथापि शापोनाशके शस्त्रादिविषादकादुद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति गोत्रमस्त्वेतावदिच्छता
मितिविशेषणाद्बुद्धिपूर्वशस्त्रादिमृते विषयत्वमेवैतस्य प्रतीयते॥ तदेकेवाक्यतेयापानचंडालादुदकादिसन्ना
पकदेकेऽद्वासंबंधावश्यैकत्वेन तत्संहतयां चंडालादिष्वपि तत्प्रतीतिश्चंडालादिभिर्येषां मरणं तेषां पापकर्म
णामिति वचने प्रयुक्ता चंडालादिहेतुकमरणस्य पापहेतुत्वप्रतीतेः पापस्य च निषेधातिक्रमहेतुकत्वान्निषेधस्य
च पुरुषव्यापारगोचरत्वात् प्रमादमृते च मरणानुकूले तद्भावात्सापकर्मणामिति विशेषणादपि तथा॥ अन्यथा
पूर्वजन्मनि पापकर्मणां येषां चंडालादिभिर्मरणमिति व्याख्याने तस्यानर्थक्यात्॥ आदिदशावज्जन्मांतरीयपा
पोनुमाने विनिषेधविशेषणानां प्रायुक्तत्वात्॥ उदकप्रयविशेषणविवक्षाप्रयुक्तवाक्यभेदस्तेऽभ्युदितेषु वाक्य
भावनायाऽभ्युपेदपक्षे मृतक्षोदिष्ठापादकप्रयहूयप्रयुक्तवाक्यभेदवदानर्थक्यमिपापोंगाणलाक्षणिकं वापि वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रा॰दी॰
३६

काभेदेन वा स्वयं॥ वेदोपमाश्रयस्य चैकोनुतं प्रतिकूलयेदिति गोपनीयो गीक्रियत एव॥ गौतमसूत्रे वावत्सरकः॥ पो
रुषपलौ ग्राधिकृतौ च नातीव दोषः॥ सुराथादिषु स्त्रीलिंगस्य तु भर्तृ स्त्रीकामेगोसमभिव्याहारेण प्रयोगापपु
त ब्राह्मणः सुरां नपिबेदि त्यादिनि षेधपु वनस्त्रीकारे लिंगाविवक्षा घातनेनतादृशद्धिजातिभार्याः शूद्रोपस
ग्रहघातनेन च सार्थक्याङ्गीकृत वदविवक्षापुक्ता॥ तस्मान्मरणाभिसंधिनादर्पणतदनादरणाज्ञात्स्त्रीष्वनुज्ञां
विनाचंडालजलादिनि षेधमतास्तासामेवाथ सर्वतएवालानेगोपायदितिविधेः एवी तु निषेधस्यवाति क्रमज
नितदोषनिमित्तओद्धौ चौर्ध्वदेहिकत्वनिषेधः॥ सकलविधिनिषेधाति क्रमजदोषस्य नतन्निमित्तत्वमि
तुकस्यचिदेवतितु शास्त्रेकसमधिगम्यलाघवात्शास्त्रमिस्वतेत्सर्वमस्तिसंगायोक्तदोषादिति॥ तथाच ब्रह्मपु
राणे॥ नंशिदंष्ट्रिनरविव्याल विषवह्निस्त्रियाजलैः॥ सुदूरात्परिहर्तव्यः कुर्वन्क्रीडां मृतस्तु यः॥ नागानां विप्रि
यं कुर्वन् तथा पर्वविघुताघनिगृहीताः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित्॥ परदारान्रमंतश्च द्वेषात्तु पतिभिर्ह
ताः॥ असमानैश्च संकीर्णैश्चंडालाद्यैश्च विग्रहं॥ कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चंडालादीन्समाश्रिताः॥ शास्त्राग्नि
रदाश्चैवपापस्वंडाः कूरबुद्धयः॥ क्रोधात्प्रायंविषंवह्निं शस्त्रमुद्बंधनंजलं॥ गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वंति नराध
माः॥ कुशिल्पजीविनोयेच सूनालंकारकारिणः॥ मुखेभगास्तु ये केचित्क्लीबप्रायानपुंसकाः॥ ब्र ह्मदंडहता
ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हता॥ महापातकिनोयेच पतितास्ते प्रकीर्तिताः॥ पतितानां न दाहः स्यान्नांत्येष्टिर्नास्थि

हरंब
३६

संचयः॥ नाश्रुपातश्च पिंडो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥ एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः॥ तप्तकृच्छ्र
द्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथेति॥ व्यालो दुष्टगः॥ तेनागाः सर्पाः॥ चौर्येति साहसादेरुपलक्षणं॥ रमं मोरमुप
तः॥ क्रोधादिति शोकादेरुपलक्षणं॥ मरणाभिसंध्यभावे विषादिभिर्मरणे पूर्वमुक्तं अधुनातनैर्दोषे
उच्यत इति नैपौनरुक्त्यं॥ कुशिल्पजीविनः आपद्यपि निषिद्धचर्मकारादि शिल्पोपजीविनः॥ सूना प्राणिव
धस्थानं तदलंकारास्तदुपकारणानि शास्त्रादीनि धारयंति तद्व्रता स्तत्राधिकृता इति यावत्॥ मुखेभगाः
स्वपानीरतः सत्कनिषेधात्॥ क्लीबेषु पतितत्वोक्तिर्भर्तृन्याः॥ पद्योर्ध्वदेहिकृदेवतालीयाग्यलक्षणं पाति त्यमनुते
मरणोत्तरकालीनं विवक्षितं॥ ननुद्धिजातिकर्महान्यापादकपापवत्त्वरूपपूर्वकालीनं॥ ब्रह्मदंडः शापकृतमा
दिः ३ त्यादितहत्वं प्रायस्त्वन हतोः॥ येपेच ब्राह्मणैः साक्षाद्धताः॥ महापातकिग्रहणे गोतमोक्तानामति पात
क्यादीनां चतस्त्रः परिपरिग्राह्याः शिष्यगा गुरुगा च या॥ पतिघ्नी च विशेषेण जुंगिता पगता च या स्त्रकांनां
च पतितानां मार्गितानां चोपलक्षणं पूर्वोक्तस्य सर्वोपसंग्राहकत्वस्य स तर एवं चैनमपि॥ आत्मनस्त्यागिनो नास्ति
पतितानां तथाक्रिया तेतिमनुरपि॥ तथा संकरजातानां प्रवृज्यासु च तिष्ठतां॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेत
तोदकक्रिया॥ पाखंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामतः॥ गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीणां च योषितामिति
॥ तथा जातावनाश्रमिणः इत्यपि साध्यकर्मानधिकारात्॥ संकर जाता भिन्नवर्णस्त्रीपुरुषजाताः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रि.टी.
२१

तेच प्रतिलोमजाऽएव निंदिताः तरथान्तातैः सह ढूढाः॥ प्रव्रज्यासु तिष्ठतीं संन्यासिनां॥ यत्तु बाह्यप्रव्रज्यानां काप
लिकादीनां वराहिदर्शनादौ स्पर्शनेन बहुलस्य ढुढ भैचनोपत्ते रत्नयग्रहणमित्युक्तं मेधातिथिना तत्सौरवउप्राग्धितानां
च सनेनैपो नरुत्त्यापत्ते रूपध्यं॥ बहुवचनेनतु दर्शनानुश्चेदाशौचेऽपि हस्तपरमहंसैक दंडत्रिदंडादिसंन्यासि दृ
क्षीपपुपपन्नो॥ अतएव त्रिदंडग्रहणादेवैतत्तं नैवजायतउति त्रिदंडग्रहणमुपलक्षणं॥ निंदितसोहव
र्यमात्रं तु श्रुतिविरोधेऽकिंचित्करं॥ अतएव वृथाशब्दान्वयेन तत्सरत्वं बाध्वस्य सात्तुत्तमपयुक्तं॥ आत्म
त्यागस्यतु वाक्यांतरवलाद्ब्रह्मस्त्रीवधस्यग्रहणं नतु वृथाशब्दान्वयात्॥ यद्वापापान्मानुषस्य तेतिन्यायात्॥ अत्र च सर्वत्र दाह
ग्रनिषेधेनाशौचनिषेधोप्युपलक्षितोद्रष्टव्यः॥ नाशौचं नोदकं नाश्रुनदाहांत्यकर्मचु॥ ब्रह्मदंडहतानां चनकुर्यो
त्कटधारणमितियमस्मरणात्॥ स्नेहादिनाएषां दाहादिकरणेतु तत्तन्निमित्तं एवीकमाशौचं प्रायश्चित्तं हेरंब २७
चकर्त्तव्यं॥ तत्र ब्रह्मपुराणोक्तं तत्तत्कर्तृभ्य बुद्धिपूर्वसमुदितं करणे॥ एतानीतिश्चेद्गणात्॥ विमोहितद्दतिनु
स्नेहाघभिशापं नतु विषपानादिनाभिशापं॥ अतएव विमोहितद्दतिनापि चूर्णपागः॥ अबुद्धिपूर्वं तु तस्मिन्नेव तो
ऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथं॥ अरज्जुच्छेदाश्रुपातं वेतत्तत्कृच्छ्राणमुच्यतीतिद्रष्टव्यं॥ चेशब्दादस्यापि स
मुदितविषयत्वं॥ स्नानं शवस्नापनं॥ रज्जुच्छेदश्च क्वाचित्कः॥ तत्तत्कृच्छ्रास्त्रेमत्कोद्दादशाहेसाध्यः॥ स्प
र्शाश्रुपातव्यतिरिक्तदाहादिप्रत्येककरणेतु बुद्धिपूर्वं एषामन्यतमं प्रेतयोवहेतदहेत्वा॥ कटोदकं क्रियाहं

त्कृच्छ्रं सांतपनं चरेदिति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यं॥ सांतपनं चात्रजाबालोक्तं सप्ताहसाध्यं॥ अबुद्धिपूर्वं तु वधने छेदने दह
ने वामासंक्षिप्ताहारस्त्रिषवणं चेति समंतरोक्तं॥ स्पर्शाश्रुपातयोस्तु प्रत्येककरणे तत्त्वे केवलं स्पर्शस्नानं चापाति
तं यदि॥ पूर्वोक्तानामाकारीचेदकं रात्रमभोजनमिति द्रष्टव्यं॥ वचनत्रयस्यापि वाशब्दश्रवणात् समुच्चविषप्र
त्वं॥ अभितोऽस्मशब्दानुग्रवेत्तावबुनानुगुण्यादुपेक्षायां पातकं भवत्येव॥ प्रमादमृतानां तु शौचादिकं भवत्ये
वा॥ तथा चांगिराः॥ अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः॥ तस्याशौचं विपातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रि
येति॥ तच्चाशौचं प्रत्यक्षे शवदाहपूर्वमेवविशेषानुक्तेः॥ अतिकृतिदाहतु पूर्वोक्तं॥ उदकग्रहणं चोपलक्ष
णं॥ तेषां च दाहादि प्रमादमरणस्य दुर्निरूपत्वात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तं पूर्वं कृत्वैव कर्त्तव्यं॥ तानि च प्रायश्चित्तानि
निध्याप्रणेतृहते प्रेतपरकन्याविवाहपद्धत्यादिना एव कृतविधानेन विदध्याद्दौर्ध्वदैहिकमित्यत
नशातातपपैंगन्य कारिकायां चोक्तानि देवयाज्ञिकादिनिबंधेषु द्रष्टव्यानि॥ बहुत्वान्नोच्यंते॥ तथापेवा
तजराव्रतादिनाशौचावमनाघावद्यकर्मानुष्ठानासमर्थाः॥ अविविक्तस्य कुष्ठक्षयादिमहाव्याधि
गृहीताश्च भृग्वग्न्याद्यभिबुद्धिपूर्वं म्रियंते तेषामपि विहितमरणत्वेन दोषाभावान्नापमानाशौचादि
निषेधः॥ किंतु तेषां त्रिरात्राशौचं सौर्ध्वदैहिकं च भवत्येव॥ तथाचब्रह्मगार्ग्यः॥ वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः
प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी
॥३०॥

येत्स्थितं तपः॥ तृतीये तद्दहनं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति॥ ब्रह्मपुराणेपि॥ दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडित
स्तु पुमानपि॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा॥ अगाधतोयराशौ वा भृगोः पतनमेव वा॥ गच्छेन्महाप
थं वापि तुषारगिरिमादरात्॥ प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागं करोति वा॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महाम
तिः॥ उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्क्वचित्॥ महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगान्समश्नुते॥ एतेषामधि
कारस्तु तपसां सर्वजन्तुषु॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा॥ इदं च मरणं केषांचिदेव तावदुक्तं चेदविद्वत्॥ आ
कारस्तु तपस्तां सर्वजन्तुषु॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा॥ इदं चामृतके मे या जीवता कुर्वीत ह्युवे ढं॥ आ
ह्रीनं स्यात्तु अहं तेषां वज्रानलहतेन तथेति॥ वज्रानलहतेन तथैव तदपि वृद्धादीनामेवता दृशमरणप्रकारविधानम्
त्वे स्याद्विहितेषां वज्रानलहते तथेति॥ वज्रानलहते तेषां तदपि वृद्धादीनामेवतादृशमरणप्रकारविधानप्र
योगे स्यात्तु अहं तेषां वज्रानलहते तथेति॥ दर्पादिना प्रमोदेन वा तथा मृतानामाशौचाभावसंपूर्णाशौचयोरुक्तत्वात्॥ अग्नि
वेके अहाशौचविधायकं॥ दर्पादिनाप्रमोदेन वा तथा मृतानामाशौचाभावसंपूर्णाशौचयोरुक्तत्वात्॥ अग्नि
देके अहाशौचविधायकं॥ दर्पादिना प्रमोदेन वा तथा मृतानां त्रिरात्रेण शुद्धिः स्यादित्यापाद्देवचनान्यपि वृद्धादिविषया
नेतु प्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशांतरमृतानां च त्रिरात्रेण शुद्धिः स्यादिति कात्यायनादिवचनान्यपि वृद्धादिविषया
णि॥ यत्तु प्राप्तमरणकालाऽपि पलकाम न पोषप्रयागसर्वेस्वारो विहिता
प्रदेयं वृद्धायाः ग्राम्यप्राशनादिविधेरयुक्तत्वात्॥ यत्तु प्राप्तमरणकालाऽपि फलकामनया प्रयागसर्वस्वारो विहितो
त्वचवद्दुर्गादौ प्राणत्यागे च वाक्यतात्॥ यत्तु प्राप्तमरणकालाऽपि फलकामनया प्रयागसर्वस्वारो विहितो
त्यवचनद्रुमाग्न्यादौ प्राणत्यागे च काकतालीयं॥ विहितमरणेनैव निष्पापत्वे सिद्धे
पापेनाप्रियं ते स्त्रियः पश्चात्स्वयं मरणे तेषां संपूर्णमेवाशौचमोर्ध्वदेहिकं च॥ विहितमरणेनैव निष्पापत्वे सिद्धे
पापेनाप्रियंते स्त्रियः पश्चात्तेषां मरणे तेषां संपूर्णमेवाशौचमोर्ध्वदेहिकं च॥ यस्य तु प्राणांतिके प्रायश्चित्ते
रात्रस्य च प्राप्तमरणकालविषयत्वात्॥ अत एव मरणांतिकप्रायश्चित्तमृतानामप्येवं॥ यस्य तु प्राणांतिके प्रायश्चित्ते
सम्यक्तः शुध्येत्सर्वैर्नृपवत्तस्मिन्नुदकादीनि सुतके मोक्षिकर्पुंदेशितगौतमवचनेनाऽऽव॥ पश्च प्रक्रांत प्रायश्चित्तो
समाप्तः शुध्येत्सर्वैरन्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि सूतके मोक्षि कुर्युरिति गौतमवचनेनाऽऽव॥ पश्चात्प्रक्रांतप्रायश्चित्ता
ऽसमाप्ततः शुध्येत्सर्वैरप्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि तत्के मोक्षिकुर्युरिति गौतमवचनेनाशौच॥ यस्तु प्रक्रांतप्रायश्चित्तो
सम्यक्तः शुध्येत्सर्वैर्न्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि नैत्यके मोक्षिकुर्युरिति गौतमवचनेनाऽऽव॥ पश्च प्रक्रांतप्रायश्चित्तो
समाप्तः शुध्येत् सर्वैरन्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि सूतके मोक्षिकुर्युरिति गौतमवचनेनाऽऽव॥
समाप्ततः शुध्येत्सर्वैरप्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि निम्नतके मोक्षिकुर्युरिति गौतमवचनेनाऽऽव॥ पश्च प्रक्रांतप्रायश्चित्तो
समप्तः शुध्येत्सर्वैरन्यवत्तस्मिन्नुदकादीनि सुतके मोक्षिकुर्युरिति गौतमवचनेनाऽऽव॥ पश्च प्रक्रांतप्रायश्चित्तो
नराश्रियते तस्याप्येवं॥ प्रायश्चित्ते अवस्थितकर्तीयादिविपद्यते॥ एतस्मादहरेव सापिहलोके परत्र चेति

हेरंबे
॥३०॥

नि॰ सि॰ ५१
३६

नितादीनां चात्मघातिभिः सह पातकं स्यान्नाग्निदाहः तथा पैतृकयोगः श्रैद्धात्॥ एवं चाग्निजलगोब्राह्मणादिभिर्हतस्य घाते
स्मृतिष्वाशौचाभावस्य घ्नः शौचं त्रिरात्रं कार्यं ये पक्षाः पतितादीनां तेषामेव अवस्थासंपन्नास घ्नः शौचाशौ
चाभावपारवे आत्मघातविषयत्वं॥ त्रिरात्रस्य वैदूह्य घात्मघातविषयत्वे एकरात्रस्य गवादिजनितक्षतेन कालांत
रमृतविषये स्मृतिः॥ पातु वाचस्पत्यादिभिर्व्यवस्था कृता अप्राप्तमकृत्कालानां मरणांतिके काम्यकर्मणि मरणे सद्यः
शौचं नारदशानामेव प्रायश्चित्तरूपत्वात् दिक्षिमरणे होराज्ञं वज्रादिभिर्मरणे सद्यः शौचं स्नानसनेनैव भिमरणेआ
शौचाद्यभाव इति॥ सावसान तदनुयाह कस्याथाभावादेश्र तवेद मीमांसा गोपानां च तथ न्यस्याभ्य हत्नुमात्रस्य
पदेवकिं चेनानूचानो भ्रूहत्यार्थ प्रवृत्तइव तीसतद्विषयत्वेनाप्राणता दुष्प्रस्या॥ तथा अयमेषामाशौचादिभि
बधूस्तदात्वा॥ संवत्सराद्द्ध्वं तु सवं षामो र्ध्वदैहिकादि सर्वं कार्यमेव॥ गोब्रा ह्मणानां च पतितानां तथैव च॥
र्ध्वसंवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदैहिकमिति षट्त्रिंशन्मतात्॥ तच्च नारायणबलिपूर्वकं कार्यं॥ तथा च वृद्धया
त्वूवल्क्यः गालवो॥ राजभिर्निहतानां च शृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्॥
नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः॥ तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः॥ तस्मात्सर्वाणि दानत्वम
त्येमेव सदक्षिणमिति॥ व्यासोपि॥ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नेतरत्स्वथ
ति॥ शिवं चेति वाराव श्राद्धे॥ द्वितीयदिने शिवादेशो नापिपिंडदानसत्यातः॥ तच्च सकलवैष्णवानां अन्नारायण

हेरंब
३६

स्त्रणं द्रष्टव्यं॥ प्राच्यग्रंथेषु तु नारायणं समुद्दिश्य पञ्चाशं वा यदिति लिखितं॥ तदा नारायणं शर्वं समुद्दिश्य विष्णुरूपं
प्रेतं ध्यात्वेत्यर्थः॥ विष्णुबुद्ध्या समालंभ्य स्त्रक्तं तोत्रे॥ नारायणबलिप्रकारश्च वैष्णवेऽभिहितः॥ इंद्रियैरपारे स्वकायेन
मूढा विषादिनः॥ घातयंति स्वमात्मानं चांडालादिहताश्च ये॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिद्रुताः॥ यथाश्रा
द्धं प्रेतत्वं तु विष्णुना वै प्रतिष्ठितं॥ तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे॥ एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य
वै तिथिमित्यादिना एवं विष्णुमते स्थित्वा यादृशा दोषघातिनः॥ समुद्दिश्य तत्क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा सेतेन
॥ सर्पहते तु भाद्रपदशुक्लपंचमीमारभ्य संवत्सरं यावत्प्रतिशुक्लपंचमि यथोक्तममनंतादि द्वादशनामभि
नागपूजां विधाय यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वा प्रतिपंचम्युपवासं चतुर्थ्यामेकभक्तं पूर्वेद्युः पंचम्यां नंत
सोजनं चाहत्वा लेखो सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गां च दद्यादिति विज्ञो भविष्यपुराणेऽभिहितः॥ नागदष्टः पिता य
स्य भ्राता माता दुहिता पिता वा॥ माता पुत्रो यथवा भर्ता यस्य दष्टो तत्कृते स्वयं हृदि स्मृत्वा दिनासुवर्णभारं निष्कं चैनो
स्वध्या भार्या दुहिता पिता वा॥ अत्र च यद्यपि वैष्णवादावात्म
कृतात्पथवगो॥ व्यासोसयदत्तो विधिवत्पितुरारण्यमास्तु वोनि त्यंतेन॥ अत्र च यद्यपि संवत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदैहिकं विधा
यातिनामेव नारायणबलिरुक्तस्तथापि षट्त्रिंशन्मते पतितमात्रस्य संवत्सरादूर्ध्वं ... अथातो नारा
यणबलिं व्याख्यास्यामो भिशस्तपतितसुरापात्मत्यागिनो ब्राह्मणहतानां चेत्यादि॥ तथा पद्यपि पूर्वो
नातदृष्टतासंपादनार्थं प्रायश्चित्ताहीनां ब्रह्महादीनामपि इदं कार्यं॥ तथा च बौधायनसूत्रे अथातो नारा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्तव वचनपर्यालोचनयौर्ध्वदेहिकयोग्यतासंपादने नारायणबलेरेव निरपेक्षसाधनता प्रतीयते तथापि जलाग्न्युद्बन्धन
मृताः पूर्वमानानाशकृत्स्नुतादिस्मादिपमव वचने विषयपर्यन्तप्रायश्चित्तघातहतोऽन्यथेति पाठानुसारादात्मघातिनां
तावत्तेषु मृतेषु पितॄणामात्मघातनिमित्तं तत्सुतादिभिः प्रायश्चित्तमपि कर्तव्यं॥ तत्र मिताक्षरापर्यालोचनया पयमवा
केवचान्द्रायणेन शुध्यतीति तत्र हेतुद्वयेन चेति पाठोऽवगम्यते॥ अन्यथा यपेक्षया चान्द्रायणत्रयं हेतुद्वयं वा॥ अतएव कै
त्वा चान्द्रायणद्वयं क्रियाकाण्डं यथाविधि॥ नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः॥ अन्येभ्योऽपि वचनेभ्यो वृद्धि
ये दद्यात्सद्भ्यः क्षितौ॥ पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्बान्धवैर्गौरादिकं चयते॥ एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथेति
हेमाद्रावाहतत्र पठित्वा प्रामतवाक्येऽपि केवलं चान्द्रायणमुक्तं॥ स्मृतिसारादौ तु हेतुद्वयेन चेति पठित्वा समुच्चितमुक्तं
गृहस्थानां प्रमादादुदधिनिः शोकस्वकस्मादिद्विवोदितः॥ शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रीजलादि
भिः॥ चाण्डालैर्ब्राह्मणैर्दासैर्निहतो यत्र कुत्रचित्॥ चान्द्रायणेन तप्तकृच्छ्रेण तस्य विशुद्धये॥ यदा कृच्छ्रं
भिः॥ चाण्डालेभ्यो दैनिह तो यत्र कुत्रचित्॥ प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रसमाचरेदिस्मृतं॥ मृतस्य विशेषात्
चरन्नाकृत्वा तु विधिना देहेदि प्रायश्चित्तं बुद्धि एवं मतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रसमाचरेदिस्मृतं॥ अबुद्धिहादि
प्रायश्चित्ते विशेषः पुनः॥ इदं चात्मघातप्रायश्चित्तं तत्तज्जातिवधप्रायश्चित्तसमुच्चितं कर्तव्यं॥ बलहादि
नो प्रायश्चित्तहीनानां तत्प्रायश्चित्तार्थं तद्योग्यप्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिः॥ कार्य इति मदनपारिजाते
तत्समस्तार्थे सारादावुक्तो तत्र सर्वत्र प्रमाणं मृग्यं॥ पुत्रादिकर्तृकप्रायश्चित्तेन तत्प्रायश्चित्तस्य स्वनैव

नाऽसंभववात्॥ सत्यपि च पापेनारायणबलिमात्रेणैव चनोदौर्ध्वदेहिकयोग्यता स्यात्॥ अतएव माधवेन जला
ग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशकेषु च स्यादिपराशरवचने मतेषु मुख्यमौर्ध्वदेहिकानामेवेदं प्रायश्चित्तं नतु मृतानां
त्वेकेनैव प्रायश्चित्तेन अन्यथेति वचनबलादात्मघातप्रायश्चित्तमतस्त्वपि अस्त्व
लेपुत्रैर्न्यायाशास्त्रमस्मृते॥ तत्रेश्वरासम्पातहतोऽन्यथेति वचनबलादात्मघातप्रायश्चित्तमेवैकं तदेवं वाना
जातिवधपापशुद्ध्यानिमित्ते तु वचनैर्विना केषांस्यादि स्वेषादिकं॥ इदं च प्रायश्चित्तं एवैकं तदेवं वाना
रायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकानुष्ठानं प्रायश्चित्तहीनानामुक्तं॥ तदनन्तरं पानुवृत्ते पुराणोक्ता रीतिः
सुमृते॥ पतितस्य तु कारुण्यात्स्नेहात्तु भिक्षाति॥ सहदासीसमाहूय सर्वगान्दत्वेतने॥ अशुद्धपदहस्ता
तां यथावत्सप्रीतीस्वपि॥ हदासिगच्छमत्यनतिज्ञानानेयसलवं॥ तोयं पूर्णघटं चैवं स्वालितं दक्षिणामुखी॥ उ
पविष्टा तु वामेन चरणेनाहतेतः क्षिप॥ कीर्त्ये पापतकीं संज्ञां त्वपि वेत्तिमुहूर्तदेः॥ निशाम्पतस्यवाक्यं सोल्लं
मल्ला कुर्यादिति तत्र॥ एवं कृते भवेत्तस्याः पतितानां न चान्यथेति॥ एषामपौर्ध्वदेहिकं कर्तव्यं नैषामपि सपिं
डीकरणं न कर्तव्यं॥ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च॥ ऊर्ध्वमास्यं प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डतेति वच
नात्॥ ब्राह्मणादिहतेनात्मपतिते संगवर्जिते॥ व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददाम्यसावितिश्राद्धं प्रकारोपदे
शात्॥ ब्राह्मणादि हते नात्मपतिते संगवर्जिते॥ एषु च पतितादीनां नारायणबल्यादेर्निःसत्वेश्राद्धप्रकारोपदेशाद्वचनेपतितग्रहण
स्य प्रायश्चित्तानर्हविषयत्वेन केचित्संभवेपि ब्राह्मणहतादिग्रहणस्यासंभवत्वापत्तेः प्रतिभ्युदय का

त्रिं०टी०
॥४१॥

मना प्रयुक्तत्वेन पाक्षिकत्वं तस्य पक्षे श्रिद्धं तदयुक्तं ॥ लोकगर्हाभयादिति च विशेषणान्नित्यत्वावगतेः ॥ वी
णायां फलेच्छायां प्राप्तायां फले प्रारब्धसमानेतराव्ययकत्वेन गर्हापरिहारार्थत्वेनैवोक्तं न्यायविद्भिः ॥ अतएव चेती
वत्कालेषु चोदनैर्वनु संदेहेहद्युपांशापच्चितकृतौ वत्सरोर्ध्वमपि नारायणबल्यादिकरणमुक्तं स्य
तिरत्नावल्यादौ ॥ आत्मनो घातनश्चार्थं चरेच्चांद्रायणद्वयं ॥ तप्तकृच्छ्रं चतुर्थं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः
॥ अर्वाक्कृतं वत्सराकुर्यादहर्नाहि यथा दिवे ॥ कुर्यान्नारायणबलिमनित्यत्वात्तदा पुषरति ॥ ये स्तु हेमा
द्र्यादिभिः स्वलिखितपर्वोक्तपूर्वत्रिंशाच्छ्रतादिवचनेन बलात्समितानीनां सपिंडी करणमपि निषेध
स्यापि आदिभिन्न विषयत्वमंगीक्रियते तैः श्राद्धप्रकारोपदेशकवचनेन बेलीन्दोषेदेहिकानुष्ठानस्य
पाक्षिकत्वं वत्सरादर्वाक् क्रियमाणत्वं हि श्राद्धादिविषयत्वे तस्य चाश्रयणीयमित्यादि बहुवचनं अपि दिङ्मा
त्रं ॥ यत्तु हेमाद्रिणोक्तं गोब्राह्मणहतपतितानामेव संवत्सरादूर्ध्वं नारायणबल्यादि इतरेषां तु वी
गणीति तदयुक्तं ॥ षड्त्रिंशन्मतस्य पतितग्रहणस्य ब्रह्मेषु पतिपरिभाषितपतितपरत्वात् ॥ गोबली
वर्दन्यायेन गोब्राह्मणहतानां पृथक्निर्देशोपपत्तेः ॥ तदभावेपि व्यापकभावे निरपेक्षप्रसिद्ध
धर्महेतुकाप्रसिद्धेधर्मानुमानस्यानुमाने वा दृष्टकाम्याधिकरणादौ निषेधेऽपि बहूनामेकधर्मी
णामेकस्यापि पदुच्यते ॥ सर्वेषां तद्वत्कार्यमेकरूपा गृहीतस्य ताइति वचनाद्बाधकाभावश्च सर्वेषांत

हेरंब
॥४१॥

देवयुक्तं ॥ एतेषां च मरणानंतरं कर्तव्यमुक्तं मिताक्षरायां संवत्सरे ॥ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रि
या ॥ तेषामपि तथा गंगातोयसंस्थापनं हितमिति ॥ गंगेति संभवाभिप्रायेण ॥ आहिताग्नेर्विशेषस्त्वत्रैव ॥ वैतान
प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ॥ पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमानं वृथाग्निनेति ॥ एवं च संवत्सरातादोपर्णशरदाहः ॥
न स्वपरिशिष्टे तु मकारांतरमप्युक्तं ॥ पंजलादि साधुभिः ॥ नसंस्कारविधिस्तेषां नैव कार्यादिकक्रिया ॥ रुद्
नेनैव कर्तव्यं संवत्सरे वचनबंधुभिः ॥ दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ॥ प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैर्वा
न्द्रायणत्रयमिति ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ नाशौचं शावकौष्ठादिनलवणतृणक्षीरनीराभि घे पुष्पमूलफले चौष
धदधिमधुघृतस्यास्ति लेख्यमभोज्ये ॥ मधुक्षौद्रं ॥ आ ममपक्वं तंडुलादि ॥ भोज्यं भक्ष्यं शष्कुलीलड्डुकादि ॥ हृद
कवद्भावः ॥ शौचाविप्रसिस्थानि ॥ क्षीरदधिभ्यां च घृतस्याप्युपलक्षणं ॥ तिले वृत्तैलस्य ॥ आशौचिस्वामिक
व्यपेतस्याशौचमप्रतिग्राह्यत्वलक्षणं नस्यात् ॥ द्रव्येषु चाशौचमाशौचिस्वामिकत्वकृतोऽप्रतिग्राह्यत्वादि
प्रयोजकोऽतिशयविशेषः चेतनाशौचवत् ॥ अन्येष्व त्पाधिकाशुचित्वमेवेति केचित् ॥ ममतु प्रतिभा
ति ॥ आशौचिस्वामिकत्वकृतप्रतिग्रहाद्ययोग्यत्वमद्रव्येष्वाशौचं ह्यप्याजिनादिवत् ॥ नत्वतिशयविशेषः प्र
माणाभावात् ॥ चेतनेषु तु दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ॥ प्रेतपिंडक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्त
तइति दानाद्यनधिकारे आशौचस्य निमित्तत्वोक्तेः कर्माधिकाररूपब्राह्मण्यादिवत् दानाद्यनधिकार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥४२॥

रूपत्वात्सपिण्डादिवज्जननाद्यनधिकार आशौचं किं तु तन्निमित्तभूतो जननादिजन्योऽतिशयविशेषः स्वीक्रियते॥
आसपिण्डादिजातिवत्॥ अन्यथा निमित्तनैमित्तिकभावानुपपत्तेरदृष्टकदानाद्यनधिकारस्याप्याशौचत्वापत्तेश्च॥ न तु
द्रव्येषु तथात्वं किंचिदस्तीति प्रतिग्रहलाभयोग्यत्वमेव तेष्वाशौचं॥ द्रव्यविशेषगतमेवाशौचं स्वस्वामिकत्वे
तत्र हेतुर्न द्रव्यमात्रगतमिति शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तथा शास्त्रं॥ अतिशयविशेषवादिनापि चेदं वाच्यमेव ते
त्वस्य प्रयोजकत्वस्वीकारात्॥ यत्तु वाचस्पतिना अशुचिना विनियोजितानामनधिकारिविनियोजितत्वात्
लाभजं कृत्वमवद्रव्यस्याशौचं स्वत्वकृतानिरुक्तीत्यत्रावात्॥ अन्यथा एकतरेण स्वात्रा जननादौ ज्ञाते तस्याशौचित्वा
त्वामिकत्वेन तद्द्रव्याणामप्यतिशयविशेषस्य चेकमीनहत्वरूपवाऽशुद्धत्वे सति तेरेव द्रव्यैरज्ञाततन्निमित्तानामाशौ
स्विभ्यात्रं तरेणकृतं कर्मीशुचिद्रव्यकृतत्वादपार्थं स्यात्तेन स्यात्स्वतः क्रीतद्रव्येण तरेषां कर्मसिद्धिः॥ कपस्या
शौचापन्नपक्षे त्वप्रमाणाभावात्॥ शुचीनामेव तु तेषामनेकाधिकारिविनियोजितत्वेन फलानर्जकत्वे शुचिनाभ्यात्रं
तरणकेनाचविनियुक्तमानैः फलं सिद्धं कृतं तद्युक्तं॥ तथा सति ततः अपयद्वप्रतिग्रहेऽपि न दोषः स्या
त॥ स्याच्चेत्तरिव प्रतिगृहीतैरपि कर्मसिद्धिः॥ अनधिकारित्वेनाशौचित्वेनाविनियुक्तानां फलजनके
पिप्रतिगृहीतविनियुक्तानां तस्याप्रमाणकत्वात्॥ नचानधिकारिकृते तत्वेनाशौचिकृतेऽप्यदानस्य फला
जनकत्वात्ततः प्रतिगृहीते स्वत्वमेव नास्तीति वाच्यं॥ शास्त्रीयफलाभावेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वेन

हेरंब
॥४२॥

तदनुत्पत्तौ प्रमाणाभावात्॥ स्वत्वस्य च लौकिकत्वं लिप्सासूत्रे मतद्वयेऽपि प्रपंचितं॥ यत्त्वेकतरेणेत्यादि॥ तदपि
मदभ्यात्रं तरेण परिग्रहसंपादितो साधारणस्वत्वे द्रव्ये आशौचित्वात्तेरस्वत्वाभावेन तत्राशुचित्वाभावा
त्॥ साधारणस्वत्वाधिकरणस्य पृथग्विनियोगानर्हत्वेन कर्मानुष्ठानार्थत्वस्यावश्यकत्वात्॥ प्रपंचितं चै
तत्स्य पंचेनमधान्यत्र॥ यच्चैकस्याशौचापन्नायकत्वे प्रमाणाभावादित्ति तदपि यत्किंचित्॥ स्वत्वापन्नपद्धवे
तस्य द्रव्याशुद्ध्यपनायकत्वात्॥ तस्याशौचित्वव्यत्तर्युक्तत्वात्॥ तत्रैव द्रव्यैकालस्य चैतनाशुद्ध्यपनयद्वा
शातदपनायकत्ववदित्यलमप्रकृतमीमांसारंभेण कौशिकेरेयरणरथायमेण॥ एतेषां॥ आशौचिहस्तात् कृहणप्र
तिग्रहस्य चेत्यारिमाभिस्वयमनुमनज्ञात्वा भिन्नोयातिप्राप्तिशौचेवास्रुत्रिमेवा॥ इमामिशाकाद्यनिया
मआह॥ इषा इत्यादिमाभिस्वयमनुमनज्ञात्वा मिनायातिजातिशौचे वा कृत्रिमेवा॥ दुष्यनिमित्तआशौचे कृत्रि
तिआताशौचेष्वानंयातिः परलोकगमने मरणमिति यावत्॥ आतंजेनने॥ तदुभयनिमित्तआशौचे कृत्रि
मेवा॥ आपाद्यनिर्हारादिनिमित्तकृतदित्तराण्यपि स्वामिनोऽनुमननमात्त्वयमनाशौचीदिरतरस्मैदद्यादित्य
यतेनत्वाशौचिहस्तादिमात्यपिगृहीयादित्यर्थः॥ शाकादिष्वाशौचप्रतिषेधश्चानापायनिमित्तकाशौ
चविषयः॥ कृत्रिमे तु तद्ग्रहणेऽपि न शौचाभावः॥ आशौचस्य संसर्गादिरत्यादिवचनात्॥ अतिक्रान्ताशौ
चेष्यवमेव॥ अतिक्रांते दशाहे त्वित्यादि वाक्यात्॥ अत एव निमग्रहणं तु तत्राप्याशौचिहस्तात्स्ववीणपि
द्रव्याणि नशाह्याणीत्येतदर्थं॥ पणितं पाणितं चापि सर्वं शुचि स्यात्॥ पणितमित्यादि कर्म

भिक्षुः ॥ तेन पणितं कार्पासादि तत् ॥ अपणितं तद्विपरीतं ॥ तत्सर्वं शाकादिव्यतिरिक्तमपि शुचि स्यात् स्वामिनो
वर्णितं आशौचेऽपि ॥ प्रतिग्राह्यत्वं वदन्नपि फलं द्रव्येषु नास्ति आशौचिहस्तात् स्वकृत्येऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ तथा च
मरीचिः ॥ लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजि
ने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः ॥ पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति ॥ स्वयमित्युपलक्षणं आशौचिहस्ता
न्यथा स्वामिसमानान्यां चं विवक्षितं ॥ पक्वं भक्ष्यमन्नापूपलड्डुकादि ॥ अपक्वं तण्डुलादि ॥ पक्वापक्वोऽप्यनुज्ञाने चा
न्नसत्रप्रवृत्तविषयं ॥ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितं ॥ भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिसा
न्नसत्रप्रवृत्तविषयं ॥ आमान्नग्रहणं च भक्ष्यसाधूपलक्षणं
णार्थसेकवाक्यत्वात् ॥ अत्र पक्वान्नपदं भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयं ॥ आमान्नग्रहणं च स्वयंग्रहविधौ हत्रि
पूर्वेकवाक्यत्वात् ॥ योगविभागकरणात् पण्येषु च स्वयंग्रहनियमः ॥ मृतसूतकग्रहणं च प्रतिपादके नाशौचिस्पष्टो
मस्याप्युपलक्षणं ॥ १ ॥ आशौचं यस्य संसर्गादि तस्याशौचाभावाभावात्प्रतिपादकत्वेनाशौचिस्य पण्येषु
पादानं निषेधबाधप्रमाणाभावात् ॥ पण्याशौचे निषेधेऽकृत्रिमोपलक्षणं आशौचे यस्य तस्य पण्येषु
यप्रवृत्तेः ॥ शाकादिनियमार्थं तु मृतसूतकग्रहणं ॥ ब्रह्मपुराणेऽपि ॥ लवणं मधुमांसे च पुष्पमूलफलानि च ॥ आशौचिनां गृह्
काष्ठं लोष्ठं तथा पर्णं दधिक्षीरं घृतं तथा ॥ औषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः ॥ आशौचिनां गृहाद्ग्राह्यं
सं स्वयं पण्यं च मूलमिति ॥ मूलमिति आकरजं ॥ एवं चान्नसत्रिणामामान्नादि इतरेषां तु भक्ष्यं तु

हेरंब
भट्ट

स्याहानि कुलस्यान्नं न भुज्य
लाघव्यमनुज्ञातव्यतिरिक्तं सर्वमग्राह्यमेवानाशौचिना ॥ अत एव यमः ॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्य
ते ॥ सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीदिति ॥ कुलस्याशौचिकुलस्यान्नमनाशौचिभिर्न भुज्यते ॥ तेरवात्रं कुलस्य
सकुलस्य तु अदोषं भोज्यमित्यर्थः ॥ अयं च निषेधो दात्राशौचिनिमित्ते ज्ञाते भोक्तारः ज्ञाते पिदातुराशौचि
ज्ञातस्वामिकेऽन्ने प्रवर्तते ॥ अज्ञाने प्रायश्चित्तं नास्ति तु प्रायश्चित्तं ज्ञाते भोक्तुः ॥ दात्राऽज्ञातेऽपि भोक्त्रा ज्ञाते तन
ज्ञाते स्वामिकेऽन्ने प्रवर्तते ॥ अज्ञाने प्रयस्तान प्रवर्तते ॥ तथा च षट्त्रिंशन्मते ॥ उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषहेतुः ॥
दुर्यस्याशौचिस्वामिके तान्नभोक्तृविषये नाशौचं वर्तते ॥ आकस्य ग्रहणं तेनाज्ञातेऽपि तस्य दोषप्रतिपादनार्थं न पुनर्मा
ऽकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषप्राप्तये हेत्विति ॥ आकस्य ग्रहणं तेनाज्ञाते तस्य दोषप्रतिपादनार्थमपि ॥ अर्थद्वयकरणवाक्यभेदापत्तेः ॥ अपि दा
तमात्रेणाज्ञाते तस्य दाननिषेधातिक्रमनिमित्तदोषनिरसनार्थमपि ॥ अर्थद्वयकरणवाक्यभेदापत्तेः ॥ अविज्ञाते भोक्तुरवस्थायां प्रायश्चित्तादिकं
ते ग्रहीतोऽप्रसूतकमृतके तथा ॥ अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कथं च न विज्ञाते भोक्तुरवस्थायां प्रायश्चित्तं चोक्तं पूर्वं ॥ विवाह
त्रमादिति ब्रह्मपुराणमपि भोक्तुः स्यादेवेति व्याख्येयं ॥ आदिशब्दान्नाशौचं ॥ तत्र यद्यपि प्रायश्चित्तं चोक्तं पूर्वं ॥ विवाह
दोषः आशौचसंभावनया एवमेव ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतं सिद्धान्नमनुज्ञातव्यतिरिक्तमपि चान्ये दुर्पादपा
दोषः आशौचसंभावनया पूर्वं संकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः इति बृहस्पतिवचनात् ॥ सिद्ध
विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः ॥ पुरैर अपरात्तयं भोज्यं चाद्ध
न्यभोजने विशेषः ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ अन्यगेहाद्दाता तैः सर्वैस्तेषु च पयः स्मृतौ इति ॥ भुंजाने
ना ॥ तमेः ॥ भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ अन्यगेहादका तैः सर्वैस्तेषु च यः स्मृता इति ॥ भुंजाने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥४४॥

धुक्तिरिति विवाहादिष्वथ पृथक्कृतेतान्नभोजने अन्यत्र ब्राह्मणभोजने द्वयं । अवशिष्टं चान्नं तस्य कथं ॥ भोजना
र्थं तु संस्कृतं विप्रेभ्यो दीयते ॥ यदि केचिन्न ते दद्युः शेषं स्वका समाहिताः ॥ आचम्य परकीयेन जलेन शुच
यो द्रूजा इति ब्रह्मपुराणात् ॥ आह तेन ॥२०॥ ॥ जातारण्याग्निना वा क्षालितपनवित्रे विदग्धिराधानकाला
कृषणा ग्रें तु विधाहितत्र तवह्ने लौकिकेनाग्न्यभावे ॥ जातजाते पुत्रे तत्सर्वाग्निसाध्यकार्यं स्वशाखावि
हितविधिनोपादीयमानारणिजातारणिः ॥ तन्मथिताग्निना परिणयनविधेर्विवाहविधेः ॥ इदं चापलक्षण
र्कं विधिनोपादीयमानारणिजातारणिः ॥ तन्मथिताग्निना वा भावे दग्धिर्दाहः कर्तव्यः ॥ न स्याग्निस्वीकारादर्वं आश्रौ
त्रस्याग्निस्वीकारकालादर्वाक् तत्स्याग्निरवनाभावे दग्धिः ॥ यद्यपि चकारोपलक्षणाणाद्यप्यन्यतो वा गतविशेषकोलानुप
तापन्न कालान्मृतस्य न स्येणाग्निना दग्धिः ॥ यद्यपि चकालो पलक्षणीसादो वेदे च श्रुतं तथा पत्राग्न्यभावे त
यः शाखवेलायां दाहवेलायामि सादो केउपाशुयाजमन्तरायजती सादो वेदे च श्रुतस्तथा यत्राग्न्यभावे ता
लोलमात्रेते दाहासंभवान्मलवेवने चकालानुपादानान्न कालविशेषमात्रविवक्षा साग्निप्रेसारअधिकारा
भावेन तत्स इवपि वाभालस्यादिना अग्न्यरणीदः स्वीकारविच्छेदे वा लौकिकेन पूर्वो संस्कृतेनाग्निना दग्धिः
॥ सर्वत्र च दाहप्रकारः स्वस्वगृह्योक्तो द्रष्टव्यः ॥ तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः ॥ आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभि
रग्निभिः ॥ अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः इति ॥ लौकिकेनेति जातामरण्यभावे ॥ तस्याग्निसा
ध्यकार्यमात्रार्थमुपसंतः ॥ लौकिकविशेषमाह ॥ चंडालाग्निश्चिताग्निः पतितगृहजं सूतिकाग्निश्च वह्निर्जसार

हरंब
॥४४॥

मेध्यं न राग्नयः शाकद्दाहिताग्निर्यतो हिंसमेध्याग्निः ॥ रोषाः प्रसिद्धाः ॥ अत्रौपेशालादि संबंधिनोग्नीनजमा
ता ॥ दाहार्थेनोपादद्यात् ॥ तथा च देवलः ॥ चंडालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ॥ पतिताग्निश्चिता
ग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः इति ॥ आह तेन ॥ ॥ न दहनेष्टता येन दोहाय दाहः ॥ शाकुनस्मशानं प्रसाहृतेन
ग्निश्चनशिष्टग्रहणोचितारीति ॥ शाह तेनं पत्ररहनेष्टतायेन दोहाद्दाहः ॥ शावदंकस्मशानं प्रसाहृतेन
दंपनदहनेष्टतायेन आपशे बाह्यस्य देयप्रतसमीपकरणंतिलकुशापिण्डादितेन कृतस्य वर्णिकस्य दाहः इ
पलक्षणे चेतत ॥ प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं कर्ममात्रं अदाहः ॥ शास्त्रीयो दाहो न भवति प्रेतत्वनिवर्तकं न भवतीत्यर्थः
तेनमृतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं पुनर्यथासंभवमस्थिपर्णशरदाहप्रभृतिकं सर्वं कर्तव्यं ॥ शाकस्य चाहसुप्रसवा
यः ॥ तथा च यमः ॥ यस्यानयतिशूद्रो ग्निं तृणकाष्ठहवींषि च ॥ प्रेततं हि सदा तस्य स च धर्मेण लिप्यते इति ॥
यस्य प्रेतस्य हेतं ॥ हवींषि घृतपिष्टतंडुलादीनि ॥ आवस्य शाकस्यशीत्र वक्ष्यति ॥२१॥ ॥ सर्वेषां सर्वकर्मविद्ध्या
दुपनयनविधेः प्राक् ॥ उपनयनविधेः प्रागनुमनीतस्यमृतस्य दाहादि सर्वं तूष्णीं मसंत्रकं विदध्यात् ॥ वि
शेषविहितयमस्तकादिजपवर्जं ॥ एतेन मंत्रकौर्ध्वदैहिकविधानं यस्य दाहः क्रियते तस्य ॥ यस्य तु निरव
ननं तस्यौर्ध्वदैहिकमेव नास्ति ॥ कुनडूवर्षनिरवनेन कुर्यादुदकमित्यादिवचनात् ॥ अत्रोदकग्रहणमा
घात्वात्सकलप्रेतक्रियापलक्षणं ॥ तथा शिष्टसमाचारात् ॥ अतएवानड्वाणिकमित्यादि मनुवचने ॥ अ
रण्यकाष्ठवत्यक्तस्य श्राद्धदौर्ध्वदैहिकानुकरणं रूपो दासीन्यपरं तेना स्विसंचयनादेत्तरस्य चास्थ्या

द्विरहितं गुरुक्रमभिपरतया निरनुदिसस्य च निखननार्थमेव व्याख्यानं कृतं मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभिः॥ केचि
त्तु सर्वे यथाश्रुतमेव व्याख्यातं॥ तत्र च पुत्रापुत्रत्वविवेको ग्रन्थे महतोऽद्विवर्षः॥ दाहनिखननावधिं तु वक्ष्यति॥
अत्र च यद्यपि सर्वमविशेषेणोक्तं तूष्णीमन्त्रादेः कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च॥ सर्वेषां कृतचूडानामप्यग्नि
त्र्याहमभि स्यादिलौगाक्ष्यादिवचनात्॥ दुपनयनात्पूर्वं तूष्णीमप्युदकदानं तदूर्ध्वं सर्वमौर्ध्वदैहिक
कार्यमिति संस्कृतुर्नामितोऽक्षरात् तस्मान्नुदकदानमात्रं गम्यते तथापि असंस्कृतानां मौधिं दुरघातसंस्कृता
नां कुशोच्छित्ति प्राचेतसगुणो विधः पिण्डदानमपि द्रष्टव्यं॥ अहाशौचादेश्च तत्सकाशो लभ्यते॥ तथा द्वारदृश्य
स्मृरादर्शी स्त्रोगंतुममरणे सति॥ सपिण्डीकरणं नेस्यादेकोद्दिष्टानि कारयेदिति देवलवचनात्त्वसपिण्डकरण
निनातसोग्माविसर्वद्रष्टव्यं॥ अत्र च प्रवीवध्यपक्षाणां चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्ययदा भवेत्॥ स्तकोते
प्रकृतं अंवषस्योसर्जनं तदा॥ तत्र दाहः प्रकृतं व्युदकं तत्र निश्चितं॥ श्राद्धानि षोडशापिस्युः सपिण्डीकरणं
विनेति देवयाज्ञिकोदाहृतवचनाद्दूरदन्तेनोर्ध्वदैहिकोपलक्षणत्वेन व्याख्यातोदकग्रहणादुदकदानं सपिण्डे
कृते च इत्यपि गौतमसूत्राच्चूडाकरणमेव तथापि लौगाक्षिवचने नात्रिवर्षस्य स्यादि मनुव
निर्वादकदानस्य दाहसोहवे यौवनमात्रस्य चोपलक्षणत्वाद्दाह एव प्रवीवध्युद्रष्टव्यः॥ देवयाज्ञिक
बंधेनु दत्तजननादर्शी ग्रंते दुग्धदानं सच पोष्यः॥ चौलादर्वाक् मासक्षीरवस्त्रादिदानं तेभ्यः एवं मि

हरेव
॥४५॥

खननं चोभयत्र॥ तदूर्ध्वं पंचवर्षसमाप्तिपर्यंतं मग्न्यादकपिंडदानमात्रं॥ तेभ्यः एव भोजनादिदानं च॥ तदूर्ध्वमोपनय
नात्सपिंडीकरणवर्जं सर्वमिति विशेषो वचनैरेव दर्शितः॥ तानि यथा॥ गर्भस्रवे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृ
ते॥ परं च पायसं क्षीरं दध्याद्बालविपत्तितः॥ एकादशाहाद्दशाहे वा सर्वविधि विना॥ महादानविहीनं च कुमार
कृत्यमाचरेत्॥ तथा॥ पत्रप्रमीयमे बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते॥ किंचित्समानवयसो सकुल्यान्यथाविधि॥ भ
क्ष्यभोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिका॥ तद्दृष्ट्वा पानं क्लांतितत्समे॥ अत्र बालग्रहणं कुमा
रस्याप्युपलक्षणं॥ कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनमिति ते गोभिलोनात्॥ तथा॥ षण्मासात्प्रप
तं बालं आवर्षद्वयमाशिखं॥ ततः परं खगेश्वर द्वादशाहपर्यावधि॥ प्रथमवर्षकृते चडुस्यापि निखननेनि
न सर्वमाशिखमिति॥ उपनीति कालादौ कुर्युक्रमाणवे दुस्थापितदर्शमावर्षद्वयमिति॥ एतच्चा त्रिविवर्षपर्य
ले॥ तथा॥ शिशुमारं तु जननादूलस्य पाश्च दाशिखं॥ कृत्यं ते सर्वेशास्त्रेषु कुमारो मौञ्जिबंधनात्॥ अत्र पद
ष्ठामांजिबंधनादिकं कृतं तथापि पूर्ववाक्यात्त्रिपंचमवर्षपर्यंतमनुप्रवर्तते॥ तदूर्ध्वं तु॥ पंचवर्षाधिके बालेऽधि
वृत्तिर्यदि जायते॥ वर्षात् सगोदिकेकर्मकर्तव्यमुदकं ततः॥ अन्यहनि संप्राप्ते कुर्यात् श्राद्धानि षोडश॥ पायसेन
गुडेन च पिंडं दद्याद्यथाक्रमं॥ उदकुंभप्रदानं तु पददानानि यानि च॥ भोजनानि दद्यान्महादानानि भ
क्तितः॥ दीपदानानि यानि किंचित्सेवर्षाधिके सदा॥ कृत यं तु खगेश्वव्रतादि केचनते॥ स्वाहाका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
४६

रेणैव कुर्यादेकोद्दिष्टानि षोडश॥ कलुदर्शैस्तिलैः शुनैः प्राचीनावीतिना क्रियतमिति॥ प्राचीनावीतिपयास्या
तथा षोडश श्राद्धपर्यंतं सर्वं क्रियते तेषामपि सपिंडीकरणाभावात् सांवत्सरिकादीनि न भवंत्येव॥ तदभावे
तद्वताल्लोपादकृपितल्लोभावात्॥ पतिवज्ञ्रंतेहि नेवतत्संपत्तौ प्रमाणाभावात्॥ स्त्रीणां तु कृतचूडानामप्या
नद्वताल्लोपादकृपितल्लोभावात्॥ ते स्त्रीणां चेकृप्रतानामिति गोतमस्मृतात् शूद्राणामप्येवं स्त्रीशूद्रो
परिणया दूदकदानादिकै कलिकं॥ तेस्त्रीणां चेकृप्रतानामिति गोतमस्मरणात् शूद्राणामप्येवं स्त्रीशूद्रो
श्रसधर्माण इति वचनात्॥ परं तु स्वशाखागृह्योक्तसंनिधानेः॥ उपनयनविषये पश्चात्तु स्वशाखाम्
होपवैकस्तद्विधानेरोधेद हितप्रकारैः सर्वविदस्यात्॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृता
र्धवेदिति॥ अर्थवत्स्यापोजनेत्तात्॥ लुप्तशाकप्रयोजने श्यामात् वचनकापमिस्यर्थः॥ सकलेशवद्वि
धिं ज्येष्ठपुत्रोवा रोवा॥ विभक्तानामविभक्तानांवा औरसानांवा पुत्राणां बहुत्वे सर्वे   षां संनिधाने
चसकलेदाहादिसपिंडनांतं शावस्यमतस्यप्रेतत्वनिवसाधितत्वप्राप्त्यर्थं विधिं ज्यपितादिर्जन्म
नः सर्वे ज्येष्ठ एव पुत्रः कुर्यात्॥ ज्येष्ठस्य स्वरूपणापावे ऽसन्निधाने पातित्यादिना ऽनधिकारित्वे वातस्मा
दवरः कनिष्ठो वा तादृशः एव सर्वं कुर्यादिति व्यवस्थितो विकल्पः॥ सर्वज्येष्ठकनीयसामपि बहुत्वेष्व
वेवदिदमेवपाश्यं॥ तथौरसपौत्रिकेयादीनां समवायेत्पष्ठः पूर्वपूर्व पठित एव कुर्यात्॥ नदर्भादेः
वरो वरः पश्चात्पठितः॥ तथा च सुमंतुः॥ मातुः पितुश्च कुर्वंतमनयोरौरसः सुतः॥ पेतमेधिकसंस्को   हेरंब ४६

रमंत्रपूर्वकमाहरेदिति॥ अत्रचौरसग्रहणस्य कृतवचनं कृतत्वे विवक्षितमधिकारे तु विवक्षितं॥ प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः
श्राद्धं देयं पृथक् तदिति बृहस्पतिवचने सर्वेषामधिकारप्रतिपादनात्॥ एवं मृते पितरि पुत्रेणक्रियाकार्या विधा
नत इति आदिशंखादिवचने ष्वप्येकवचनं साध्यालके तत्वाविज्ञापनमेव॥ अधिकारस्तु फलसाम्याद्वा सर्वे
षामपि॥ अविभक्तानां स्वतत्त्वसाधारणेनविभक्तानां च स्वस्वांशप्रदानेन संपादितसाधारणद्रव्येण सा
धादेकेन कृतेपि सपिंडीकरणांतकर्मणि अनुमतिव्यवधानेन कृतत्वात्॥ अन्यथा साधारणस्यैकेन विनियो
गुमशक्यत्वात्॥ यत्तु वाचस्पतिना एकस्य कृतत्वेपि सर्वेषामधिकारोस्ति असाधारणान्यकृते तु प्रयोगा
स्यकृतत्वासंभवेतीत्यक्तं तत्कृतत्वाधिकारविवक्षास्तानिबंधनं॥ यद्यपि तरषा ज्येष्ठकर्तृकप्रयोगाप्रसहारा
सामर्थ्येन   च कारणमुक्तं॥ तदपि व्यधिकरणअनुमतिद्वार कर्तृत्वस्यशंकितत्वात्साक्षात्कृतत्वासा
मर्थ्येपि च तत्रेतरेषां सामर्थ्यस्याविकलत्वात्॥ न ह्यन्यत्रासामर्थ्येनान्यत्रासामर्थ्यं भवति॥ हौत्रासामर्थ्ये
नैवार्थ्ये परे॥ सपिंडीकरणात्तु ऊर्ध्वं प्रत्याबीतितु सांवत्सरिकादौ अविभक्तानामेकस्यैव॥ भक्तानां तु पृथक् पृ
थक्॥ श्रीतृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते॥ विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् इति स्मरणा
त्॥ एवं च यत्प्रकल्पाभिन्नसपिंडनो तरभाविष्व विभक्तानामपि यमसंमतत्वेद्यं॥ यदपि सपिंडीकरणा
तीनियानिश्राद्धानि षोडश॥ पृथक् नैवसुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचिदिति लघुहारीतवचनं पृथग्द्रु
व्या अपि श्राद्धात् पृथग्द्रव्याश्च सपिंडीकरणांतानि पृथक् नैव कुर्युः॥ तदुत्तराणि तु विभक्तानां पृथगेव॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥४७॥

अविभक्तानां पृथग् पृथग्वेति वचनमसंगीकारेण तत्र प्रमाणत्वेनोक्तं तदपि वचनं यत्संस्त्रीणां निर्वपनं ॥ अवि
भक्तानामितरवत्सपिंडीकरणं तान्यप्यु पृथगेव भवंति विभक्तानां तु इतरवेत्येवं विभेदानुष्ठाने प्राप्ते पृथ
क्त्वा अपि सपिंडीकरणानि पृथगेव कुर्युरितराण्येव तु पृथक् कुर्युरिति हि तच्च वचनं व्यक्तिर्न तु पूर्वा
पृथग्भूत्वा अपि समेत्यस्यानर्थक्यापत्तेः ॥ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनं ॥ एकं भवेद्विभक्तानां तदेव
स्याद्गृहे गृहे इत्यादि बृहस्पत्यादिवचनविरोधाच्च ॥ अर्वाक् संवत्सराज्ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य च ॥ ऊर्ध्वं
सपिंडीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक् पृथगिति व्यासवचनमपि विभक्तानामुत्तराणीनुवादेन पूर्वार्द्धविधि
भायकं ॥ अन्यथा समेत्यस्य स्यानर्थक्यापत्तेरित्यलमनेन पुनरुक्तदूषणेन ॥ एवं बहुष्वौरसेषु सर्वेषामधिकारित्वेपि
साक्षात्कर्तृत्वमेकस्यैवेति स्मृत्यंतरे स्वपक्षायां मरीचिनोक्तं ॥ मृते पितरि पुत्रेण क्रियाकार्या विधानतः ॥ हेरंब ॥४७॥
बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ॥ सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं ॥ द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वै
रेव कृतं भवेदिति ॥ यदा एकत्र वासिनः अविभक्ता बहवः पुत्राः स्युस्तदा सर्वानुमत्या ज्येष्ठेनैव यत्कृतं तत्सर्वै
रेवं कृतं भवेत्फललाभात् ॥ यदा विभक्तास्तदापि अविभक्तेन साधारणेन कृतेन द्रव्येण सर्वेषां तु मूलमि
त्यादि इति भिन्नविषयतैवायोज्या ॥ अविभक्तमात्रविषयत्वे द्रव्येण चाविभक्तेनेत्यस्यानर्थक्यापत्तेः ॥ इ
व्यणवाविभक्तेन मेतच्च सपिंडीकरणपर्यंतक्रियाविषयं ॥ नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च

षोडश ॥ एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति वचनात्सर्वेषां बृहस्पत्यादिवचनाच्च ॥ तस्माद्विभक्तानामवि
भक्तानां चानेकेषामौरसानां सन्निधाने प्रमीतादिविषये ज्येष्ठ एव सपिंडीकरणपर्यंतं कुर्यात्तदसन्नि
धानादौ त्वेकैरपि पुत्रा एव षोडशश्राद्धपर्यंतं तावत्कुर्युरेव ॥ तस्य नियतकालकर्तव्यत्वात् प्रत्युत कल्प
पाश्रमुखाभोगोपाधिकत्वाविशेषात्तुल्यन्यायापत्तेः पिसुखद्रव्याणामस्य कर्तृत्वे स्वत्वाभावादसंभवे स्व
द्रव्येण कर्तृत्वेन तस्यैवाधिकारापत्तिरिति चेन्न तस्य प्राप्तिनमते वा यजमाने यजमानेषु प्रीतिनिध्यभावेऽन्या
यस्य द्रव्याधिकारसाधारण्यात्पत्स्वामित्वपुत्रेष्वप्रसक्तेः कृतेऽलाशौचानामनुकूलत्वस्य न्याय्यत्वाद्दृष्यमा
णपुत्रादिरिक्ताधिकारिणां तु यद्यपि मातापत्न्येव ज्ञातिवचने चपिंडदौहित्राहरश्चेत्यादि पूर्वं पूर्वं स्वरूपा
भावोपाधिकमेव तेषामंशग्रहणं सपिंडदानेपि कर्तृत्वमिदं तथापि असगोत्रैः सगोत्रो वेति वाऽस्मार
भसामर्थ्याल्लोषितावसिते पुत्रैः इति वाऽस्मारंभसामर्थ्याच्च पूर्वपूर्वासन्निध्यत्रादावपि तेषां तत्र
कृतेलमवसीयते ॥ यदि हि स्वरूपेण पूर्वपूर्वाभाव एवोत्तरोत्तरस्य कृतित्वं तदा तद्दूषणमनर्थकं शाप
लीनदर्थस्य ॥ यदा तु पूर्वपूर्वसन्निधानाद्यभावे पुत्रोत्तरोत्तरस्य कर्तृत्वं तदा तदसन्निधानादिना तदन्यन
प्रथमोदिनकृत्ये सेहृतपश्चात्तेऽसत्यास न सन्निधौ प्रवेत्तापीति चेद्दति न्यायेनोत्तरकर्मणि तस्य च कर्तृत्वे
आमे पुत्रोऽसन्निधौ च सपिंडनेपि तत्र वक्ष्यमाणा स्विवधात्रादीनामप्यधिकारे प्राप्ते इदं वचनेनेदयम

त्रिं॰ री
४८

पैव तु भवति॥ सपिंडीकरणं तु पुत्राः साग्निकाश्चेत्तदा एकादशाहे द्वादशाहे वा कुर्युरेव॥ पिंडपितृयज्ञार्थं साग्नि
कस्य तत्काले तस्यावश्यकत्वात्॥ निरग्निकस्तु चरमकाले यावज्ज्येष्ठानुष्ठानं प्रतीक्षणीयः॥ तन्मध्ये ज्येष्ठे
नैव कार्यं॥ नो चेच्चरमकाले कनिष्ठैरपि कार्यं॥ एवं कारेष्वप्यागतं॥ पुत्रातिरिक्तानां तु विशेषो वक्ष्यते॥ और
साभावे च पुत्रिका॥ कुर्याद्यो यस्तदभावे लक्षणोक्तक्रमेण कुर्युः॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ औरसो धर्मपत्नीजस्तत्स
मः पुत्रिकासुतः॥ क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः॥ का
नीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥ अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः॥ दद्यान्माता पिता वा यं स पु
त्रो दत्तको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः॥ दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः॥ पिंडदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः इति॥ धर्मपत्नी द्विजानां हि
जैव॥ सवर्णा मुख्यपत्नी भवेत्तु लाभे परिणीता॥ तस्यां स्वस्माज्जात औरसः॥ अतएव विष्णुना स्वक्षेत्रे स्वयमु
त्पादितः प्रथम औरसः॥ एवं च यन्मनुना संस्कृतायां सवर्णायां स्वयमुत्पादयेत्तु यं॥ तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रा
थमकल्पिकमिति सवर्णग्रहणं कृतं॥ तद्द्विजेषु द्विजत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यं॥ यदपि योगीश्वरेणोक्तं सजा
तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति तदप्यौरसव्यतिरिक्तविषयं॥ विधिरित्युक्तेः॥ तस्य च पिंडरिक्थ
भागित्वेनाप्रवृत्तत्वात्॥ तेन ब्राह्मणक्षत्रियोत्पादितयोः क्षत्रियावैश्यपुत्रयोरौरसत्वं द्रष्टव्यं॥ अ

हेरंब
४८

तएव ब्रह्मपुराणे॥ पुत्राः कुर्वंति पिशापक्षत्रयविहीनाद्यो न य इति स्त्रियो वै रथा पुत्रपौत्रप्रपितृक्रियाकारितमु
खे॥ आद्यपुत्रस्य तु तत्र द्वादशविधपुत्राभावे॥ तत्त्वानुपदमेव वक्ष्यते॥ औरसाभावे पुत्रिकासुतः॥ स च द्विविधः॥
पुत्रिकैव सुतस्तत्सुतश्च॥ तथा च मनुः॥ अकृता वा कृता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं॥ पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं
हरेद्धनमिति॥ पुत्रिकायाः सुतस्तु स्मरः॥ तथा च वसिष्ठः॥ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां॥ अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥ स चौरससमो दायग्रहे॥ अयं च मातामहस्यैव पुत्रः संविदा तु बीजिनो
पि॥ अतएव यमः॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः॥ उभयोरर्थसंबंधात्कुर्यादुभयोरपीति॥ संधि
... भवानपि॥ पुत्राधिकारे हारीतः॥ स नो पुत्रो भ
वेद्दौहित्रो वसिष्ठेन॥ अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां ... गुर्वनुज्ञात इति ... विधिना जातः॥ यस्त्वा
वृद्धि॥ तदभावे क्षेत्रजः॥ स च यो गत्वा विधवायामपुत्रो गुर्वनुज्ञात इति ... वचनाद्विहित विश्वरूपविधाने
न्नियेव कन्यायां वाचा सत्ये कृते पतिः॥ तामनेन विधानेन निजो विंदेत देवरः इति ... सवर्णात्तु जातः स उक्तः॥ यस्त
ल्पजः॥ मनुना तु पुत्रजनने सामर्थ्यस्याजीवनेऽपि यमः क्षेत्रजस्तु ... सुतरामिति॥ अयं च क्षेत्रि
णो बीजिनश्च॥ ... अस्य बीजितस्य च॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां ... क्षेत्रजः सुत इति॥ तथा च याज्ञ
णः॥ अनेन विधानेन जातः क्षेत्रजो ... बीजिनोऽपि पुत्रच्छायां न स्यादिति॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिंडदाता च धर्मत इति॥ तदभा
वल्क्यः॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि०द०
॥ ५१ ॥

वेगदत्तः॥ सच वर्णजात्वनिश्चयेपि पुरुषविशेषज्ञानानिश्चयापाद्य ज्ञाभर्तृगृहे सवर्णो दुसंज्ञः॥ अथैव
गूढजः॥ सच वर्णजात्वनिश्चयेपि पुरुषविशेषज्ञानानिश्चयापाद्य [illegible] स्यगूढजस्तस्य स्याद्यस्य तल्प
जः इति एव॥ तथा च मनुः॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः॥ स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः
इति॥ अत्रानन्तरपूर्वोक्तं दृष्टव्यं॥ तदभावे कानीनः॥ सच सवर्णादेवा परिणीतायाः मुत्पन्नो मातामहस्य
पुत्र इति॥ मनुनोक्तं॥ वसिष्ठोपि॥ अप्रत्तादुहिता यस्य पुत्रो विंदेत तुल्यतः॥ पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति॥ मनुना
तः॥ वसिष्ठोपि॥ अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विंदेत तुल्यतः॥ पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति॥ कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भ
वं॥ परिणेतुः पुत्रत्वं [illegible] ॥ पितृवेश्मनि कन्यातु यं पुत्रं जनयेद्रहः॥ तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति दृष्टव्यं॥ तदभावे पौनर्भवः॥ सच वरि
चमिति॥ अत्रैकस्यैव पुत्रत्वं तस्यैव॥ उभयोरपि तथा त्वउभयोरपीति दृष्टव्यं॥ तदभावे पौनर्भवः॥ सवर्णादेवजातः॥ विष्णुरपि॥ या तु पत्या परि
त्यक्ता या मत्युक्ता याचा जीवता पत्या स्वकामा विधवा पौनर्भवा सवर्णादेव जातः॥ विष्णुरपि॥ या तु पत्या परित्यक्ता
अथवा॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यत इति॥ अथैव बीजिनएव पारिशेषेन मर
स्यक्ता विधवा स्वेच्छया वा॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यत इति॥ तदभावे दत्तकः॥ सच माता पिता वा हेरंब
येनपर्येतुः क्षेत्रे स्वत्वाभावात्तनुयोगस्य चाभावात॥ स्वच्छाग्रहणात्॥ तदभावे दत्तकः॥ सच मातापित्रा वा ५१
प्रेमतराभावे तत्तरणात्सयत्तद्दुर्गे आपत्करणसामर्थ्ये न विधिपूर्वकं दत्तः प्रतिग्रहीतृसवर्णः प्रतिग्रही
त्रतराभावे तत्तरणात्सयत्तदुर्गे॥ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि॥ सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सु
तः॥ तथा च मनुः॥ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि॥ स दृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥ पत्नुर्वा न स्यात्
तुरेव पुत्रः॥ तथा च मनुः॥ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि॥ आपत्करणादनापदि दातुर्दानं निषेधः॥ पतुर्वा नस्यात्
तइति॥ अद्भिरिति वसिष्ठोक्तं विष्णुपत्न्यस्यां॥ आप दुत्करणादनापदि दातुर्दाननिषेधः॥ प्रतिनिधिस्य सूत्रतः॥ तथैव
नोआपदि ग्रहीतुः पुत्राभाव इति योरक्ष्याद॥ तदद्भिर्विना यथोक्तं सोद्धुः प्रतिनिधिरस्य सूत्रतः॥ तथैवा

→ दत्ता पुत्राः स्युः पुत्रिको रसयोर्विंनितिव हस्यातिव चनात्क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्॥ पुत्रप्र
तिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति क्रियालोपहेतु औरसपुत्रे निषिद्धो एतेरवद्वतकस्यायैरसपु
त्राभावविषयत्वसिद्धेनान्यथ्यक्यासमभिव्याहारविरोधाच्चोपेक्ष्य॥ सदृशं प्रतिग्रहीतृसवर्णं॥ प्रीतिसंयु
क्तमिति दत्तपुत्रविशेषणं॥ विक्रियसेव दानेन तेन यः सुरभिष्कृत इति वचनात्॥ मातापित्रोः प्रापविशेषः
उभयोरनुवितापत्यारपि पत्न्यनुमत्यैव दातव्यं॥ कुथं चिद्दीपितदनुमत्याभावे सतो यदि पत्न्या स्यात्तत्रापि॥
पत्न्याः स्वपतो जीवति सन्निहिते प्रोषिते वा तदनुमत्यैव दातव्यं मृते तु स्वातंत्र्यमिति॥ तथा च वसिष्ठः॥
शुक्रशोणितसंभवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः॥ तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः॥ न त्वेकं पु
त्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः॥ पुत्रं
प्रतिग्रहीष्यन्बंधूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबांधवं बंधुसन्निकृष्टमेव
प्रतिगृह्णीयात्॥ संदेहे चोत्पन्ने दूरबांधवमिव शूद्रमिव स्थापयेत्॥ विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति॥ एकं पुत्रं
न प्रतिगृह्णीयात्॥ [illegible] प्रतिपादितस्य पुत्रस्यापकारणमुख्यत्वात्॥ स्त्रीग्रहणात्स्पष्टः पूर्वोक्तएव विषये
स्यात्तयोर्यत्तेन न तु सर्वदा॥ उपक्रमविरोधात्॥ विशेषणानिषेधसंक्रमादानं स्त्रीप्रतिग्रहेपि स्त्रियाः
अधिकारः॥ होमस्तु न भवति॥ सति संभवे बंधुसन्निकृष्टमात्मपुत्रादिकं तदभावे दूरबांधवं सन्नि

त्रि॰ टी॰ ॥५०॥

हिलेद्यावत्तोपित्रादिकं सातकुलशीलमन्यमपि॥ परिक्षितस्यापि कथं विक्रयात्तन्न्यादिसंदेहे उक्तं पारस्क
न्निवजिरेरस्तापमेतेन तन्नव्यवहरेत्॥ अपुत्रस्य पुत्रकरणावश्यकत्वख्यातनामश्रेसाकर्षः॥ विक्रयापतेइति॥ स्व
पतेउत्यर्थः॥ एकेनानेरसेनापि पुत्रेण बहुन्निग्राहीनरकात्त्रायतइति॥ अत्र च होमादितिरिक्तेः॥ सर्वोपि ग्रहणा
पात्तन्ग्रहीतेगोत्रराणि यमः॥ क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यो दृष्टार्थत्वात्॥ वसि
छुने विक्रये सागोपादानाद्यो स्वयंदत्ते तु होमोपि तत्रापि प्रतिग्रहस्तत्वात्॥ दत्तकाभावे क्रीतो मातापितृभ्यां
पूर्ववत्॥ यत्तु क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्यमंतिकात्॥ स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोपि चेति मान
वमसदृशाग्रहणं तद्गुणासादृश्यपरं सजातीयत्वं यत्र नेत्यपसंहारात्॥ तदभावे कृत्रिमः॥ स्वयमात
पितृविहीनः प्रोढो धनादिलोभनेन स्वयं पुत्रार्थिना पुत्रीकृतः पूर्ववत्॥ मनुरपि॥ सदृशं यं प्रकुर्वीत गु
णदोषविचक्षणं॥ पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमइति॥ तदभावे स्वयंदत्तः॥ स च मातापितृवि
हीनस्ताभ्यां सत्यक्तो वा तेनाहं पुत्रोस्मीति स्वयमात्मानं दत्तवान्॥ पूर्ववद्गृहीतः॥ मनुरपि॥ मातापितृविही
नो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्॥ आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृत इति॥ तदभावे सहोढजः॥ स
वे सवर्णा संभूता गर्भे स्थितो गर्भिण्या परिणीतायास्त्रीकृतः पश्चाद्दृष्टान्तो सहोढः पुत्रः॥ तथा च मनुः॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती॥ वोढुः स गर्भो भवति सहोढजइति चोच्यतइति॥ ननु कन्या

हेरंब ॥५०॥

मुपयच्छतेति कन्याया एव विवाहविधानात्कथं गर्भिण्याः संस्कारः॥ अत्र केचित्तावदाहुः॥ न पुरुषसंबंधे
न कन्यात्वमुपैति किं तु मंत्रवत्संस्कारेणैव॥ पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणं॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया
विद्वद्भिः सप्तमे पदे इति मनुवचनात्॥ अतएव मनुनाप्यवाच्यपूर्वकत्वेनोक्तौ पौनर्भवगांधर्वविवाहयोर
स्यैव पाणिग्रहणहोमादिः संस्कारः॥ तथा च देवलः॥ गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः॥ कर्तव्यश्च
त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति॥ तत्रोपगतेव संस्कारो गर्भिण्यास्त्वन्यत्र तत्॥ अतएव च कन्या
मुपयच्छतेति विधिर्द्वितीयादिविवाहादिष्वपि नांगीकर्तव्यं॥ अतएवोपगतत्वेपि संस्काराभावेन कन्यात्वानपायमाद
ज्ञापितद्दूषितत्वे सत्येवाधकाभावात्॥ पूर्वमस्याराधनेन स्त्रीपुरुषयोः कन्यापुंस्यागमने निषेधातिक्रमनि
मित्तं प्रायश्चित्तं वा न तु कन्यात्वापगमः॥ ऋतुमत्या अपि कन्यायाः परिणयने तत्स्य कन्यायाः पाणिग्रहणमत्रेतस
स्मिन्नेव स्वयं वापरस्य चेति अन्ये गोत्रवर्णादोषस्य च पुरुषस्य गर्भिणीपरिणयने तस्य स्त्रियाः प्रायश्चित्तं तस
स्त्रहाराय गांधर्वगर्भिणीपरिणयनादेरपि भार्यात्वसिद्धेस्तावत्संपादकत्वेन संस्कारकर्मत्वात्॥ अतएवमो
धर्मोपपत्तेर्गर्भिण्यास्त्वजातः पुत्रो वोढुरेव तस्या भार्यात्वेन स्वत्वात्॥ नियुक्तायास्तत्संस्कृतत्वेन कन्याला
दूरात्परिणयनं पर्यवसानमेव॥ यद्यपि च नियोगो वाग्दानादिविषयस्तथापि वाग्दानसंप्रदानस्य पतित्वो
नेषु मात्रस्य दत्तस्य पुत्रत्वोक्तेः संपूर्णभार्यात्वाभावेपि वाग्दानमात्रेणैव तस्य स्वत्वे कन्यात्वापगमश्च
दुष्यः॥ कन्यात्वमितः संपूर्णसंस्काराभावाभिप्रायेण सहर्षसंस्कृतापानियोगप्रतिषिध्य मनुना

निं०टी०
॥५३॥

यस्याम्रियेत सा पुनः॥ अन्यथा॥ पाणिग्रहणिका मंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः॥ नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्त
धर्मक्रिया हि ता इति निषेधापत्तेः स्त्रीत्वाद्वारविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्। अतएवाप्राप्तत्वेनानेकगुणापादने
नवविधेयत्वाद्द्विजस्त्रिस्त्रिविवाहे प्रजार्थं विवाहो द्वौ देवा आद्यापर्यायपर्युदासापवादत्वेनापुत्रां गुर्वीं तु सी
तदुत्पादिव्यावस्यात विज्ञानेश्वरेण॥ अनेनैव वीर्याद्यस्य कन्यात्वं समोपनार्थत्वाद्यस्यादन्यापरत्व
च॥ न तत्स्यानुभुक्तपरोपिगर्भिणीसंस्कारानुपपत्तिप्रसंगात्। न चात्र संस्कारो विधीयते येन निपुत्रीव
हासनिकं धर्ममात्रमित्यन्वयते॥ बलाद्यपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता॥ अन्यस्मै विधिवद्देया यथा
ह्यावनिके धर्ममात्रमित्यन्वयते॥ बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता॥ अन्यस्मै विधिवद्देया यथा
कन्या तथैव सा इत्यत्र नापि वाचा पुंस्त्वविशेषणापहरणेन कन्यात्वनिवृत्तिरं कापि शावीनिरासमात्रं कि
पतेन कन्यापाएव तस्याः कन्यातुल्यत्वेनानस्मै दानं विधीयते वचनेनासारकल्पनापत्तेरकन्या त्वबीजा
भावाच्च॥ अतएव च कानीनः कर्णाइत्यपि युज्यते॥ अक्षतयोनिवचनेन त्वकन्यापाः पुत्रइति व्याघातादु
वर्ण्यते च शकुन्तलोपाख्यानादौ क्षितिहासपुराणेषु क्षतयोनीनामपि विवाहः॥ तस्मादेतत्पुरुषसम्प्र
योगमात्रे संस्काराभावे न कन्यात्वनाशो यत्वेवं गर्भवादे वद्भिर्णेपाअपि परिणयः॥ केवलं
निषेधातिक्रमकृतं कलौ लोकागमनं निषेधाप्रवृत्ति संपादनेन च केवलं रूप्यार्थता सं दृढं वनिषेधः॥
अतएव गान्धर्वादीनामपि मैथुनेनासत्रहितत्वेन क्षतयोनेरपि पुनर्भूत्वे तज्जातपुत्राणां च संतानाविच्छेदनत्वमुक्तं स्म

हेरंब
॥५३॥

तिषु पूर्वोपयोगे तु वा दुश्चाम्यत्वेन निषेधमत्वा च विवाहे पुनर्गर्भिणी परिणयस्यापि एवं च पाठइति मनुवचनेक्षतयो
निषु योऽदुरपुत्रस्त्वनां नातेज्जातीयत्वेनिरूपसिद्धर्थमक्षतयोनिग्रहणं पुत्रमुक्तं॥ अन्यथा तासां विवाहसंस्कारा भा
वेन मुख्यपत्नीत्वाभावात् कृष्णेनैव तत्पालनेलब्धाभावानि पुत्रार्थप्रसंगात्॥ न च तासां विवाह सत्त्वेपि कमीन
विधिकारापत्तसंयोगनिमित्तं पत्नीत्वं नास्त्येवेति वाच्यं॥ विवाहरूपमुख्यसंयोगादेव तदुत्पत्तेः॥ तस्यापि पूर्वव
दुर्गादियोगरूपत्वात्॥ पाणिग्रहणिका मंत्राइत्यादिनिषेधोपि संस्कृताविषयएवेन क्षतयोनिविषयः॥
मंत्रलिंगाद्धेतुत्वाभिधानान्मंत्राणां चगाहपत्यसामभार्यापतिभावायदेवामयमेवत्वांअदुईतीवंतानेत्वन्यस्मै
अहमेवेत्वाभितः पितृकुलाद्भर्तृस्वामिनत्वेयेन त्वं तथा कृता॥ अग्रमादयादेवा इदानीमाभितः प्रमुच्यतु न तु पत्युः
प्रमुक्तवेतः॥ तावासामिदं विवहो वेदे न तु पूर्वमूढाविस्वादिप्रकारेणासंस्कृतोपरत्वात्॥ न त्वक्षतयोनिपुरत्वे
किंचिन्मंत्रलिंगपरस्यामः॥ संयोगमात्रेणातत्स्वभावापन्नपरूपपितृकुलप्रमोक्षासंभवात्॥ कानीनयोनि
केयथा मोतामहपुत्रत्वाद्युपपत्तिप्रसंगात्॥ पत्नोर्वेदिकुलान्मंत्रार्थमजानानेः साहसिकेकुलुकवाचस्य
स्यादिभिः कन्याअग्निमयक्षतेतिमंत्रलिंगमुदाहृतेतदयक्षतेति बहुवचनात् ... ते ... मित्र
त्यादिभिः कन्या अग्निमयक्षतेति मंत्रलिंगमुदाहृतेतदयक्षतेति बहुवचनात् एककन्यापरेकन्याप्रकाशेनाभावाद संस्कृताक्ष... त योनिपरत्वेन
व्याहारांदू इति पाठाच्चे बहुवचनात् ... मंत्राणां पत्न्याहात लोपप्रतिपोऽयत्वेमुक्तं
तस्य संदिग्धत्वा ... द्योप ... दृष्टं॥ अतएवाप्यमणामित्यादि

त्रिं०टी०
॥५२॥

वृत्तिकृतागमे पातित्ये प्रभृतयस्तत्॥ कन्याकुमारीशब्दौ प्रथमवयोवचनावनुपभुक्तपूर्वस्त्रीवचनौ च॥
कौशाल्यप्रयोगाच्च॥ न त्वसंस्कृतमात्रवचनौ तदभावात् वेशजीविनीनामसंस्कृतानां गमने कन्यागमनदो
षापत्तेश्च॥ विवाहप्रकरणे तु अनुपभुक्तवचनावेव॥ लोके पितृतत्संगेऽप्यज्ञाते क्षतयोनिपर्याये तु काम
स्यान्ये नैषा कुमारी नष्टमस्याः कौमारमित्यादिबोधनादिव्यवहारस्यादृष्टत्वात्॥ अन्यत्रापि सात्त्विके णतोने
त्प्रयोगाच्च॥ क्षतयोनेरपि परिणये च गर्भाधानादिसंस्कारागमंत्राणां विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादीनामस
मवेतार्थत्वापत्तेः मैथुनक्षमत्वरूपस्य योनिकल्पनस्य प्रथममेव वृत्तत्वेन प्रार्थनासंभवात्॥ न च गर्भाधानादिभि
आर्यविषयत्वं तेषां पुत्रमविशेषश्रवणात्॥ तथा च कन्यामुपयच्छेतेत्यत्र तयोर्विवाहविधानाद्योपवेलु
क्षणार्थे ह्यन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्येति मनुवचने संयोगप्रकृतदेशसंगतयोरन्योन्यपाले हेरंब
मे यतिभिर्वर्त्वमेभार्याभवतीति समयरूपो ह्यद्य प्रयुः॥ परिशावलक्षणार्थेऽप्येसुतामग्रोऽसमतीवारहापत्राप ॥५२॥
गच्छती सत्रोपगच्छतिरालिंगनोपमर्दने चुंबनादिप्रयोगमनार्थ आचारपरो द्रष्टव्यः॥ अतएवास्वत्वोपनस
त्रपात्वेनलक्ष्यसमता ह्यनिषः समयषष्ठी प्रहरणमात्रं तयोर्लक्षणमुक्तं॥ एवं च विवाहविधौ कन्याशब्द
स्याक्षतयोनिवचनत्वेन गर्भिण्यास्तदभावे प्रयोगभिन्नो यत्र संस्कारस्यानुवादप्रतीतावप्यनुपपत्त्यावि
पिरेवद्रष्टव्यः॥ स च संस्कारः कन्यासंस्कारवत्त्वं भार्यापतिभावसंपादकः प्रमाणाभावात् लिंगं तु तेदृमे

कं यथमात्रं नियुक्तासंस्कारवत्॥ तस्य च प्रयोजनं तस्याः कन्यात्वपरभार्यात्वविपत्त्यात्वाभावात् न गमने द्विती यो
पगंतु कन्यादिगमननिमित्तदोषाभावेऽपि स्वभार्यात्वस्याप्यभावात् स्वदारेभिरतेः स देति मिथ्यमाति ऋमनिमित्त
प्रसक्ते दोषपरिहारे भार्यात्वासंपादनेऽपि॥ तदिदं च अन्यथानर्थक्यापत्तेः॥ वोढुरिस्त्वनेनापि न विवाहप्रसक्ति
स्तात स्यस्वीकृते मात्रवचनलोत॥ एवं च गौरी स्यागर्भिण्या विवाहाभावात्॥ तन्नानीन वरन्यामाप्नुयाद्धः कन्यासमु
द्भवमित्यत्राप्येवमेव॥ यद्यपि दातदामातामहस्य प्रदातादाबोढुरितिमिताक्षरापि प्रयुक्तं तेन दातस्य
न वेन्मातामहस्येत्येवंपरिवाप्॥ विवाहासंभवात्॥ तत्रोपगतेव स्वीकृतीगर्भिण्यास्त्वन्यशतिविशेषः॥ ते वच
साचेद्दक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागतापि वा॥ पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हतीति मनुवचने क्षतयोनेः पु
नर्भोः संस्कारार्हत्वोक्तेः संगच्छते॥ अन्यथा तस्याः संस्कृतत्वेन तदनुपपत्तिप्रसंगात् यमात्रत्वेऽपि पुनः शब्दो
नुपपत्तेः॥ गतप्रत्यागतापि मध्यक्षतयोनित्वमपेक्षितमेव॥ एवं तु॥ प्रत्यासन्नाविधवा हपि तु स्वधर्मम वऽवैत
पूर्वपत्नीसंस्कारागतेति स्वदः॥ अत एव गर्भिण्यादिपुंश्चल्यस्य विवाहप्रपाठः॥ यत्तु सवेदावोविवाह्यादिवर्ण
लक्षणार्थमनुवचनेऽक्षतयोनिग्रहणं तत्संस्कृतास्वपि लक्षणयात्वेकस्य पत्नीत्वादिपत्नीशब्द प्रयो
गदर्शनादत्रे च लाक्षणिकार्थग्रहणप्रमाणाभावेऽपि मदनमतोक्तानिवस्त्वर्थमिति प्रपंचेनोक्तं मेधातिथि
ना॥ तद्व्याख्यानाद्वसरे॥ पाणिग्रहणिकामंत्रा इत्यादयोऽप्यक्षतयोनिपरमेव कन्यामुप यच्छेतेति नियमवि

स्मृं० टी०
॥५३॥

धेः पूर्वोक्तपुत्रत्वानंतरत्वात्तत्सिद्धार्थानुवादत्वाच्चेत्यस्य ॥ मंत्रगतानां चैतेलात्तमभिमाभिसादीनां संहितत्वाद्विपद्
नां विधिपरं तेत्र त्वेन विधिविषयीभूततेनतपूरत्वात् ॥ नियमादिगर्भत्वेन प्रमाणाभावेन महत्त्वादुष्टत्वादीनामाद्
स्निग्धात यथा कथं चित्स पानः अस्मिन् पक्षे एव उरु विश्रयातविव कोपि तिरिवा हावेहततः पूर्वोक्तत्वेनाचित्या
दिप्रकारेणाक्षतयोनि परत्वस्यापि दृष्टीपितुद्राकचेता हा ॥ अतएव मेधातिथिना कन्याशब्दस्याक्षतयोनिवचन
त्वात्कन्या अग्निमयपक्षेतीति मंत्रगत पुरा कन्ये कन्यानां विवाहयोगकत्वे तेन दृष्टाद्यभिनय एव पक्षानुसा
रेण मंत्रबलादेवाक्षतयोनीनां विवाह इत्युक्तो तत्रापरितोषात्सरमार्थं तस्मै कन्यामुपपच्छते ति विधिबला
देवतासा विवाहे मंत्राः पुनर्विहितमवार्थं मुक्षिवदं तेन पुनर्मंत्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाह इत्युक्तं ॥
सा सोमो मानुष्यपत्नीनां तासयममतीनां नेः स्वस्त्रियमाणकन्याप्रकाशकत्वेनैव कन्या अग्निमयक्ष्र हेरंब
न्वेतितेनोदाहत भिन्नमेणा कन्याविवाहे तस्यासम्बंधतार्थं वा प्रतिदिस्यक्तं तदुपपद्यमिति के ॥ कानीनः कं ॥५३॥
तितेनोदाहत भिन्नमेणा कन्याविवाहेतस्या समवेतार्थं वा प्रतिदि स्यक्तं तदुपपद्यमिति के ॥ कानीनः कं
न्यादोतुलक्षणयाः संस्कृतापरत्वे कन्याशब्दस्याते ॥ अत्र दं तत्वे ॥ कन्याशब्दस्यान्य पूर्वीत्यदृ यमीय
त्वात्सर्वजनीनप्रयोगाच्च दानोपयोगाभेयाभावेः ॥ अवशिष्टं तु एवं चान्यतरसत्वे उभयाभावाभावेन के
न्याश्वासाचानुरव्य विवाहाप्राप्तेः स्मृतीयतः पुनर्भूसंस्कार उपयुक्ताः संस्कारश्च दृष्टमपि वाचनि बंध
मिमांसे ॥ यथाजनेन्वतस्य पूर्वीनमेवं ॥ अतएवच दृस्यापि विवाहे प्व पाठः ॥ तथाच मिता क्षरायां दानेनो

यन्योगेन वा पुरुषांतरापरिग्रह्णीतामित्यनन्यपूर्वीपदं व्याख्यातं अन्यनुपूर्वमेव वत्सलं असंगागतेन ॥ सहोढ आभी
नेपविद्धः ॥ सच माता पितृभ्यां तदन्यतरेण वा दोषाभावेपि मरणात्सामर्थ्येन महत्त्वीतत्वादिना वासम्बोलातेपि आदिः
सवर्णः पुत्रत्वेन परिगृहीतः ॥ मनुरपि ॥ माता पितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ॥ यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स
स्मृतइति ॥ एते च द्वादश पुत्राः यद्यपि औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ॥ स्वयंचोपगतः पुत्रा द्वादशोते प्र
कीर्तिता इति नारदस्मृतौ नववक्रमांतरेणोक्तास्तथापि तत्र परिगणनमात्रं दर्शनात् क्रमो याज्ञवल्क्योक्त एवमन्या
न्यः पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानात् ॥ विष्णुस्मृतौ तु औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसह
ढदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्र कचनोत्पादितानामपि प्रथमस्थितीयादित्वेनाभिधानादेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स
एव दायहर इत्युक्तेश्च यद्यपि क्रमो विहित एवं तथापि विज्ञानेश्वरादिभिर्योगीश्वरोक्तक्रमस्यैवादृतत्वात्स एवा
त्र ॥ याज्ञवल्क्यानांतु पाठे कन्यापुत्रके वेदे क्रमातिक्रमेण नारदीयपाठक्रमोगीकारणं क्रमप्रमाणस्वरूपतेन बला
बलाज्ञानमिति वेधने ॥ अत्र च ब्राह्मणस्य शूद्रापाकामादुत्पादितस्य ॥ सपारशव एव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृ
तः स्मृतः क्षेत्रजादीनां सुतानेकादशायथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति मनुनोक्त
पत्र ववचनोत्पादितेसत्स्यद्वादश इति विष्णुवचनाद्यत्तेन केत्त्यायोडस्यैव । परिग्रहः ॥ आडणावाब्राह्मण
स्याविनापारशवानहं चचितेद्दति पारस्करवचनाच्च पूर्वोक्तद्वादशविपुत्राभावेशूद्रापुत्रस्यापि दायाति

त्रिं॰ पी॰
॥५८॥

पित्रोरौर्ध्वदैहिकेधिकार इति शूलपाणिः॥ विज्ञानेश्वरादिभिस्तु धनसंबन्धादिभिरनुक्रमो यद्यपि स्यात्तथापि पुत्रोप
य पुत्रोऽपि वा भवेत्॥ नाधिकं दशमाद्दद्यादपुत्राय धर्मत इति च मनुनान्यपुत्राभावेपि तस्य कर्तृत्वदायका
भोक्तृत्वाधिहरः सपिंडदायीति च विष्णुनापस्तंबाभ्यामुक्तं नागरिकं ग्रहणस्य श्राद्धाद्यधिकारे प्रयोजकं
तान्नैः षष्ठादिवत्तस्यापुत्रस्याधिकारावगमाज्ज्ञात्यादिकादिषु परिगणिताः॥ यच्चोक्तं भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चे
त्पुत्रवान्भवेत्॥ सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति मनुवचनं॥ तत्कृतपुत्रस्य पुत्रीकरणसं
भवे नैषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न तु तस्य पुत्रत्वप्रतिपादनार्थं आह हारीतोपि कृष्णग्रहणेन च भ्रातानंतरं
नस्याधिकारस्मरणात्॥ सपत्नीपुत्रस्य तु तदभावे क्षेत्रजादावप्यधिकारक्रमः॥ बह्वीनामेकपत्नीनामे
कश्चेत्पुत्रिणी भवेत्॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरित्यस्य एवं व स्वस्थाने संभवे पितृदद्या
ह्योऽसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदैहिकं तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजो यथास्तथा वा॥ तेषामभावे तु पत्निः स्वदेशा
वे सपिंडका इति कात्यायनवचनात्॥ एवं च पुत्राभावे दुहिता तदभावे सपत्नीपुत्र इति तच्चत्रपरायुक्ते॥
कमोऽसपः॥ पुत्रस्य चानुपनीतस्याप्यत्राधिकारः॥ न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौंजिबंधनात्॥
नाग्निमाहारयेद्भुक्तस्य यावत्स्वधानिनयनाद्भुत इति मनुवचनात्॥ स च कृतचूड एव स्यात् त्रिवर्षादूर्ध्वं कृते
कूडस्यापि॥ तथा च सुमंतुः॥ अनुपनीतोपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकं॥ यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि

स्याच्चत्रिवत्सर इति॥ यत्तु श्राद्धदीपकलिकायां कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च॥ स्वधाकारं प्रयुंजीत वेदोच्चा
रं न कारयेदिति आश्वलायनोक्तस्मृतिवचनं तन्मनुस्मृतिविरोधादनादेयं॥ यद्यपि देवयाज्ञिकेनास्य प्रथमवर्ष
कृतचूडविषयत्वमुक्तं तदपि सुमंतुवचने यदि स्याच्चत्रिवत्सर इति पद्यगुपादानात्सर्वमपि कृतचूडस्य म
त्रवदधिकारावगमादयुक्तं॥ अकृतचूडस्त्वग्निदानमात्रं समंत्रकं तेन कर्तव्यमन्यदमंत्रकं॥ असंस्कृतेन पत्न्या
वाप्यग्निदानं समंत्रकं॥ वर्णेष्वपि तदवर्णस्य अकारपदस्यमेव होतिकात्यायनवचनात्॥ यत्तु देवयाज्ञिकेनत्रा
के नानुपनीतेनाग्निदानमेव कर्तव्यमित्युक्तं तत्तु यदि दनुपनीतोपि श्राद्धमेवं स्वधापः स्तुतः॥ पितृयज्ञादु
तिपाणौ तु हुपायासणस्य सद्गति वदन्मनुवचनात्प्राहुरधिकारावगमादयुक्तं॥ एतच्चौरसविषयम्
मेवा॥ अस्यतत्पन्नौ तौ एवाधिकारिण इति कालादर्शे॥ पुत्राभावे क्रमेण स्वकुलजाः पौत्रप्रपौत्रादयः सपिंडाः सोदकाश्च
वावाधीवा॥ पुत्राणां पूर्वोक्तानां गौणमुख्यानामभावे स्वकुलजाः पौत्रप्रपौत्रादयः सपिंडाः सोदकाश्च
जननीवंश्या मातुलतत्पुत्रादयः सपिंडाः सोदकाश्चत्रिशिष्याः ऋत्विग्वा आचार्यो वा क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे उत्त
रोत्तर इत्येवं सकलश्राद्धानि कुर्युः॥ तत्र पुत्राभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रः॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा
भ्रातृसंततिः॥ सकुल्यसंततिश्चैव क्रियार्हा नृप जायत इति विष्णुपुराणात्॥ अत्रैव पुत्रपदं आत्मज
ण्याते॥ ... वेकारयेत्स्वधामिति ... त्रऽग
प्रायेकवचनात्॥ गौणमुख्यपुत्रपरं॥ पुत्रेषु दिधमाने पुनाम्नं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वचनात्॥ नैतत्सौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामह इति कात्यायनवचनाच्च॥ क्षेत्रजादिपुत्रलोके श्रेद्गमेवश्यतोज
नं यत्पुत्रग्रहणं न तेषामपि ग्रहणमिति॥ तथा च पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ॥ रिक्थे च पिंडदाने
च समौ तौ परिकीर्तिताविति बृहस्पतिवचनेन पौत्रगौणपुत्रयोर्विकल्पार्थत्वाधिकस्मात्प्रतिपा
दनार्थं द्रष्टव्यं॥ कालादर्शे तु औरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रश्च॥ तदभावे क्रमेण पुत्रिकापुत्रक्षेत्रजदत्तकक्री
तकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धः स्मृतः॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पुत्रिकासुत एव चेति च स्मृतिसंग्रहवचनं तत्र
प्रमाणत्वेन लिखित॥ प्रपौत्राभावे पत्नी पत्न्याश्च पतिः॥ तथा च शंखः॥ पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पि
ण्डदानोदकक्रियाः॥ पुत्राभावे च पत्नी स्यात्तदभावे च सोदरः॥ भार्यापिंडं पतिर्दद्याद् भर्त्रे भार्या ॥ हरेब
तथैव च॥ श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिंडका इति॥ न भार्यायाः पतिर्दद्यादसवर्णायां तथैव चेति ॥५५॥
संगतपरिशिष्टं प्रपौत्रपर्यंतसङ्कोचविषयं॥ सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममंत्रकमिति मार्कंडे
यपुराणं कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रियाः नृपेति विष्णुपुराणं चासुरादिविवाहोढाविषयं॥ स्त्रीग्रहण
त्॥ तथा च शातातपः॥ धर्मविवाहे रूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता॥ सैवाधिकारिणी ज्ञेया पश्चादासुरधर्मिणी॥
योपक्रीता तु या नारी सा न पत्न्यभिधीयते॥ न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुरिति॥ असवर्णाविवाहि
तिरस्कृता॥ अत्र च यद्यपि अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभे

तेवेति वृद्धमनुवचनेन सहनिर्देशाद्विभक्तासंसृष्टस्य पत्नी तद्धनग्रहणाधिकारात्॥ अविभक्तसंसृष्टस्य तु सो
दरस्तस्यास्तदभावादिति प्रतीयते तथापि वचनात्सर्वत्रौर्ध्वदेहिकाधिकारिणी भार्यैव॥ एकयोगनिर्दिष्टयो
रपि वचनांतरवशाद्भिन्नविषयत्वेन दोषः॥ यश्चार्थहरः॥ स पिंडदायीति तत्सर्गः दुहित्रादिसत्वपुत्रादीनां मते
धनग्रहणाधिकाराभावेपि तदौर्ध्वदेहिकाद्यधिकारात्॥ सर्वसंबंध्यभावे धर्म्यग्राह्यधनाधिकारप्रतिपादकं वा॥
कालादर्शे तु प्रपौत्रापविद्धपर्यंतपुत्राभावे पत्नी तदभावे गूढजकानीनयोर्नभावसहोढा इत्युक्तं॥ कानीनगूढ
सहजपुनर्भूतनयाश्च यो पत्न्यभावे तु कुर्युः स्वधर्मार्ता पितुः स्मृता इति स्मृतिसंग्रहवचनं च तत्र प्रमाणत्वेनो
क्तं॥ अप्राप्तस्य च स्मृतेर्विष्णुना॥ अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः॥ पौनर्भवश्च नैवैते पिंडरिक्थांशकृष्णा
प्राभाभिन्न इति॥ मूलस्मृतिसंग्रहविरुद्धत्वमभिधानं च ततश्च वचनांतरबलादन्यत्र वैरौरसादीनां क्रमनिर्दे
शास्त्रीयमानमध्यवधानेनात्मनो बाध्यत्वौचित्यमुपयोगेश्वराक्रमवैयर्थ्यमिति प्रायेण॥ पत्न्यभावे पुत्री
भावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदर इत्यादिवचनेन भ्रातुरधिकारः प्रतीयते॥ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारये
स्वधाम्॥ अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिंडप्रदा भवेदित्यादिवचनेन दुहितुः॥ अकृता वाकृता वापि यं विंदेत्स
दृशात्सुतं॥ पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमित्यादि दौहित्रस्य॥ तत्र सत्यपि धनाधिकारात्॥ तथा च बृहस्प
सपूर्वस्य पत्न्यभावे दुहिता॥ पुत्रीवत्सा पृथग्जनवचनात्॥ तद्धनग्रह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि०टी०
॥५८॥

तिः॥ भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता॥ अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः
कथं गृह्णीत मानव इति॥ धनग्रहणेस्य त्रोपकारं ध्या मत्वाह॥ पत्न्य[illegible]र्थहरः॥ सपिंडरामीसस्य च विरोधे यथैव स्था
पनमपि श्रयोजने संभवत्येव॥ धनग्रहणं च यद्यपि नन्दापाश्रयास्ति तथापि पिंडदानादौ संस्कृते वाधिकारि
णी॥ दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता॥ आशौचमुदकं पिंडमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति भरद्वाजस्म
रणात्॥ तस्यैव दुहित्रभावे दौहित्रः॥ तदभावे तस्यैव तेषु न ग्रहणेधिकारात्॥ अकृता वा स्यादि मनुवचनेन अ
पुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः॥ पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता इति विष्णुवचनेन च तेन सह
निर्देशात्॥ तस्यैव दौहित्राभावे भ्राता॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्र चशब्दाद्दौहित्रानंतरं त
स्यतेऽनुग्रहणाधिकार इति वाचस्पतिः॥ स्मृतिसंग्रहे चेदं स्पष्टमुक्तं॥ सुतः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसंनि
धौ॥ धनहारी च दौहित्रे तत्सुतो भ्राता तथा तत्सुत इति॥ पत्नी चेति चशब्दात् दुहिता॥ अविभक्तेसंसृष्टस्य तु [illegible]
भावे भ्रातरि तत्र पत्न्यभावे तु सोदरस्य सोदरेणाचारेऽपि श्रेष्ठत्वात्॥ आदित्यपुराणेपि॥ भ्रातुर्भ्राता स्वयं कु
र्यात्पूर्वं चेन्न विद्यते॥ तस्य भ्रातृसुतः कुर्याद्यस्य नास्ति सहोदर इति॥ तत्र सोदरः सोदरसमवाये सोदरस्यैव॥
संनिकर्षात्॥ तत्रापि ज्येष्ठकनिष्ठसमवाये कनिष्ठः॥ न तु ज्येष्ठस्तथा प्रजनत इति छंदोगपरिशिष्टस्य भ्रातेला
दविरो षेणाधिकारप्राप्तौ कनिष्ठसद्भावे ज्येष्ठस्य तन्निषेधकत्वात्॥ तत्समभिव्याहृतस्यैव योषितेः पति

हेरंब
॥५८॥

कनिष्ठबहुत्वे प्रथमं म
दित्यात्॥ न पुत्रस्य पिता कुर्यादिति स्मरणस्य चानंतरविरोधाधिकार्येतराभावविषयत्वात्॥
तानंतरः॥ तदभावे तदनंतरः सन्निकर्षात्॥ कनिष्ठाभावे ज्येष्ठः स्यात्तन्निषेधाभावे॥ यदि स्नेहेन कुर्यातां
सपिंडीकरणं विना॥ गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेदिति छंदोगपरिशिष्टाच्च॥ ज्येष्ठबहुत्वे च मता
नंतरक्रमेण॥ सोदराभावे भिन्नोदरः पूर्ववत्॥ तस्यापि भ्रातृत्वात्॥ किंतु दुहितृदौहित्रयोर्भिन्नगोत्रत्वेन
कृताविति सगोत्रा यश्राद्धं कार्यं सगोत्रे जे इति च सगोत्रसद्भावे भिन्नगोत्रस्य श्राद्धे धनाधिकारो नेति विभक्तो
संसृष्टस्यापि भ्राता तेन कुर्यादिति वदंति॥ तदभावे भ्रातृपुत्रः भ्रातृत्वात्॥ संततिरिति विष्णुपुराणा
त्॥ आदित्यपुराणे सहोदरग्रहणं स्यान्मातृपले स्वरूपं सामान्ये नोक्तः॥ सोदरासोदरभ्रातृपुत्रादिसम
वाये पूर्ववत्॥ भ्रातृपुत्राभावे पिता पुत्रोऽस्य ता पिता वा पौत्रिप्रवेतः स्मरणात्॥ दत्तानामप्यदत्तानां वान्या
नाकुर्यात्पितेति ब्रह्मपुराणेपि च॥ तदभावे माता धनग्रहणे पितरावितिनिर्देशात्॥ असमाप्तव्रतस्या
विकृतौ ब्रह्मचारिणः॥ श्राद्धादिमातापितृभिर्न तु तेषां करोति स्मृतिश्रौता च॥ न च माता न च पिता कुर्या
सुतस्य पैतृके भ्रातृकोत्या धनवचनेन तु भ्रातृपुत्रपर्यंतसद्भावे द्रष्टव्यं॥ मात्रभावे श्वशुरयोः स्नुषा॥ एव
भ्रातृश्च स्नुषा चेव तदभावे सपिंडीकारः इति शास्त्रवचनात्॥ स्नुषाभावे भगिनी॥ तत्रानुजायजा
सोदरासोदरासमवाये भ्रातृवत्॥ तदभावे तत्पुत्रः॥ समवाये तद्वत्॥ तथा च कौसायनः॥ अनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अं०टी०
॥५९॥

भावाग्रजो वा पितृभ्रातुः कुर्वीत संस्क्रियां॥ ततस्तु सोदरास्तद्वत्क्रमेण तत्तनयास्तथेति॥ स्मृतिसंग्रहेपि॥ पत्नीभ्रा
ता तत्तनयश्चापि पिता माता स्नुषा तथा॥ भगिनी भागिनेयश्च सपिंडः सोदकस्तथा॥ असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरे
पिंडदाः स्मृता इति॥ तदभावे पितृव्यतत्पुत्रादयः सपिंडाः प्रत्यासत्तिक्रमेण॥ तदभावे सोदकास्तेप्येवं॥ तद
भावे मातामहमातुलतत्पुत्रादयो मातृसपिंडाः प्रत्यासत्तिक्रमेण॥ तदभावे तत्सोदकास्तेप्येवं॥ तथाच
विष्णुपुराणे॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः॥ सपिंडसंततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते॥ ए
षामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः॥ मातृपक्षस्य पिंडेन संबद्धा ये जलेन चेति॥ तदभावे त्रिविधा बांधवाः॥
गोत्रजानंतरं शिष्यादिभ्यः पूर्वं तेषां धनग्रहणाधिकारप्रतिपादनात्॥ तत्रापि प्रत्यासत्तेः प्रथमं स्वबं
धवः पश्चात्पितृबंधवः पश्चान्मातृबंधव इति क्रमः॥ तदभावे स्त्री॥ तत्रापि पूर्वपूर्वमसुरादिविवाहोढासव
र्णा॥ तदभावे परिणीताऽसव र्णा॥ तदभावेऽवरुद्धापि रुद्धाव्यतिरिक्तेतिक्रमः॥ तथाच तत्रैव॥ कुल
द्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृपेति॥ कुलद्वयपदेन च बांधवा अपि गृह्यंते तेषामपि तत्संबंधो
हं॥ तदभावे गुरोः शिष्यः तदभावे यजमानस्य ऋत्विक्॥ तदभावे शिष्यस्याचार्यः सब्रह्मचारी वा॥ पुत्राभा
वे सपिंडा मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्याविति गौतमवचनात्॥ शिष्यानंतरं स
ब्रह्मचारिणो धनग्रहोक्तेश्च॥ राजतश्च पुरोहितो मंत्री इत्येषां क्रमेणाम्नातेरागतः सपिंडेष्वपि परपरो

हरेव
॥५९॥

पुरोहितः॥ मंत्री वा तदराज्ञो वंतुतीत्वा पश्चात्करोति संस्कृति ब्रह्मपुराणात्॥ शमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं
यत्नतः॥ ज्ञातिबंधुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भिस्तत्पुरोहितैरिति ब्रह्मस्मृतिवचनाच्च॥ तदभावे जामाता श्वशु
रस्य श्वशुरश्च जामातुः तदभावे सख्युः सखा॥ तथा च मार्कंडेयपुराणे॥ सख्युः सखा ऽऽत्मनो बंधोः पौत्रश्च सखा पितृव्य
श्वशुरस्य च॥ जामाता स्नेहतः कुर्याद्दिव्यलोके पितन्मधिकमिति॥ जामाताऽपि जामातुः श्वशुरश्चैके तेषां तेऽपि सपत्नीक
ति॥ यच्च मार्कंडेयपुराणे सख्युः पश्चाज्जामाता निर्दिष्टस्तथापि तस्याधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात्संबंधविशे
षाज्जामातुरेव प्राथम्यं पुत्रो ऽमित्रस्त्रिप्रोयण कालादर्शेतथोक्तं॥ तदभावे स्वधानंतर्गताः प्रत्यासत्तिविशेषक्रमेण॥ सर्वा
षामभावे ब्राह्मण धनग्रहणे राज्ञोऽधिकाराभावात् ब्राह्मणस्य
तातृगतेपि कार्याप्रेतस्य सत्क्रियेति विष्णुपुराणात्॥ तदभावे ब्राह्मणधनग्रहणे राज्ञाऽधिकाराभावात् ब्राह्मणस्य
धनग्राहीयः स एव ब्राह्मणः॥ पश्चार्थहरः सोपि दद्यात्पितेति विष्णूक्तेः॥ ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु राजा धनं गृहीत्वा तेन
धनेनास्य संस्कारं कारयेत्॥ उत्सन्नबंधुरिक्थानां कारयेदवनीपतिरिति विष्णुपुराणात्॥ एतस्य च ब्राह्मणव्यतिरिक्त
धने नास्येन कारयेत॥ उत्सन्नबंधुरिक्थात् सा कारयेदवनीपतिरिति विष्णुपुराणात्॥ एतस्य च ब्राह्मणव्यतिरिक्त
विषयत्वं तत्रैव राज्ञो ब्राह्मणधनहारित्वे दोषश्रवणात्॥ राज्ञो ब्राह्मणधनग्रहणानधिकारात्॥ मुमुर्षुणा संनिहि
तादिकाद्यभावे धर्मपुत्रः कार्यः॥ स च तत्स्यमतस्य संवर्कुर्यात्॥ अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः॥
पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेतिवचनात्॥ अत्र चापुत्रग्रहणं संनिहिताधिकारिमात्राभावपरं॥
पिंडोदकक्रियाहेतोरिति लक्ष्यतात्॥ स्त्रीश्राद्धेत्वधिकारिक्रमे विशेषः अनूढायाः पिता तदभावे भ्रात्रादि॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उद्धा यास्त्वौरसपुत्रिकापुत्राभावे सपत्नीपुत्रः॥ तदभावे क्षेत्रजाद्याः प्रपौत्रांताः॥ तदभावे पतिः॥ तदभावे दुहिता
दौहित्रो वा॥ तदभावे पत्न्यन्तीता तदभावे तत्पुत्रः तदभावे स्नुषा॥ तदभावे पितृमातृभ्रातृतत्सुतादयः पूर्वोक्ताः
विवाहेन तस्याः पितृगोत्रहानेन पतिगोत्रापत्तेः न कदाचित्सगोत्रा पश्चाद्भ्राय समगोत्रजेरितेन निषेधो ऽस्ति॥
एतेषु वाधिकारिषु केषां क्रिमावश्यकं कर्तव्यमित्यपेक्षायां विष्णुपुराणे ऽभिहितं॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा
चैवोत्तराः क्रियाः॥ त्रिप्रकाराः क्रियास्ता सां भेदान्शृणु भमे॥ आदाहाद्याया पुष्यादि स्पर्शाद्यंताश्च
याः क्रियाः॥ ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्ट संज्ञिताः॥ प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु॥ क्रियंते
याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यंते तास्तदोत्तराः॥ पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा॥ संघातांतर्गतैर्वापि
राज्ञा वा धनहारिणा॥ पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः॥ दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा॥
मृताहनि च कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः॥ प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्ट विधानतः इति॥ अस्यार्थः॥ जला
दिस्पर्शादिराशौचांतदिने विहिताः दाहमारभ्याशौचमध्ये कर्तव्याः क्रियाः पूर्वाः॥ एकादशाहमारभ्य स
पिंडीकरणपर्यंता मध्यमाः॥ तदूर्ध्वाः सांवत्सरिकाद्यास्तूत्तराः॥ तत्र सपिंडादिभिरपि नपाते पूर्वाः क्रियाः
कार्याएव॥ उत्तरास्तु न कर्तव्याः मध्यमासु त्वनियमः॥ पुत्राद्यभावे तु संततानि दौहित्रतत्तनयैश्चोत्तराश्च

पक्षवं कर्तव्याः॥ मात्रादीनां पूर्वमध्यमावत्सर्वोत्तरक्रियाप्याधिपरिसंख्याप्रतिसंवत्सरं मृताहस्येव स्त्रीणामुत्त
राः क्रियाः कार्याः न तु दर्शादौ तेषां तु पत्न्याद्यंशभागित्वमेव तासां॥ तत्र चैकोद्दिष्टविधानत इति पार्श्विकैकोद्दिष्टानुवा
दः॥ इदं च वृद्धान्वष्टकादेरप्युपलक्षणं तत्रापि स्त्रीणां पृथक्श्राद्धविधानात्॥ नयोर्ष्वित्युक्तः पृथक्स्याद्वसा
नहिनादते॥ स्वभर्तृपिंडमात्राभ्यस्ततृप्तिरासां यतः स्मृतेति परिशिष्टवृत्त॥ एवं मध्यमास्तु पृथक् संवत्सरं॥ अत्र
राजव्यतिरिक्तानां तदीयधनाभावे ऽपि स्वद्रव्येण पूर्वक्रिया स्वाधिकारीरास्तस्तु तदीयधसत्त्व एव॥ रा
ज्ञो वा धनहारिणेत्युक्तत्वात्॥ सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थत इति मार्कंडेयपुराणाच्च॥ स्वयं तदीयध
नग्रहणे तु सपिंडादीनामपि नृपालानां मध्यमोत्तराअप्यावश्यकाः॥ तथा च स्कंदपुराणे॥ मलमेतन्मनुष्याणां
द्रविणं यत्प्रकीर्तितं॥ गृह्णन्मलमादत्ते ऽशात्विनां तानि नामपि॥ ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा॥
आदेहपतनात्तु मासिं उदानोदककिं यामिति॥ पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीभ्रातृतत्पुत्रमातापितृदौहित्रस्तु वाप्यि
व्याणां तु तदीयधनाभावे ऽपि उत्तरक्रियापर्यंतमावश्यकं॥ पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता वित्ता
भावे च सत्त्शिष्यः कुर्यात्स्यापि दौहित्र इति मार्कंडेयपुराणात्॥ व्रतस्थो ऽपि यथा पुत्रः पितुः कुर्यात्क्रि
यां नृप॥ तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति इति भविष्यत्पुराणाच्च॥ स्त्रीणामप्येमेन च पूर्वादिक्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

माप्से दनाधिकारि अवस्था सपिंडीकरणं तासां पुत्राभावे न भवतीत्युक्तं मार्कंडेयपुराणे स्त्रीणामप्येवमेवै
तदेकोद्दिष्टमुदाहृतं सपिंडीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यत इति॥ हारीतोऽपि॥ पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिंडीकरणं
स्त्रियाः॥ पुरुषस्य पुनस्त्वन्यस्मात् पुत्रादेरपि यद् इति॥ पुत्रग्रहणं पत्युरप्युपलक्षणं॥ अपुत्रायां मृतायां तु पतिः
कुर्यात्सपिंडतां॥ श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेदिति पैठीनसिवचनात्॥ सपिंडीकरणाभा
वेव पितृत्वाभावादपतिपुत्रायाः सर्वोत्तरक्रियालोपप्रसक्तेः पितृत्वाभावेऽपि एकोद्दिष्टविधिना सांवत्सरि
कं कर्तव्यमित्युक्तं मार्कंडेयपुराणे॥ प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः॥ मृताहनि यथान्यायं नृणां य
द्वदिहोदितमिति॥ नरैः पतिपुत्रातिरिक्तैरुत्तरक्रियाधिकारिभिर्दौहित्रादिभिः॥ इह सपिंडीकरणाभा
वेन नृणां पुरुषाणां यदुक्तं॥ एवं च दृष्टांतेऽपि जनगोब्राह्मणहतक्लीबमृतादीनां सपिंडीकरणानधिकारिणा
पुरुषाणामपि पितृत्वाभावेऽपि वचनात्सांवत्सरमात्रमेकोद्दिष्टविधानेन कर्तव्यमित्युक्तं भवतीति॥ तथा च मृता
हनीत्यादिविष्णुपुराणमप्येतद्विषयतयैव व्याख्यातुं शक्यं॥ व्याख्यानांतरमपि तस्य पूर्वमुक्तं॥ यत्तु चहलप
त्विना सांवत्सरिके विधिबलात्सपिंडनाभावेऽप्येकोद्दिष्टे च पितृत्वापत्तिरित्युक्तं तदयुक्तं॥ तथा सत्येन्दु
ष्टकादीनामपि श्राद्धे परिसंख्यापत्तेरुभयपरत्वे गौरवाच्च॥ तस्मात्पितृत्वाभावात्सपिंडीकरणानधिकारि

णां सर्वेषां सर्वोत्तरक्रियानिवृत्तौ मासानां वार्षिकप्रतिप्रसवमात्रमनेन क्रियते॥ न चैवास्त्र हतैकोद्दिष्टस्यापि पितृ
त्वापत्त्यानामेव देवतात्वं हवनं विना पार्वणैकोद्दिष्टविधानयोर्द्वयोरप्यप्राप्तिर्वचनात्तु द्वयोरपि प्राप्तिः सं
भवतीति पाक्षिकपार्वणनिवृत्तेरपि करणाकारेवमविशिष्टमिति वाच्यं॥ असपिंडीकृतानामेतानेकोद्दिष्ट
न वर्तयेदिति सामान्यवचनाद्देवतासिद्धेः॥ अस्य च सांवत्सरिकविधेरेकोद्दिष्टविधिना प्राप्यतो तद्वा
पकत्वमानाभावादित्यादिरन्यत्र विस्तरः॥ यच्च कुर्यात्प्रथमाद्दिनाद्विपिंडं सोऽपि पितृत्वरक्षातः॥ अत एव सदशाहि
दशीनात् एवमपि यदीति दृष्टव्यं॥ तथा च यत्र तीर्थादिदृढशौचाविसकृष्टोऽपि संनिधानात्प्रथमादिने विपिं
डं दद्यादेकं कुर्यात् एवमप्यसंनिकृष्टसंनिधानेऽप्यपि श्राद्धानि चैव दशेति तस्य प्रेतजातिसपुत्रस्य स
तकस्याशौचे स्यांतो दशमदिनादितरं तोयस्य पिंडोदकदानं नवश्राद्धादिविधेस्तत्तावत्समर्पितमिति यावत्तवि
पिंडं कुर्याच्चान्यः॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे॥ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्॥ प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स
दशाहं समापयेदिति॥ भविष्योत्तरे॥ गृहद्वारे श्मशाने वा तीर्थे देवगृहे तथा॥ यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र वै
सर्वं समापयेदिति॥ अत्र च परिशिष्टे यद्यपि दद्यादिति सामान्येनोक्तं तथापि प्रतिग्रहाभावेऽपि पिंडक
र्मश्राद्धादौ तद्दैशस्यागमात्रेण दद्यादिति शब्दे योगसंभवात्प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं तद्दानस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥६०॥

मापेयदिति च प्रथमदिनकर्मण एकादशाहसमाप्त्यवप्रतीतेर्दाहस्य च तदसंभवात्प्रथमेहनियोदघ्नोसेतायान्नं
समाहितः॥अन्येन वसुवान्मेषु सत्व पुत्रदास्यपीति ब्रह्मपुराणाच्च पिंडदानादिसेवायोयुनोदसन्निप्रसप्रथम
दिनविधिमित्युक्तं॥मिताक्षरास्वरसापवं॥दिशो दासी येतु सगोत्रो वा सगोत्रो वा योग्निं दद्यात्स एव नरः॥सो
पि कुर्यान्नवश्राद्धं च पुत्रस्तु दशमेहनीत्यपि वचनं लिखितं॥एकादशाहादिकं तु संनिहितः संनिधाने संनिहितेषु
नैव कार्यं अपवादकवचनाभावात्॥तस्य स्वरूपणाभावे असंनिधानादौ वा पौत्रादिभिः सपिंडीकरणपर्यंतं स्व
स्वकाले वश्यं कर्तव्यं॥सापिंडीकरणं तु पुत्रे जीवति असंनिहितेपि आद्यकालमपन्न्येन कर्तव्यं किंतु कालात्ययेपि
पुत्रेणैव॥तथा चापरार्के वायुपुराणं॥श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्न तु सपिंडनं॥ प्रोषितो वैसिते पुत्रः का ॥६०॥ हेरंब
लादपि चिरादपीति॥अत्र च पूर्वार्धं सामान्यविषयं स्थितं वाक्यं॥उत्तरस्थलं यमर्थः प्रोषिते न सतोऽवसि
तेपितृमरणे सति सति चिरादपि कालाद्द्वर्षाल रूपचरमकालातिक्रमेपि पुत्र एव सपिंडनं कुर्यान्नान्यस्तत्का
लेपि॥उत्तरक्रियास्तु संनिहितः स्वरूपाभाव एव विप्रहेषैः कार्याः पूर्वाभावइति पर्वस्विरूपाभावो पाधावे
वतेषां विधानात्॥असंनिध्याद्यपौ पिकुलेलोपकस्य च सपिंडीकरणपर्यंतलोत॥कनिष्ठपुत्रादभि
स्तैः स्वस्वकाले ज्येष्ठानुष्ठापानां संभवे सर्वमवश्यं कार्यमेव॥ पत्नीव द्व्याधिकारे साधारण्यादिस्त

त्तं॥सपिंडादीनां तु पुत्रादेरभावेऽसंनिधाने वा मध्यमास्वनियमइत्युक्तमित्यधिकारे बहुविचारणीयेपि विस्तरभ
यादुपरम्यते॥२२॥ ॥७॥ आनाम्नः स्नानमात्रेन जलहुतवेहो नामवर्षत्रयात्तः कामं वा पूर्वं तु निसोभवतऽपरतेऽचौ
लके चौलपुंके॥निसोकालाविशेषात्॥नामकरणकालादाशौचो नरदिनादाशौचं दिनमथशौतं यावदुप
रते बाले स्नानं स्नानमात्रं कर्तव्यं न जलहुतवेहो दातव्यो॥जलादित्यहणं पिंडदानादेरप्युपलक्षणं॥चेत्स्वर्ध॥
नाम च वर्षत्रयं च तयावत्ता भवति ततीयवर्षपूर्तिरिति यावत्॥अनयोरंतमध्ये आशौचोत्तरदिनादारभ्य
ततीयवर्षसमाप्तिपर्यंतं तु उपरते जलहुतवेहो कामं पाक्षिकत्वेन दातव्यो न तु पूर्ववन्नियमविधेयः॥जलो
स्थियहणस्य चोपलक्षणत्वात् पिंडादिकमपि॥तच्चैकस्यापि पुंदिस्रादि सर्वपूर्वमुक्तं॥वर्षत्रयादूर्ध्वं तु उपनी
सासहेमतरसादिपक्षाश्रयणाद चौलेकपुपरते जलहुतवहो नियोदातव्यो भवतः॥चौलमुक्ते तपरतेको
लाविशेषाद्दूर्ध्वत्रयमध्येपि नियो भवतः॥तथा च मनुः॥नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥जातदं
तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सतीति॥लौगाक्षिरपि॥तव्यमेवोदकं कुर्यात्तव्यी संस्कारमेव च॥सर्वेषां
तस्यवा कुर्युर्नाम्नि ... सामान्यशास्त्रदाहापवादके
कुलचूडानां मन्यत्रापीच्छया द्वयमिति॥अत्र चौनद्विवर्षनिखनने दिखनने ततीयवर्षमनुवचनेन वे
नोन द्विवर्षस्य निखननेन विहितत्वात्तीयवर्षमारभ्य दाहस्यैव शास्त्रीत

कलिके तन्निषेधपहारानिखननेनैव विहितेन तद्ध्वंसमकृते च उदकस्यापि सामान्यप्राप्तो दाहप्रभवति॥ लौगाक्षिवचनेन च सपिण्डग्रहणा
दूनद्विवर्षस्यापि कृते च उदकस्य निखननेन बाधेन दाह एव भवति॥ यत्तु मात्स्ये त्रिवर्षपदात्प्रतीतेः॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो
नापि कार्योदकक्रियेत्यनेनैवोनद्विवर्षस्य दाहादिनिषेधादानर्थक्यप्रसंगात्॥ अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं मेधातिथि
नाआनतीयाद्वर्षादर्वाक् प्रतिषेध इति॥ न च तथापि पूर्वनिषेधानर्थक्यमिति वाच्यं ऊनद्विवर्षस्य तदाहारस्य च ससपि
पक्षद्वये तु ऊनद्विवर्षस्य निखननपक्षो मुख्यः तदितरस्य च दाहपक्षो मुख्य इति मुख्यानुकल्पत्ववैषम्यापातेनार्थ
त्वात्॥ अत एव यद्यपि मलेनाम वर्षपर्यन्तं अपातः काममिति विकल्पमात्रमुक्तं तथापीदं मुख्यानुकल्पत्वविभागेनेदृ
कृत्यं॥ तुल्यवद्विकल्पोक्तेश्चाधिकेन चोनद्विवर्षस्यापि दाहस्यैव मुख्यत्वे सर्वस्मृतिषु निखननविधानादूनद्विवर्ष
ग्रहणेव पर्याप्तेः॥ ब्रह्मपुराणे च स्पष्टमेवोनद्विवर्षदाहस्यानुकल्पत्वमुक्तं॥ अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि
दह्यते॥ अतिमोहाभिभूतैस्तु देशसाधर्म्यमादरात्॥ आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यत इति॥ अत एव च मान
वेऽपि जातदंतस्य चौलपुंसोऽग्निनापि हेलेसतीति प्रतिप्रसवविधिदर्शनाज्जातदंतस्य दाहानुकल्पः कृतनाम्नस्तु संता
नुकल्प इति पातनार्थत्वेन सार्थकं॥ अन्यथा जातदंतस्यैव तस्यानर्थक्यात्॥ न तु सर्वेषां न स्त्रीपुंविषयत्वं प्रति
ग्रसवद्धपस्योक्तं तन्मानाभावात्तु लिंगविरोधाच्चोपेक्ष्यं॥ तस्मान्निखननविधेर्दाहादिनिषेधे चोनद्विवर्षग्रह
णस्य नात्रिवर्षस्यैव तद्वचनं बलोत्पयोजनीतरार्थलोपपूर्णद्विवर्षस्यापि तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं निखननप

क्षोऽस्त्येव तृतीयादिभिर्मासैर्मासवर्षत्रयांतरितत्वकृतं॥ एकाहाशौचविधावूनद्विवर्षग्रहणं विशेष्यने त्रिभिर्वर्षैरित्येतद्वचन
विरोधान्न विरोधः कं किं तु सर्वोक्तप्रयोजनार्थमेवेत्युक्तं तत्तीयश्लोके॥ अथ पितृमुखराः स्नापयित्वा वरस्रग्गंधाद्यैः
शौचयित्वाम्नातं॥ पितृमुखराः पित्राद्याः मृतं पुत्रादिस्नापयित्वा वरस्रग्गंधाद्यैः शौचयित्वाम्नातं॥ पितृमुखराः
पित्राद्याः मृतं पुत्रादिं स्नापयित्वा अंबरस्रग्गंधैराधृत्य धूपसुगंधिचूर्णादिभिश्च शौचयित्वा दहेयुरि
ति शेषः॥ पुत्राणां मुख्याधिकारित्वाद्दाहे तद्गाथा च तत्संभवो सुत्र मुखरा इति वाच्य पितृत्वग्रहणं शौलोप
कमाद्युत्तरत्र चैतदसंभवात्॥ तथा च यमः॥ शवं देहं शुभैर्गंधैः स्नापितं स्रग्विभूषितमिति॥ प्रचेता अपि॥ स्ना
नं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः॥ नग्नदेहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेदिति॥ किंचिद्देयमिति शावव
स्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः॥ ब्रह्मपुराणेऽपि॥ दहेद्द्रोपि न दग्धानं नग्नः कुस्मांचिदाय
दिकेनापि वस्त्रखंडेन छादितव्यः प्रयत्नतः॥ यत्र तत्र भवेद्दुःखी यदि नग्नस्तु दह्यते॥ निःशेषस्तु न दग्ध
व्यः॥ शेषं किंचित्त्यजेत्तत इति॥ ततः शवाच्छादनवस्त्रात्॥ दिनमृतस्य च दाहो रात्रौ न कार्यः॥ तथा च निगमः॥
संध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पापाय कल्पते॥ न च श्राद्धं च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेदिति॥ रात्रिमृतस्य रात्रा
वेव दाहादि वपनं तु प्रातः॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे॥ रात्रौ दग्ध्वा तु पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं॥ वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥६२॥

नीवपनक्रियेति॥ अथ खनने योग्यमास्यैर्विलिप्य॥ खनने योग्यं यस्य खननं क्रियते तं आस्यैर्विलिप्य पितृमुखराग्निखने
मुरिति शेषः॥ तथा च यमः॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं पुत्रान्कं निखनेद्भुवि॥ यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्निति॥
यथा सूक्तं जपस्तु यमसूक्तं तथा गाथा जपेद्धि लौकिकाग्निना॥ स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यादि तार्थवदिति दाह
योग्योपि विधानोन्निखनेन योग्यमात्रविषयताभावान्मूलेनोक्तः॥ यद्यपि च यत्र ते तेषु समाप्तं फलं वेदे हच्यो
पनं॥ तेनाथ्यसु गुरुसाध्यन यत्ते पेतुरं वनमिति वराहपुराणे दाह्यस्यापि दस्तासाध्याक्रियाविहितात पापित
यनं॥ तेनात्र खननस्य प्रत्येकं फलाभावाद्विलेपनाभावाच्च प्रेतविलेपनस्य निखनने योग्यमात्रविषयता तत्र तदुक्तं॥ २३॥
त्र य तस्यानिरपेक्षसाधनत्वाभावाद्विलेपनाभावाच्च पितृविलेपनस्य निखनने पैण्यमात्रविषयतो नेत्र तदुक्तं॥ २३॥
॥ ॥ ॥ ब्रह्मसग्रद्वारान्नगर्यो बहिः खनित्सुरंक्षत्रियं नैरृतेरेण प्राग्द्वारेणैव वैश्यं पितृदिशि च शूलं नापयितो
नुयायुः॥ वयस्यः पूर्वं नगरद्वारादुपरतोनानुयायेनियामः॥ अवनिसुरं ब्राह्मणं प्रेतं नगर्याः प्राग्द्वाराप
श्चिमद्वारेण क्षत्रियं नैरृतेरेण नगर्या द्वारेण वैश्यं प्राग्द्वारेण शूलं नैरृतपितृदिशि दक्षिणस्यां द्वारेणानु
त्राहिन्नोयिलाबहिर्निः सापसर्वसोपिउसगोत्रावयस्यः पूर्वं उत्तरे वद्वादिक्रमेणोनद्विवर्षाणि रितं
प्रेतं नियमेनानुयायुरनुगच्छेयुः॥ ऊनद्विहारदः अप्रर्णद्विवर्षस्य तत्परलोअनुयानेनियामानियमो वरय
कृते व्यतानास्ति प्रेताध्यं दयक्रमनापीकेनेचैअवरेण प्रसवोयाग्नेरित॥ प्राग्द्वारेणेति समस्तमपि द्वारप

हेरंब
॥६२॥

रंबुध्यानि पश्च्यो उत्तरेण पितृदिशीत्यत्र च सवं पतीयं॥ तथा च मनुः॥ दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥ पश्चिमोत्त
रपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजातयइति॥ अत्र च यथायोगमित्यनेन तेनैकस्य क्रमस्यानुलोमप्रातिलोम्यविशेषापेक्षामनुप
स्थितक्रममनिवं पनस्यानुलोमक्रमस्य वोत्सर्गिकत्वात्प्रदक्षिणाद्या पश्चिमोत्तरशूद्रणचाध्यवधानाहैश्यस्यैव पूर्वेण विधि
लसाद्वाद्युत्तरावधिभूतेन पूर्वीविधिभूतब्राह्मणस्यापि प्रथमोपस्थितिसंभवेन शूद्रोपक्रमस्य प्रातिलोम
क्रमाभिप्रायामुक्तो ब्राह्मणादिक्रमेण च पश्चिमाद्यन्वयमभिप्रेत्य मूले तथोक्तं॥ विशेषानुक्तौ विज्ञानेश्वरस्यापीदम
वाभिमतं लक्ष्यते॥ मे पातिस्विप्रभृतेषु स्वत्रशूद्रोपक्रमेणाध्यवधानाहैश्यस्यैव प्रथमोपस्थितत्वादन्यथा शूद्रोपक्रमाभि
धानस्यानिरस्त्रि प्रायत्नाप तेरमंगलत्वेन तद्रोधिदानेनापि प्रातिलोम्यस्यैव युक्तत्वाद्वैश्यादिक्रमेण पश्चिमाद्यन्वयमाहुः॥
रेवदासप्रकाशेतु प्रागुदक्पश्चिमद्वारैरिति पाठः तदा प्रतिलोमान्वयेपि मूलाविरोधः॥ पुनरनगरीग्रहणं च सं भ
वद्वारस्याममात्रोपलक्षणं॥ यत्र तु द्वारोभावस्तत्र दिङ्मात्रनियमः संभवतस्याग्गापयागात॥ यत्र लेके द्वारतात
सौंसेध्ववान्वसोपि॥ होरीलेन रविशेषातरमप्यन्ते॥ नथामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति॥ जीवतश्च नयनेनाद्दिगादि
नियमः मतेयहणात्॥ याज्ञवल्क्यः॥ ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः॥ आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभि
र्मृतइति॥ नतेऊनद्विवर्षादितरानुव्रज्यइति नियमाह नद्विवर्षस्यानियमः॥ आश्वलायनः॥ अन्वञ्चो मात्याअ
योनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्या इति॥ गच्छेयुरिति शेषः॥ अथ कृतं निवीतेनु परिवस्त्रेषु

पवीतं वा मेखला दण्डाः ॥ अवकीर्णिखानुगन्तेरिक्ताः ॥ योयोज्येष्ठः सपुरतो गच्छेद्यः कनिष्ठः सपश्चादित्यानुपूर्व्येणस्त्रिया
श्मुखमपवचनं ॥ इतरथा सर्वज्येष्ठामात्रप्राथम्यं स्यात् निर्हरणपूर्वकं संनिर्हरणप्रकारश्च वाराहपुराणादौ स्पष्ट
स्मृतिषु च द्रष्टव्यः ॥ शूद्रस्पृष्टः शवो वा दोषो यदि भवति मृतः प्रेतभावान्नमुक्तिः ॥ मृतस्त्रैवर्णिकः शूद्रैः स्पृष्टोपवा
येपदिभवतितेमृतः प्रेतभावान्नमुक्तिः ॥ मृतस्त्रैवर्णिकः शूद्रैः स्पृष्टो यदि दोषो यदि भवति तदा तस्य प्रेतभा
वात क्षत्रष्णोपजनितात्यंत दुःखानुभवावस्थातो मुक्तिर्न भवतीत्यर्थः वादः ॥ तेन शूद्रस्पर्शादिनिमित्तंश्रा
यश्चित्तं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छू
द्रसंस्पर्शदूषितेति ॥ अत्र स्वेषु तिष्ठत्सु सत्सु तत्र अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥ विप्रग्रहणं चात्र द्विजोपलक्षणंप
तथा च विष्णुः ॥ मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति ॥ स्थापयंसनेसिप्रेतमेको ग्निं च करादिषु ॥
त्रि..विकापयो विमाने शोपचेतो वचनादिह तिरिविकादिनापि वहने विधानात् तस्य च साक्षात् स्पर्शाविनापि
संभवाद्दहनस्याप्युपयुक्तिः ॥ तेन साक्षात्संपरास्यापरणस्पर्शस्य दोषत्वमुक्तं भवति ॥ प्रायश्चित्तं चात्र शूद्र
दुःसंस्पर्शदूषितेति अस्पृश्यस्पर्शदोषस्यैव हेतुत्वाभिधानात् प्रयत्नमेव ॥ तच्च स्मृतिकाशालु कथ
कुर्वीत याज्ञिकाः ॥ कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं तथैव च ॥ पुष्पन्निरभिमंत्र्यापो वाचा शुद्धिं लभन्तेतः ॥

तेनेवस्नापयित्वा तु दहेत् कुर्मीपचारविधीतिस्मृतिकाशमरणात् प्रकारेणैव इदमवाभिधायोदक्यास्मृतिकाशापियदि प्रेतं
स्पृशंतीति ॥ तस्यैव विधिविशिष्टावातस्यनापि महात्मनेलिंगस्सकारिकायामभिधानात् ॥ येयपि चामेशूद्रस्य हपाणी
स्पृशंतीति ॥ तस्यैवविधिविशिष्टावालस्यनापि महात्मनेलिंगस्सकारिकायामभिधानात् ॥ यद्यपि चार्मे शूद्रेण दग्धो यो विप्रो न लभेत्सोर्ध्वगतिं ॥
स्तितथापि तस्याप्यस्पृश्यता तत्स्पर्शपीदमेवद्रष्टव्यं ॥ शूद्रेण द्विजं दाहयतु शूद्रेण दग्धो यो विप्रो नल भेत्सोर्ध्वगतिं ॥
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वंतबांधवः पापशुद्धये ॥ चांद्रायणं पराकं च शाजापत्यविशोधनं ॥ विप्रस्यादक्षिणा दद्यात्ततः स्याद्दो
धदेहिकमिति जो बालस्तु दुष्टव्यं ॥ औ ध्वदेहिकं चपंचगव्य क्षालितानामस्थ्नापलाशरतोनांवादाहमारभ्य सर्वं
दुष्टव्यं अस्पृश्यस्पृश्यमरणेतु धौ त्रिप्रापरोत्तिष्ठो भयोः त्रिष्णु तथैव च ॥ अस्पृश्यस्पर्शने चैव अंतराले मृतो
तथा ॥ एवं द्वायांमरणे चैवत पानिमङ्ग्वपने ॥ स्वयमस्वातेषु सूत्राणि स्मृतेनेवृद्धादशाक्रमात् ॥ पंचदशाक्रमेणवय
पासंख्यं प्रकल्पयेदिति गृह्यकारिकोक्तं दुष्टव्यं यथासंख्यं प्रकल्पयेदिति पंचसप्तमेवाशोदकमोरष्टादशेकविंश
तिं च कल्पयेदित्यर्थः ॥ एकैकोस्पृश्यस्पृश्यमरणे विशेषस्तत्रैव ॥ सपृष्टो स्पृश्यस्पृष्टो परमेषां यदि दैवात्के पंचचनो
लेतत्रेच्छिरः शुद्धिरन्यामनीषिभिरीरिता ॥ शावे यदिर्गंधेचिलेरस्पृश्यस्पर्शोपितत्रैवाकुणपलधेदयंच
एक त्रिशतात्कृच्छ्रेस्तु शुद्धिरुक्तामनीषिभिरिति ॥ शवे यदि ग्रंथेचितेरस्पृश्यस्पर्शोपितत्रैवाकुणपलधेदपंच
चितास्पृष्टो सज्ञादिभिः ॥ तत्स्पर्शजं दूषणं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति ॥ अन्यानि च दुर्मरणप्रायश्चित्तानि
स्मृतिकोदक्यादिमरणकर्तृव्यानि चशतातपादिगृह्यकारिकाप्रकाशादिदेवयाज्ञिकदेवदासादिनिबंधेषु द्रष्ट

ध्यानिगारम ॥६॥ज्ञातीनां मातृपित्रोरपि परमगुरोर्नित्यसंबंधः॥ज्ञातीनां सपिंडसमानोदकानां पित्रादीनां मातुः पितृशेमातामहीमातामहोतयोः परमगुरोराचार्यस्य अपिशब्दाद प्रत्तेयोश्च दुहितृभगिन्योर्नित्यमवश्यमस्तिलोदकं वक्ष्यमाणप्रकारेण देयमिति शेषः षष्ठी च संबंधसामान्यविवक्षया॥तेन ज्ञात्यादिभ्यो ज्ञात्यादिरवश्यमुदकं दद्यात् ॥अदाने प्रत्यवैतीत्यर्थः॥तथा च याज्ञवल्क्यः॥सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोभ्युपयंत्यपः॥अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाइति॥अस्यार्थः॥वा अपीतिच्छेदः॥ज्ञातयः॥सप्तमाद्दशमाद्वापि वादिना दातमर्थं तमपोभ्युपयंति॥अपोभ्युपगमोदकं दद्यातीत्यनुहस्वार्थलक्षणयार्थः॥अन्यथा एवं मोतामहाचार्यप्रेतानामुदकं त्रियेयाति दशानुपपत्तेः॥अत एवावभ्युपगमप्रयोजनत्वविशेषेपि न स्नानेलक्ष्यते उदकदानलक्षणाया आवश्यकत्वात्तावतैव चानुपपत्तिशांतेः॥स्नानरूपांगानुक्तेश्च पाषाणाद्यनुक्तिवदुपपत्तेः॥अत एवेदं शाकं याख्यायेत स्वस्नानानंतरं कार्यमित्यस्नात्वा स्नात्वा तत्र मेलनेन दर्शितं मिताक्षरायां॥तेनापनः शोशुचदघमिति मंत्रस्य पितृदिङ्मुखत्वस्य चोदकदाने नैव संबंधः॥अपेति मंत्रानंतरं चामुकनामामुकगोत्रः प्रेतस्तृप्यत्विति यपि मंत्रः पठनीयस्तस्यापि सकृत्प्रसिंचेत्युदकं नामगोत्रेण गम्यताइति विधानात्॥स्नानलक्षणापाममपि प्रधानत्वादुदकदाने नैव मंत्रस्यान्वयो न तु स्नानेन तस्य गुणत्वादवभ्युपगमनेमेव॥एवं चापनः शोशुचदघमिति दक्षिणा इदं च ॥६६॥

मुखान्निमज्जंतीति पारस्करवचनात्मंत्रे शेषविकल्पः समुख्यो वास्नानं तु तदनुरोधादत्र स्नानान्वयो युक्तस्तस्य॥मुखान्निमज्जंतीति पारस्करवचनात्मंत्रेशेषविकल्पः॥केचित्तु पितृदिङ्मुखत्वं चोदकदाने ब्राह्मणानि शेषणा॥तेनोदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोरिति नेनेन विरोधः॥केचित्तु सप्तमाद्दशमाद्वापुरुषादर्वाग्ज्ञानयोयोभ्युपयंति उदकसमीपं गत्वा तत्र स्नानोदकं प्रयच्छंतीत्यर्थः॥स्नाने चमंत्रपितृदिङ्मुखत्वान्वयः उदकदाने तु नामादियुक्तएव मंत्रो वर्णभेदेनादिङ्नियमश्च॥अतो न विरोध इति व्याख्यायते॥केचित्तु चतुर्थं पारस्करः॥संयुक्तमैथुनं या वा च रन्नुदकं करिष्यामहइति कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशीतवर्षे वक्ष्यते॥संवदतिचेतमर्थं पारस्करः॥संयुक्तमैथुनं या वा चरन्नुदकं करिष्यामहइति कुरुध्वमेवेतरस्मिन्सर्वे ज्ञातयोयोभ्युपयंति आसप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा समानग्राम वासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यानामिकयापनो धायमः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखान्निमज्जंति सकृत्प्रसिंचेत्यंजलिनासौवेतन्नउदकमिति॥संयुक्तं विद्यादिना प्रेतसंबद्धं मिथुनंति प्रेतापादकं सकृत्प्रसिंचेत्यंजलिनासावेतन्नउदकमिति॥शतवर्षे प्रेतकुमेव मैथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं॥विद्यासंयुक्तमुत्तरदानाख्यिलं मैथुनं दयालकमिति कर्कः॥शतवर्षे प्रेते कुरुध्वमिसेव॥सप्तमदशमग्रहणमविवक्षितं रुध्वं मा चैवं पुनरितियाचितस्योत्तरं॥इतरस्मिन्छतवर्षे कुरुध्वमिसेव॥एकवासस्त्वं चात्रोक्तं चैव वा योक्तं च जन्मनामज्ञानप्रपर्यंत विवक्षितं॥एतदेव च यावत्संबंधमिति॥एकवासस्त्वं चात्रोक्तं वैवर्णिकत्व चक्षत्रियवैश्ययोर्विबाह्मणवन्नियमं॥अपसव्ययज्ञोपवीतवासस इति प्राचेतसमपसव्यान्तरीयत्वं च क्षत्रियवैश्ययोर्विब्राह्मणवन्नियमं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०सी०
॥६५॥

षयं॥ राजन्यवैश्याव प्यसव्यो वासो यज्ञोपवीते कृत्वेति शंखवचनात्॥ अतो न विरोधः॥ अपनोदयस्वत्रोदकमित्यनु
षंगः॥ अस्माद्विस्पष्टं संबुध्यंत प्रेतनामनिर्देशः॥ आचार्यादीनां चोदकदानावश्यकत्वमुक्तं तेनैव॥ आचार्ये चैवं
मातामहे पाश्वे स्त्रीणां चाप्रत्तानां कुर्वरन्स्ताश्चैतेषामिति॥ स्त्रीणां च मंत्रो न भवति॥ अमंत्रा हि स्त्रियो मतेति
बौधायनवचनात्॥ एवं चैवं मातामहे स्वत्र याज्ञवल्क्यवचने एवकारो शेषणमातामह्यपि द्रष्टव्या॥ अत्र प्रत्ताग्रह
णाच्चाप्रत्ता अपि॥ अथ मित्रप्रत्तास्वस्त्रीयाः श्वशुरगुरुसुहृद्याजकानां यथेच्छं॥ प्रत्ता दुहितृभगिन्या
दयः॥ गुरुरुपाध्यायः॥ सुहृत् संबंधी मातुलमातृष्वस्रीयादिः॥ अन्ये शिष्टाः॥ एतेषां मित्रादीनां एते स्युर
तिथावलौ॥ यथेच्छं प्रेताभ्युदयकामना यासप्तोदातव्यमंभः अदाने प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः॥ तथा च या
ज्ञवल्क्यः॥ कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजामिति॥ शंखलिखितौ॥ उदकक्रिया कामं श्वशु
रमातुलयोः शिष्यसहाध्यायिनि राजनि चेति॥ न ब्रह्मचारिव्रतिपतितक्लीबपाषंडिचोरादयः॥ ब्र
त्यायथाकालमनुपनीताः॥ व्रतिनः प्रक्रांतप्रायश्चित्ताः॥ चोराः सुवर्णस्तेनमद्यपापहारिणः॥ अन्ये प्र
सिद्धाः॥ एतेषां स्वादयस्त्वत्ता प्रदिष्ट्युदकं न दद्युः॥ इदं चोपलक्षणं दाहपिंडदानादिकमपि न कुर्युः॥
तथा च याज्ञवल्क्यः॥ न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथेति॥ वृद्धमनुरपि॥ क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः

हेरंब
॥६५॥

स्तेना व्रात्या विधर्मिणः॥ गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषित इति॥ आपपदेन ब्रह्महादयः॥ विधर्मिणः पाखंडिनः॥ मनु
रपि॥ आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ मनुः॥ यतेः किंचिन्नके
र्त्तव्यं न चान्येषां करोति स इति॥ ब्रह्मचारिविषयो विशेषः एव मुक्तः॥ मूले चोरग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनापि त्वत्र पिंडोद
लजलक्षेपाननेहकास्तेतु सत्काः॥ पिंडानलजलक्षेपः स्त्र्यहानलक्षणलेपायतु पिंडानलेजलदानेर्किं बहूनां कपनेपुर्ति
पुनः स्पर्शनवहनादौ अनर्हकाः अयाग्यास्तेऽत्रेवनाशौचाहाताय स्फोरितिश्लोके सुसूक्ताः॥ येषां दोषादाशौ
चं नकार्यमित्युक्तं तेभ्य उदकदानापरिहार्येहिकमपि नकर्तव्यमित्यर्थः॥ अत्र चवक्तव्यंसर्वं पूर्वमेवोक्तं॥ यथा यते
रप्युदकदानादिन कर्तव्यं॥ तथा च ब्राह्मे॥ त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः॥ यतेः किंचिन्न कर्तव्यं न चान्य
पाकरोति स इति॥ दत्तात्रेयोऽपि॥ कर्मनिष्ठस्तु संन्यस्तं पितृपुत्रपरंसुतैः॥ दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धपिंडोदकक्रियाः॥
एकादिष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रिया॥ न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे इति॥ वार्षिकादन्यदितिसपिंडी
करणांतक्रियाणां निषेधः॥ न तु दर्शादिश्राद्धस्यापि॥ संन्यासिनो वार्षिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि॥ महालयेतु प
क्षश्राद्धं द्वादश्यामेवतद्भवेदिति वायुपुराणात्॥ यतिसंस्कारविधिश्च बौधायनीयादौ द्रष्टव्यः॥ तस्य च कर्तव्यमुक्तं दत्ता
त्रेयेण॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥ सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः॥ त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते॥ एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं
पार्वणं तु विधीयते॥ सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संन्यस्तानां कदाचन॥ नारायणबलिरस्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनीति॥ तत्प्रकारश्चोक्तो सोनैव॥ कृत्वा विष्णोर्महाराजं पाप
संचनिवेदयेत्॥ अग्नौ हुत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः॥ यतीन्गृहस्थसाधून्वा शीलान्द्वादशावरान्॥ अभ्यर्च्य
पुष्पगंधाद्यैर्मंत्रैर्द्वादशनामभिः॥ संभोज्य हंसान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत्॥ त्रयोदशे द्विजश्रेष्ठमात्मनः संयते
द्वियं॥ विष्णुमयालाख्यं पायिं चयपायाद्यैश्च विधानतः॥ दत्वा तु रूपसलं नेन गंधपुष्पादिकं क्रमात्॥ वस्त्रालंकरणाद्या
लिपथाशक्ति शय्यापयेत्॥ उक्तश्च संनिधौ तस्य दक्षिणाः स्तीर्य भूतले॥ भूर्भुवः स्वः स्वधा पुत्रो सास्मै दद्याद्बलि
त्रयं॥ एवं यः कुरुते हि विद्वान्नारायणबलिं द्विज॥ विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाज
पेयशतस्य च॥ ततोऽधिकं लभेद्विद्वान्यः करोति यतिक्रियामिति॥ हुत्वा तच्छेषं पायसं निवेदयेदिदं स्वपः॥ अत्र त्रयोद
श्यां द्विजश्रेष्ठमिति पाठः प्रायश्चित्ते पुस्तके लिखितः सप्तमादिकः बौधायनप्रदानामकस्य नारायणबलेरुपक्रमे द्वादशो
हनि कर्तव्यताभिधानाल्लक्ष्य॥ ॥छ॥ तदुदकदानमित्थं कर्तव्यमित्याह॥ संस्कृत्यानीक्षमाणाः सकलकुलभुवो
बालपूर्वं व्रजित्वा नादेये दद्युः पूर्वं पयस्सि सवसनाः केवारं निमज्ज्य पाणौ त्रिः सकृद्वा प्रतिदिनमुदकं ब्राह्मणे दक्षि
णास्याः क्षत्रे तद्दशसु रवौ वैश्यता वति विंशे तु आशुद्धास्ते दशरात्रं॥२६॥ ॥छ॥ स्नात्वा पूर्वं योऽपि तत्रापि यामनु
गमनाय प्रेतं ते सकलाः कुलभवः सगोत्राः सपिंडाः सोदकाः असाक्षात्परं पयस्याव प्रेतसंस्कृत्य संस्कारस्थानम
नीक्षमाणाः संतो बालपूर्वं कुलं निष्पुरःसरं पयःसमीपं व्रजित्वा नादेये पयस्सि सवसनाः केवारं दद्युः वर्ज्यं पु

उसरं निमज्ज्य स्नात्वा तीरसमीपमागम्य कंचनपाषाणमादाय तस्मिन् प्रतिदिनं यावद्दशाहदिनं त्रिः सकृद्वा प्रेतनामगोत्रोच्चा
रपूर्वकं तिलमिश्रमुदकं दद्युरन्॥ एतावतस्य वर्णेषु समानं वर्णभेदेन तु यो विशेषः ब्राह्मणे मतवति दक्षिणास्याः क्षत्रे मतवति उदङ्मु
खाः विप्रशेषे वैश्ये तु मतवति प्राङ्मुखा दद्युरन्॥ इदं तु नियमः॥ तत्र उदकदाने भूयः पुनरपि स्नायुः स्नानं कुर्युः॥ भूयश्च कर्त्तं
स्ताः विप्रशेषे वैश्ये तु प्राङ्मुखाः प्रत्याख्यानमपुनः॥ तथा सोदकाः रत्नीभूताः कनिष्ठपूर्वा इति॥ अरण्यं क्रमशः
प्रथमस्नानं पर्मीतिदशाः॥ अत एव तत्र नादेये पयसीति व्याख्यानमयुक्तं॥ तथा सोदकाः ततो यथा उदकमुदकं मवतीर्य नो दूष्य पु
नं॥ अरत्नीभूता उदङ्मुखाः॥ रीतिते ताः इति पाठश्चेणीभूताः॥ प्रेते ताओंप॥ प्रेतस्य बांधवा यथा उदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोरिति॥
पुरुदकांतप्रेक्षितपुरप्रसव्यय यज्ञोपवीतवासस्तो दक्षिणामुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः सवे
नो दूष्य पुरं॥ स एव॥ नदीकुलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत्॥ वस्त्रं संशोध्य पदादौ ततः स्नानं समाचरेत्॥ सचे
लस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः॥ पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशांजलीन्॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पंच
दशाः स्मृताः॥ त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति॥ दशाहदशा
अंजलिदानं वा तत्र प्रथमदिने एव नविधीयते॥ किंतु सर्वांशो च दिनानि मिलितानि॥ एवं प्रत्यहमेकांजलिदानमुक्तं प्र
अंजलिदानं वा तत्र प्रथममहिने एव वक्ष्यमाणकाले॥ केचित्तु प्रथमदिने एव दशांजलिदानविधिमाहुः॥ स्नानगृह
वर्ति॥ गृहप्रवेशास्तु प्रथमदिने एव वक्ष्यमाणकाले॥ पुनः शब्देन सकलस्य स्नानं पर्मीतिदशेन नदीस्नानाभि
प्रवेशाघोश्च पाठक्रमबाधेनार्थात् विपरीतक्रमाद्रष्टव्यः॥ पुनः शब्देन सकलस्य स्नानमिति विशेषसमाचारात्॥ गृहशौ
कारणार्थः गृहप्रवेशानंतरं तत्संभवात् पुनर्नदीगमनकलनेगौरवात् तत्र विशेषसमाचाराच्च॥ गृहशौ

हेरंब
॥६६॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा०टी०
॥६८॥

चं च कारयेदित्याशौचान्तदिने ॥ अत्र च नदीकूलमित्यत्र कलाम्लेनोदयदत्युक्तं ॥ तत्र यत्र भागीरथ्यादिर्नदी तद्दूषयं दृष्टं
धर्म्यास्वच्छिवातिवेजुगोपाकं ॥ यत्र तु न तादृशी नदी तत्र तडागादौ स्थितजल एव स्नानादिकर्तव्यं ॥ यत्रोदकमवगाह्य वर्तिते
तीर्थवासांसि परिधाय सकृदन्यान्यापीड्यादग्रस्नानमिति
स्नाप्यसकृदुन्मज्ज्यैकांजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा तीर्थवासांसि परिधाय दक्षिणाभिमुख जलसमीपं गत्वा जले
सत्यासतञ्जनक्षत्रदर्शनादि साश्वलायनसूत्रात् ॥ संस्कारानंतरं चवितामध्ये दक्षिणाभिमुखस्य वासस्सोन्मज्जनं कुर्युरिति ॥ आश्व
पाचविष्णुः ॥ अनर्हसवांधवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्य स्नानं वाससोऽभिमज्जनं कुर्युरिति ॥ दक्षिणा
लायनोऽपि सव्यावृतोऽजस्यनीक्षमाणाऽइति ॥ यद्यपि चात्रोदकमित्यवोक्तं तथापि कुशतिलसहितं देयं ॥ दक्षिणा
ग्रान्कुशान्कृत्वा सलिलं तु च पृथक्पृथगंजलिर्का स्याप्यनवचनात् ॥ कुशानां च सत्त्वे पिप्रत्येकं पूर्णाम्गतानकौ
पी ॥ सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेदिति विष्णुपुराणात् ॥ यद्यपि
पी ॥ सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेदिति विष्णुपुराणात् ॥ यद्यपि
च गौतमेन प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमेषूदकक्रियेति विषमदिनेष्वेवोदकदानमुक्तं याज्ञवल्क्येन च सप्तमादशमाद्वापि
तिसप्तमदिनपर्यंतमप्युक्तं तथापि यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युरिति विष्णुवचनेन दशदिनपर्यन्तं लेखितमस्ति ॥ अंजलिसंख्या
ने च दशाद्वादशा साध्यको ग्राह्यः सर्वाशौचादिनपक्षे एवं प्रेताय दद्यात्परे तु लाभेऽप्यादत्तलाभेन लेखितमस्ति ॥ अंजलिसंख्या
पक्षाश्चत्रयः स्मृतिषु दर्शिताः ॥ योगीश्वरेणानावत्सकृत्सकृदुक्तः ॥ सकृत्प्रसिंचेत्सदकमिति ॥ आश्वलायनेना
पिसकृदेवोक्तः एकांजलिमिति ॥ प्रचेतसा तु पक्षत्रयमप्युक्तं ॥ तेत्र नदीकूलमित्यादि वाक्ये दशाद्वादशास्यकृत्या स

हेरंब
॥६९॥

प्रसृतस्त्रयः ॥ त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तस्य लिखितं त्रयपक्षउक्तः ॥ दिने दिने अंजलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ॥ तावद्वृद्धिश्च कर्त
व्यसप्तमं तु ॥ त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तस्य लिखितं त्रयपक्षउक्तः ॥ दिने दिने षट् तेतीयदिने नवस्यादिक्रमेणापत्ये कस्तदाद्वि
तीयाभावसिंडः समाप्यते इति प्रथमदिने त्रयोदत्तास्तदा द्वितीयदिने षट् ते तीयदिने नवस्यादिक्रमेणापत्येस्तदाद्वि
तीयदिने द्वौ तृतीयदिने त्रयः स्यादिक्रमेणादिनसंख्यया द्विगुण्यत्रेगुण्यादि वृद्धिपक्षोप्युक्तः ॥ तेत्रान्यतरानुष्ठान
तीयदिने द्वौ तृतीयदिने त्रयः स्यादिक्रमेणादिनसंख्यया द्विगुण्य त्रैगुण्यादि वृद्धिपक्षोप्युक्तः ॥ अन्यथा तदाम्नानानर्थक्यप्रसंगात् ॥ उ
नृशास्त्रार्थसिद्धावपि गुरुपक्षानुष्ठानेन घोतापकारातिशयः कुलमाचरः ॥ अन्यथा तदाम्नानानर्थक्यप्रसंगात् ॥ उ
दकदानमंत्रश्चाश्वलायनाविधाउक्तः ॥ प्रचेतसा शेतस्तस्य लिखितं ॥ वेतवापनामुष्मस्वधेति ॥ पारस्कराणास्मावततेउदकमि
ति ॥ हारीतेनासौ तृप्यतामिति ॥ कात्यायनेन गोत्रनामपदाते चत पयामीत्यहं वदेदिति ॥ रामायणे तु पुरुषशार्दूल
विमलं दिव्यमक्षयं ॥ पितृलोके गुपानीयं मद्दत्तमुपतिष्ठतामिति ॥ एतेषां च विकल्पोद्रष्टव्यः ॥ एतस्य चोदकदानस्येत
पणतेनातरव्यसमानापिपक्षे प्राप्तेऽजलिनियमार्थमुक्तं वृसिष्ठेन ॥ सव्यातराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कु
र्युरिति ॥ अन्यदप्यंगजातं स्मृत्युक्तं यथासंभवं द्रष्टव्यमिति ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ मरणाशौचिनां विधिप्रतिषेधरूपा
चमाचारः ॥ त्रिनिशामनश्नाना स्नातयोर्हर्निशं वाक्रीताभ्यासाराभ्याम भिषेल वणयोः स्वारमन्नं सजेयुः ॥ स्त्रीसंग
मंगलानि व्यसन्हसन्नमुद्धे दनाक्वासनानिताणोस्तीर्णः ॥ स्मृतौतेप्पयालिनियताः संविशयुर्निशायां ॥ शालयक
त्रिनिशाम हर्निशं वाअनश्नाना उपवासिनः क्रीतंतदानीमवृत्तिपणाद्धानीतं उत्सन्नमयाचितलब्धं वाअशानं यषामे
वभक्ताभावे देवम वेयुरितिशेषः ॥ तत्रैव विशेषः ॥ यथा तोद्धृदकं नञ्जीवं ॥ आमिषमांसं लवणं सैंधवसामुद्रं

द्विपयोदुग्धं चक्षारं वणोधूमगुडाद्यन्नं भक्ष्यं भोजने त्यजेद्बुधः॥ स्त्रीसंगं मैथुनं मंगलान्यादर्शदर्शनादीनि व्यसनानि घृतादी
नि हसनं हास्यं कुर्दसंतोषो वस्नानं रोदनं मुखासूनं वमनं चादि त्यजेदुपरित्यनुषंगः॥ तार्पितृणनिर्मितं कदाचिदनेन वा स्त्री
णो योक्षितौ तत्सोतयोर्तिनियताः मूत्रपुरीषादौ कृते विहितं शौचं न शौचं यः संतोनिशायां रात्रौ वैवध्यकं एकाकिनः सं
विशेयुः शयीरन्॥ इदं चोपलक्षणं योषिता पृथग्वेशानं तार्णीस्तीर्णे क्षितावेव दुष्यं॥ तथा च वसिष्ठः॥ अहान्त्रिजितलोअ
धःस्नस्तरे अहमनश्नंत आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्निति॥ अथ च तत्शयनासनार्थं निर्मितस्तृणमयः कदाचिद्रघ
स्वस्तरः॥ आश्वलायनः॥ नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्निति॥ मनुः अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जे
युश्च ते त्र्यहं॥ मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति॥ क्षितिग्रहणात् खट्वाद्यासनादिनिषेधो न तु कटस्य॥ धान्या
भूमौ स्नस्तरे शायिन इति विष्णुपुराणात्॥ क्षारगणश्चोक्तोऽग्निपुराणे॥ तिलमुद्गादृते शैब्यं सस्यं गोधूमकोद्रवौ॥ धान्या
कं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैव च॥ शिम्बिधान्यं तथा पण्यं मतं क्षारगणः स्मृत इति॥ क्षारोपक्षारादिः॥ लवणविशेष हेरंबे
णं वा प्लक्षग्रहणं तेन सैंधवादेर्न निषेध इति मेधातिथिः॥ निमज्जेयुरिति मार्जनरहितं मज्जनमात्रं कुर्युरित्यर्थः॥ त ॥९८॥
था गोतमः॥ अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे न मार्जयीरन्न मांसं भक्षयेयुरा प्रदानादिति॥ सर्वे ज्ञातयः सह स्ना
युरिस्पर्शं रसस्य॥ प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धं तत्पर्यन्तमिति मांसभक्षणादौ मनःक्रियाहरणाविकल्पः॥ विष्णुपुराणे
त्वेस्थिसंचयनमवधित्वेनोक्तं॥ शय्यासनोपभोगस्तु सपिंडानामपीष्यते॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वं संयोगस्तु तेषा

षिनामिति॥ योषितां संयोगो मैथुनं तु यावदाशौचमेव नेष्यत इत्यर्थः॥ सपिंडस्परणं पुत्रस्यापि शिलान्तोपरं॥ पुत्राणां तु यावदा
शौचमेव॥ दशाहं कुर्युपासीरन्मातापित्रोरेव मरणमिति बौधायनवचनात्॥ देहस्यातिरपि॥ अधःशय्यासनादीनामूलि
नाभोगवर्जिताः॥ अक्षारलवणान्नाः स्युः लिंकीतान्ना नास्तथेति॥ दीना इति हर्षहास्यादिनिषेधः॥ मलिना इति मार्जन
वस्त्रक्षालनादिनिषेधः॥ अत एव क्षालनार्थं निर्णेजकादिहस्तदानरूपो वाससस्त्यागस्तेनैव रात्रौ वा पीस्यदिनेऽपि विहितः॥
नवमे वाससां त्यागो न त्वराम्णां तदंतके इति॥ ब्रह्मपुराणादौ त्वंतिमदिने वस्त्रशुद्धिर्विहिता॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्य
कृत्वा त्वष्टिमलहः॥ स्नातेन गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपीति॥ प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमेषु दशक्रियावाससो
चस्यागो तेलं त्वाभ्यंगाभिषिगो तमो नैक्तवाससस्त्यागः परिवर्तनमात्रं॥ पिंडदानात्पूर्वं दाहिककालप्रतीयोस्तु सा
गएव॥ यामाढ्‌हस्तेनागत्वा प्रेतस्पृष्टं तु वाससो॥ अंत्यानामाश्रितानां तु त्यक्तोस्नानं करोति चेति ब्राह्मणः॥ यस्तु वीच
स्पर्तिना गोतमेनोक्तो नीशूद्राणामेतेवाससस्त्यागविधानाद्धहस्तुत्वाससस्त्यागस्याद्दृअविषयत्वेन संकोचः कृतः॥ सभिन्ने
विषयत्वाद्युक्तः॥ भोगवर्जिता इति स्त्रक्चंदनादिधारणशयनासनादिनिषेधः॥ तेन तैलाभ्यंगतो बलुचर्वणादि
कं सर्वभोगसाधनं मले उपस्थिते दूष्यं॥ यत्तु मार्कंडेयपुराणे तैलाभ्यंगो बांधवानां गसंवाहनं च यत्॥ तेन चाप्या
पतजं तु पित्राश्नंति सर्वबांधवा इति॥ तैलाभ्यंगो विहितः सोंतिमदिने यथा मान्विः कृत्वा दूर्वा चीते कृतश्मश्रुकर्माणस्तिल
लक ल्केः सर्षपकल्केर्वा स्नाता विपार वर्त्तितवाससा गृहं प्रविशेयुरिति विष्णुः॥ तिलकल्केस्नानसिके लिता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰ टी॰
॥६९॥

स्वाश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतो वशः॥ अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वश-
क्तितः॥ रोदनं वर्जयित्वा यावत्सूतकं नाश्नीयुः॥ अत्र स्वाश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते ... अक्षारलवणमेकां रात्रिं भुंजीरन्निति वैजवायसूत्रा-
त्॥ नक्तमिति॥ क्षीरेण लवणं वा एकान्नमेव भोक्तव्यं॥ अक्षारलवणाशी स्यान्मांसं ... स्वगोत्रजानिति ब्रह्मपुराणात्॥ महाभार-
ते॥ आशौचं यावदशौचं भोजनं च ज्ञातिभिः सह कर्तव्यं॥ आशौचमध्ये पतनेन भोजनं पुत्रैः स्वगोत्रजैः ... मन्त्री चीर्णा तु दिनवित्रयोप
मेष्वक्तं पतिलाभ्रदत्तया नीय दीयते यदा न जायते॥ ज्ञातिभिः सह मांस्यमत्र लघुदुर्लभमिति॥ तत्र भोजनं
सह भोजनेमुक्तं॥ प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा॥ ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं मे तस्ये तेषु दुर्लभमिति॥ तच्च भोजनं
सह भोजने मुक्तं॥ प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा॥ ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति विष्णुपुराणात्॥ भोजनपात्राणि चोक्तानि हारीतेन पाणिषु
दिवैव कर्तव्यं॥ दिवा च मत्स्यं मांसं च ममांसं मनुजैर्यत्नेति विष्णुपुराणात्॥ भोजनपात्राणि चोक्तानि ... अधिकाधिकलवणक्षीरमाषाद्याभ्यां मांसानि पायसं॥
मन्मयेषु पर्णपुटेषु वा श्रीरन्निति॥ अन्नविशेषान्निषेधश्च ... एते षु वधे मेष्वनुक्ता का
वर्जयेदाह तोन्नेषु बालेषु ऋतु रेविनेति॥ एवमन्यपाशौचधर्माः स्मृतिनिबंधेषु द्रष्टव्याः॥ एते षु सवर्णे ... मेकं जलेगावपं
लवित्रिशाषणां अप्पितृत्रयं वैकल्पिकमुक्तं॥२७॥ ॥७॥ संस्कर्तादर्भपुंजे समपुटं दहनेतः प्रत्यहं पिंड मेकं जलमाविवावप
तः॥ संस्कर्ता दाहकर्ता न तु पश्चादागतः पुत्रादिः संनिहितोपि स मा ... जले दानं वसा षा पो आ स्ती र्णे दर्भपुंजे स
मधुपर्यो भवतितमाद्दहनेतः दाहदिनादारभ्य प्रत्यहमेकं पिंडमावपतेद्यात्॥ अत्र यद्यपि प्रत्यहमिति साधार
ण्येनोक्तं तेन सर्वेषां यावदाशौचं प्रत्यहं पिंडदानो वगम्यते ब्राह्मणस्य दश पिंडाः क्षत्रियस्य द्वादश वैश्यस्य पञ्च
दशशूद्रस्य त्रिंशदिति वर्णभेदेन पिंडसंख्याभेदः प्रतीयते॥ पारस्करेणापि तथा तं ब्राह्मणे दश पिंडाः स्युः क्ष

हेरंब
॥६९॥

त्रिये द्वादश स्मृताः॥ वैश्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिता इति॥ तथापि जातूकर्ण्येन चतुर्णामपि वर्णानां क्वचिदशाह एव दशाप
त्रिये द्वादश स्मृताः॥ वैश्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिता इति॥ ... सर्व वर्णेभ्यः पिंडान्दद्याद्दशैव तु इति
मात्तुरस्कंस प्रेतपिंडान्पंचत्वमीति पूर्वोक्तसंख्यायोदशविशेष विषयत्वमभिधाय प्रेतेभ्यः ... पश्चाद्योजनादि भिधानाद्ब्राह्मण
ब्रह्मपुराणाभिधानात्सर्वस्मृतिपुराणेषु च दशानामेव पिंडानामित्युक्तेः॥ अत्र ... दशपिंडदाने ... दशाहनि॥ केरयानां
स्यादिन्देनैव दशपिंडदानं स्याज्जियादीनां नवादिन पर्यंत माविन्छेदेन वृपिंडदानं दशपिंडदाने ... पिंडो राज्ञां वै द्वादशाहनि॥ केरयानां
तथा च ब्रह्मपुराणे॥ दिवसे दिवसे देयः पिंड एकः क्रमेण तु॥ प्रेतस्य ... दीयत इति॥ पिंडदानप्रकारो पितत्रैव॥ मन्त्रपंचभा
वे पंच दशाहस्तत्र दशामस्तथा॥ स्नात्वा स्वदशमः पिंडो मासपक्षो ... दीयते॥ ततः श्रोता दव्वैस्याम ... यदि
वे पंच दशाहस्तथा॥ सर्व दोषप्रभंग हो ... नयेत्॥ ततश्चात्र ... होमपानेन ततः क्षिप्त्वा सुख
अनाशायन वर्मस्नातः सुसंयतः॥ ले कुर्वन्सर्व दोषघ्नं हो ... सपवित्रोस्तिलैर्मिश्रैः केशकीटविवर्जितां॥ होमोपानेन ततः क्षिप्त्वा सुख
शिलां तु दुलप्रसृतीतत्र प्रक्षाल्याद्भिः पचेत्स्वयं॥ सपवित्रस्तिलैर्मिश्रैः ... जलेन दद्यात्संस्मरन्गोत्रनामनी॥ तिल सर्पिर्मधु
त्यागो रेमंत्रिकांतस्थं संस्तरेद्दर्भाग्रान्दक्षिणाग्रांस्तत्र ... दक्षिणाभिमुखः स्थितः॥ फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रं तु कुर्वीत॥
ततः पिंडं तु दद्याद्दक्षिणाभिमुखः स्थितः॥ फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रं ... याति यावत्काष्ठांपि
क्षिरेः संस्थितं तन्मम वह्नि॥ दद्यात्तथा पिंडं ... शीतलं॥ उर्णातंतुमयैः शुद्धैः वीसोभिः पिंडमर्चयेत्॥ अ... यानि यावदा काष्ठां
अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः॥ पिंडं प्रतिपिंडं दिवसे दिवसे देयः पिंड एवं क्रमेण तु॥ एकदशाहे
आद्यो ... पंचमे पंच षष्ठे षट् सप्तमे सप्त चैव हि॥ अष्टमे
द्वितीयेऽह्नि तृतीये त्रीं श्च चतुर्थे चतुरस्तथा॥ पंचमे पंच ... पात्राणि संपूर्णानि तिलादि
स्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते॥ द्वितीये द्वि तृतीये त्रीं ... जलं पयः क्रमात्॥ तावंति तोयपात्राणि संपूर्णानि तिलादि
भिः नवमे नवमेवं दशमे दश॥ एवं स्युः पंचपंचाशत्तोयस्यांजलयः क्रमात्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०
॥७०॥

मिरिति॥ तंडुलेति मुख्यः कल्पः॥ अनुकल्पस्तेनैतस्मादपि द्ध्यं दुग्धं वा॥ तथा च शुनःपुच्छः॥ फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गु
डेन च॥ तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिंडं दक्षिणतो हरेदिति॥ शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेदिति च॥ हारीतोपि तद्दशा
श्रवनिपतः॥ आमाद्यहश्च कर्तव्यं जलाञ्जलिसमीपतः॥ पिंडदानं दशाहानि प्रेतायारण्यमाश्रितैरिति ब्रह्मपुराणाच्च दशा
तरस्याधिविधानात्॥ शुनःपुच्छोपि॥ दूर्वा दशाहं शस्याद्देवतापतनेश्रुवेति॥ मृत्तिकाक्षेपश्च स्थंडिलनिर्माणार्थं॥ स्थं
डिले प्रेतभागं तु दद्यान्मृत्तिकोपरि एव तु॥ कृत्वा तु पिंडसंकल्पं नामगोत्रे पासुदरीति वाराहपुराणात्॥ दर्भास्तरणं चोपनी
तविषयं॥ प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितमिति मरीचिवचनं चानुपनीतविषयं॥ तथा च प्रचेताः॥ असंस्कृतानां
भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति॥ मूले च पाषाणनिवेशनमेवकारस्करणस्वस्मृतिपुराणेषु कुशास्तीर्णभू
मेरेवाधिकरणत्वाभिधानात्॥ दृहारितस्मै प्रेतायापिंडं निवेपेयुः॥ सोमालेपानीयं चोपलिप्तायामित्यदधुरिति प्रचे हेरंब
तो वचनानुसारात् च यत्सोमालेऽभिमत्यादिशंखवचने पयलिप्तायामित्येवपाठः स्वस्मृतिपदर्शनाय॥ उपलेवादयो ॥७०॥
ति पाठपिपाषाणमुपेदशीइतिकश्चित॥ पिंडदानं च यद्यपि योगीश्वरेण पिंडयज्ञावृतादेयं प्रेतायान्नं दत्वेत्यत्रोमिति
पिंडपितृयज्ञप्रकारेणेतिदिष्टस्तथापि स्वधाशब्दादिमंत्राणां च पर्युदासः॥ तथा च मरीचिः॥ पितृशब्दं स्वधाशब्दं
यपुंजीत कर्हिचित्॥ अनुशब्दं तथा नेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ उपतिष्ठतामयं पिंडः प्रेतायेति समुच्चरेत्॥ कृष्णा
प्रसक्तं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव चेति॥ मूले च मधुग्रहणं तिलघृतादेरुपलक्षणं॥ अत्रैव च संख्याविकल्पे फलतोरत

संकल्पं॥ एते च पंच पंचाशत्तिलतोयांजलयः पिंडोपरि द्वितीयतृतीयादिशब्दैः संनिहितपिंडानामेवाभिधानात्॥ पिंडा
नामवयवपूरकत्वमुक्तं सपादांजलीनामिंद्रियपूरकत्वाभिधानाच्च॥ पूर्वतोयांजलीनां च तापोपशमनार्थत्वात्॥ तथा च ब्रह्मपु
राणे शिरस्त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते तथा॥ द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः॥ गलांसभुजवक्षांसि
तृतीयेन तथा क्रमात्॥ चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिंगगुदानि च॥ जानुजंघे तथा पादौ पंचमेन तु सर्वदा॥ सर्वमर्माणि
षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः॥ दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च॥ दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः॥ एकादशे
द्विपदवाः सन्ति बुद्धिवर्धैः सहा सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमागमे॥ प्रेतभावं गतानां तु रौरवादिषु वर्तताम्॥ पंच
भिः पंचभिः पंचभिः लेभिः पात्रैरंजलिभिस्तथा॥ एकादशे चेद्द्वियाणि पूर्यंते शास्त्रे दशानादिति॥ वेशापाद्य
नत्रयष्यहं गादिभिस्तत्र यथोक्तं तद्दिस्तरस्तु यात्रायां जनाशौचं न पृदशिते॥ यत्र तु सप्तस्त्रहे वादश
पिंडदानमुक्तं युद्धमृतानामलकालभक्ष्यादिमरणादौ तत्र तेत्र कार्यो ब्रह्मपुराणात्॥ सप्तःशौचे प्रदातव्याः
सर्वेपि युगपत्तथा॥ अहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि॥ द्वितीयेह्नि चत्वारस्तृतीये पंच चैव हि॥ एकस्मा
धांजलिस्तद्दसात्रमेकं चेदीपलरिति॥ प्रत्यहमेकस्तोयांजलिरेकं च पात्रमित्यर्थः॥ आशौचमध्ये कोपि तत
रमपकृतं पारस्करेण॥ प्रथमेदिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहिताः॥ द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंच
येयं नेतव्या॥ त्रीं स्तद्दद्यात्तृतीये ह्नि वस्त्रादिक्षालनं ततः॥ प्रथमेहनि यो दद्यादित्यस्यापि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰ सी॰
॥७१॥

दध्यादिसर्पिर्मिश्रितं प्रेत्यसंस्कर्तेत्युक्तं ॥ तथान्यदपि कर्तव्यमुक्तं पारस्करेण ॥ मन्मये तोऽश्मनि क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेता
त्र स्नाहि पिब चेदमिति ॥ विहायसि शिक्यादौ ॥ गरुडपुराणे तु पृथक् शरावयोर्दद्यादेकोदकमपरं क्षीरं मन्वेवं चेति स्तोजिरा
त्र पश्चोपस्कृतः ॥ अपक्वे मन्मये पात्रे दुग्धं दद्यादिनत्रयं ॥ काष्ठत्रये गुणैर्बद्धं निशि रात्रौ चतुष्पथ इति ॥ मत्स्यपुराणे तु था
वदाशौचं तन्निधानमुक्तं ॥ तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ॥ सर्वतापोपशांत्यर्थं मध्वश्रमविनाशनमिति ॥ अ
न्यदप्युक्तं गरुडश्राद्धिकाया ॥ तत्र प्रेतोपकृते दशरात्रमखंडितं ॥ कुर्यात् दीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकं ॥ भोज्य
अन्नकाले सम्भक्तं मुष्टिं च निर्वपेत् ॥ नामगोत्रेण संबुध्याधरित्र्यां पितृयज्ञवदिति ॥ एवमन्यदपि स्मृतिभ्यो वगंतं
व्यं ॥ प्रथमदिने चरुद्रव्यमेवोपदिष्टात् ॥ प्रथमदिनेयच्चवैर्यं तंडुलनीवारादि द्रव्यं गृहीतं उपरिष्टाद्यावत्पिंडदानं
तद्देवयाहत्या तथा च शुनः पुच्छः ॥ प्रथमेहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकमिति ॥ चरु ग्रहणात्तस्य मुख्यत्वं सक्तुगुडा
दिकं तु पाकासंभवे ग्राह्यमिति दर्शयति ॥ कृते दशाविपर्यये पश्च पूर्वमुक्तः ॥ उत्तरीयापाद्यविपर्ययोपि द्वयः ॥
एतेषां चाविपर्यये उक्तं गरुडश्राद्धिकायां ॥ उत्तरीयशिलापात्रं कृत्वा द्रव्यविपर्ययो एवं जलांजलि-द्याच्छिंडदानं तथे
वचेति ॥ एतस्मिन् श्राद्धे पिंडदानाद्यौर्ध्वदैहिके प्रक्रीते समाप्तस्य दशापाते विशेषो भविष्यत्पुराणे ॥ प्रवृत्तो
शौचं तंत्रस्तु यदि दर्शो विपद्यते ॥ समाप्यचाद्यं पिंडांजलीन्समाचरेदिति ॥ इदं च मातापितृभिन्नविष
यं ॥ तद्विषये तु श्लोके गौतमः ॥ अंते दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ॥ पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिंडांजलिं

हेरंब
॥७१॥

लांजलीनिति ॥ इदमपि अहमध्ये ॥ त्रिरात्रात्परं तु दर्शपाते मातापितृविषये पंचदत्ततथा च गालवः ॥ पित्रोराशौचमध्ये
पि यदि दर्शः समापयेत् ॥ तावद्देवोत्तरेतंत्रे पर्यवस्य अहात्परमिति ॥ अन्येषां तु त्र्यहात्परमपि दर्शपाते तत्र तंत्रे समा
प्तिः ॥ दाहाहादेवगण्यं संचयनदिनं ॥ संचयनस्यास्थिसंचयनस्य दिनं वक्ष्यमाणप्रथमादिअनोहितायरपि दाहाद
दाहदिवसादेवगण्यं ॥ तथा चांगिराः ॥ अनग्निमत उत्क्रांतेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ॥ शुद्धिः संचयने दाहान्मृताहस्तु
यथाविधीति ॥ दाहाहादित्यपपाठः ॥ इदं चादितो हान्तु नामेकस्मिन् समम्बाहनि नवमदिने वा ॥ इदं चास्थिसंच
यनं आदितः दाहदिनमारभ्य चतुर्णां महामेकस्मिन्नथमदितीयेतृतीये चतुर्थे वा सप्तमेहनि नवमदिने वास्वस्व
गृह्योक्तप्रकारेण कर्तव्यं ॥ तथा च संवर्त्तः ॥ प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ॥ अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तज्ज्ञ
त्रैजैःसहेति ॥ छंदोगपरिशिष्टं अपरधास्त तीये वा अस्थिसंचयनं भवेदिति ॥ अपरधद्वितीये ॥ विष्णुः ॥
चतुर्थे दिवसे स्थिसंचयनं तेषां च गंगांभसि प्रक्षेप इति ॥ ब्रह्मपुराणे तु वर्णविशेषेण कालविशेष उक्तः स्था
चतुर्थे दिवसे अस्थिसंचयनं ... ॥ चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमे हनि भूभृतां ॥ नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परं ॥ द्वितीय
प्रकारद्वयेनो क्तं ॥ चतुर्थे क्षत्रियस्य च ॥ पंचवैश्यजातेश्चरा दशरात्रमहनि ॥ अस्थ्नां च संचयः प्रोक्तो विप्रस्य द्विती
तीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ॥ पंचवैश्यजातेश्चरा दशाहात्परमहनि ॥ अस्थ्नां च संचयः प्रोक्तो विप्रस्य च तृतीये शूद्रे
रवादिति ॥ आश्वलायनेन तु न्यापिकाल उक्तः ॥ संचयनं मृद्धे दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्र इति ॥
कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुग्मासु एकादशीत्रयोदशीपंचदशीषु मघ्येकस्यामित्यर्थः तथा च षाढापौष्ण
फल्गु प्रोष्ठपदा व्यतिरिक्ते एकनक्षत्रे संचयनं कार्यमित्यर्थः ॥ अयं च कालो नेतीतआशौचकाले यथासंभवं प्रती

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०श०
७२॥

तेपि संवत्सरांतादिसपिंडीकरणपक्षे अदृष्टव्यः॥ यदा तु द्वादशाहे सपिंडीकरणं क्रियते तन्मध्ये चायं कालो न संभाव्यते
तदा पूर्वं कुर्व॥ संचयनानंतरं श्राद्धमस्मै दद्यादित्येकोद्दिष्टविधानात्सपिंडीकरणोत्तरं च तन्निषेधात्॥ संचयनप्र
कारस्त्वाश्वलायनकात्यायनोक्तो द्रष्टव्यः॥ अंगिरसा च विशेष उक्तः॥ अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः॥ श्मशानवासिनो देवाः शवानां
प्रेतीभूतं तं यो दृश्य पैः शुचिं न करोति चेत॥ देवतानां तु यजनं तं शान्यं सयदेवताः॥ श्मशानदेव
परिकीर्तिता इति॥ यागः पूजा॥ तत्प्रकारश्च ब्रह्मपुराणे॥ स्नातो त्रिरात्रं कुर्वीत प्रतायोदकतर्पणं॥ श्मशाने
तायां च चतुर्थे दिवसे ततः॥ एवं तिपूजितायस्मात्तत्र स्थाः शंकरादयः॥ स्नानैः सुधौतवस्त्रैश्च श्मशानस्य
समीपगेः॥ स्वशाखविहितैर्द्रव्यैर्यथाशास्त्रं समाहितैः॥ मन्मयेषु च भांडेषु कुंभेषु करकेषु वा॥ सुपक्वेषु च
भोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा॥ फलैर्मूलैर्वनोत्थैश्च पूजाः कार्याद्देवताः॥ केचिद्दध्योदनं तथा केचित्सुगंध
ताम्बूलं समंततः॥ केचिद्धानि
शासनं॥ धूपोदीपस्तथा माल्यं केदयं लेराश्वितः॥ तत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समंततः॥ केचिद्धानि
सर्वाणि पानीयान्यक्षतानि च॥ निवेद्य यद्भिः वैनाथ्यैः स वैरनं हृकृते॥ नमः कव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा॥
पश्चात्श्मशाने देवाः स्कंदभगवंतः सनातनाः॥ ते स्मल्ताकास्याकृतं तु बलिमक्षय्यमव्ययं॥ अतस्मात्स्थशुभा लोका
प्रयच्छंतु वरं शाश्वतं॥ अस्माकं आपुरारोग्यं सुखं च ददतां चिरं॥ एवं कृत्वा बलिं सर्वोत्तु क्षीरेणाभ्युक्षयेत्
ते॥ विसर्जनं तु देवानां कर्तव्यं च समाहितैः॥ तेतायज्ञिय वृक्षोत्थाशाखामादाय वाग्यतः॥ अथ सव्यं कमाद्

हरंव
॥७२॥

स्तं कृत्वा कश्चित्संगो त्रजः॥ ततस्यास्थीनि गृह्णीत प्रधानांगोद्भवानि च॥ पंचगव्येन संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्टनं॥ प्रक्षिप्य
मन्मये भांडे नवे साच्छादने शुभे॥ अरण्ये वृक्षमूले वा गंडे संस्थापयेत्सुधीः॥ गृहीत्वास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत्॥
ततः संमार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयांबुभिः॥ पूजा च पुष्पधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमात्॥ स्मरेद्यज्ञादनार्थं च रक्षः
पुष्करकोपि वा पदकोवा प्रकृतं यस्तं च सर्वे दिविधानतइति॥ भक्ष्यभोज्यपायसपानकफलमूलात्मको बलिः प्रधानंभ
क्ष्यादीनां पूजोपकरणत्वोक्तेः॥ अर्घ्यः मुख्यं पुष्पाणि धूपादीपः मालाः तंदुलादिपूर्णपात्राणि केषु चिल्लात्रेषु पानीया
मिथवाद्यस्तोत्राश्च॥ दर्शयानि॥ प्रधानांगानि चास्थीनि गृह्णीयात्कोपिकाया॥ क्षीरसो वक्ष्यसेः पाण्याः पार्श्वयोश्चैव पादतः॥
अप्रदक्षिणमस्थीनि गृह्णीताथ गोभिलइति॥ पुष्करकः पुष्करिणी॥ पदकश्चत्वरः॥ संचितानां चास्थ्नां प्रतिप
ल्तिरुक्ताविष्णुना तेषां च गंगांभसि प्रक्षेपइति॥ तत्र विशेषो ब्रह्मपुराणे॥ तत्स्थानाद्येन केनीत्वा कुदातिजउरुवीत
ले॥ कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः॥ अस्थीन्यन्यकुलोत्थस्य
नीत्वा चांद्रायणं चरेत्॥ अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नेमानि गंगामपि ये कथंचित्॥ सद्भावयुक्ताः पिदधाभिषक्ता
स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि॥ कुलद्वयं चाप्यथ वर्जयित्वा मातापित्रोर्भक्तिमान्याश्रितेन॥ अस्थीनि चान्यस्य नयेत
दश्वमेधफलं लभते दुष्कृतं च॥ भागीरथी पत्रगतास्तु तीर्थे कुलेन नरः कोपि यदा विपन्नः॥ तदा तदा तत्र तथापि
तेनाभावेन वास्थीनि विनिःक्षिपेच्च॥ स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य॥ ततस्त

त्रिं०टी०
॥७२॥

मत्सिंडपुटेनिधापयत्स्वपन्दिशोज्ञेतगणोपगदां॥नमोस्तुधर्मायवदन्नद्भिस्पजलंसमेपीतद्दतिश्लिपेस्वं॥उस्थायमास्वंत
मेवक्ष्यस्तुर्येसदत्त्विणाक्ति॥प्रभुरव्यायदद्यात्॥एवंकृतेप्रेतपुरस्थितस्यस्वर्गेगतिःस्यात्त्वमरेऽपितुलोऽति॥प्रथम
द्वितीयादिदिनविशिश्रमलोक्तोदशाहाद्याशौचे॥सद्यःशौचादौतुश्रोत्रपुराणे॥सद्यःशौचेतथैकाहेसद्यःसंच
यनंभवेत्॥अहाशौचेद्वितीयेह्निकर्तव्यस्तस्थिसंचयःइति॥संचयनानंतरंचैकोद्दिष्टश्राद्धमुक्तंमाश्वलायनेन
श्राद्धमस्मैदद्युरितिविषमश्राद्धादीनिचस्मृतिनिबंधांतरेषुद्रष्टव्यानि॥अनुपेतेनेतल॥अनुपेतेऽनुपनी
तेऽत्रेतेदत्स्यपिएतदस्थिसंचयनेनकार्यम्॥२८॥ ॥श्री॥वपरयस्युद्भतेनपरिवपनेनखच्छेदनेस्हतकः॥तेमध्ये
वाकेचिदाहुः॥पितृपरमगुरुष्ववा॥पादिनेसं॥केचिद्विपर्यासस्वोपक्षेयावयोधिकेसपिंडेऊतेमृतकनीय
सांतत्सापिंडानांउपरिखंचमानानांमुखशिरोरोम्णांवपनेनखच्छेदनंवाकुः॥द्वैकृतं॥केचिदितिपाल्लिकं
दशीपाति॥तेनप्रेताप्स्यकामनाधींवयोधिकेसपिंडेऽप्रेतेसर्वैःकनिष्ठैर्भ्राचादिभिःशिरोवपनादिकर्तव्यमिति
तपरमगुरुषुतुमातापित्रोराचार्येचोऽगृतनियमेनपरिवपनादिकर्तव्यं॥तथाचदर्शमेहनिसंघापस्त्वा
नंग्रामाद्बहिःपूर्वेवत॥तत्रत्याऽपाणिवासांसिकेशश्मश्रुनखानिचेतिदेवलवाचनादल्पानवरस्सवेषांवपनादो
प्राप्तेतथाचोदकसंस्पर्शनंतावतेकालमनुभाविणांचपरिवापनमित्यापस्तंववचनेनमृतकनीयःसपिंडा

हेरंब
॥७३॥

नांतन्नियम्यते॥एवंकृतेरमश्रुकर्मापद्दतिविश्वादिवचनगतमपिवहवचनमनुभाविविषयपतयासंकुचितदृस्येवद्रष्टव्यं॥श्म
श्रुग्रहणंचोपलक्षणं॥तेनैवचपुत्राणांतऊर्मांतिदेशाच्चशिष्यस्यापिवपने॥सिद्धंगंगायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोरपिमृतौ॥
आधानकालेसोमेचवपनंसप्तसुस्मृतं॥इतिवचनात्मातापित्रोर्मरणेतस्यावश्यकत्वेमन्यत्रवानियततत्वंकल्प्यते॥अन्य
थेतस्यानर्थक्यापत्तेः॥वचनप्राप्तपरिसंख्यापीअशक्यत्वात्तीर्थांतरेपिवपनसत्वाच्च॥अत्रेत्यगंगापदस्यसर्वतीर्थेष्वपवि
त्रिमितिसर्वतीर्थपदस्यचपस्ययागमात्रेपरत्वेकेचनचितृतेनोक्तं॥तत्रिस्थलीसेतावस्माभिरुपचरणैःप्रबंधेननिराकृतं॥
तत्राधिकंचवक्तव्यमन्यत्रमत्कृतोद्रष्टव्यं॥पित्रादिग्रहणंचभर्तुरप्युपलक्षणं॥पुत्रःपत्नीवर्वपनंकुर्यादितियथाविधि॥
पिंडदानाग्निवेत्यापिकुर्यादिस्यंसमाधिःतइतिव्यासवचनेनपत्न्याअपिवपनविधानात्॥तत्रकालविधिः॥स्मृतकांतस्मृत
कृशाववआशौचमात्रपरः॥स्वाशौचांतेपूउपरिवपननखच्छेदनंकुर्यात्॥अयंचमुख्यःकालः॥सकलस्मृतिपुराणेषुस्म
त्वात्॥देशांतरस्पाशौचांतेदिनोपलक्षकता॥मध्येवौकेचिदिस्मत्रापिसंबध्यते॥केचित्स्मृतिसाराज्ञातनामावि
शेषाशौचमध्येपिद्वितीयादिदिनेवपनादृत्वेचुः॥तथाचमिताक्षरादाहतस्मसंतरं॥द्वितीयेह्निकर्तव्यंक्षुरकर्म
प्रयत्नतः॥तृतीयेपंचमेवापिसप्तमेवाप्रदानतः॥आप्रदानतएकादशाहेश्राद्धादितिचतुर्थादीनामपिविधिः॥
अन्यथातस्यानर्थक्यात्॥केचित्तुदाहागमेतदोहकर्तुःप्रथमदिनेपिवपनमुक्तं॥अतएवस्मृतिसंग्रहेरात्रिमृतस्य
रात्रावेवदाहेतदेवप्राप्तस्यतदंगभूतस्यवपनस्यतदानींनिषिध्यद्वितीयादिनेऽनुष्ठानमुक्तं॥रात्रौदग्धस्तुपिंडांत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी०रा०वा०

७४

कृत्वा वपनवर्जितं ॥ वपनं नैष्यते राज्ञौ श्वस्तनी वपनक्रियेति ॥ क्वचित्तु सर्वपुत्राणामुक्तं ॥ मदनपारिजातादौ प्रथमाह्निस्नकृतवप
नस्यापि पुनराशौचांते वपनमुक्तं ॥ तच्च सर्वत्र प्रमाणमूलं ॥ अन्यदप्याशौचांतदिने कृत्यं ब्रह्मपुराणे निरूपितं ॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य
यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः ॥ स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥ समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुदाहृतं ॥ ग्रामाद्बहिस्ततो
गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी ॥ अंत्यानामाश्रितानां च सत्यक्त्वा स्नानं करोति च ॥ श्मश्रुलोमनखानां च यत्त्याज्यं तज्जहत्यपि ॥ गो
रसर्षपकल्केन तिलकल्केन संयुतं ॥ शिरःस्नानं ततः कृत्वा तापयित्वा च स्वबांधवान् ॥ वासो युग्मं नवं शुक्लं कुंकुमं ब्राह्मणं शुद्धमेव च ॥
गृहीत्वा गां सुवर्णं च मंगलानि शुभानि च ॥ स्पृष्ट्वा संकीर्त्य धूत्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नर इति ॥ अत्र स्मार्ते शुभार्थे भणित
मभणितं च स्वगृहे वेदिं त्वा कृत्वा दानं च दद्यात् शुभमभयमपि द्विजेभ्यः सुरेभ्यः शुभार्थं ॥ भणितमभणितं च स्वगृहे वेदि
त्वा कृत्वा दानं च दद्यात् शुभमभयमपि द्विजेभ्यः सुरेभ्यः शुभार्थं ॥ अत्राशौचे स्मार्ते सामान्यतः स्मृतावुक्तं शांतिस्त्वस्य
यनादिविशेषतः स्वगृहे भणितं तेर भणितं चान्यत्स्वभणितं तेर वा विदित्वा शुभार्थं कृत्वा अशुभमपि द्विजे सामान्यतोपि
शेषतश्च स्नातिमरणमुच्यते भावानिष्टानुलेपये शुभार्थं च भूसुरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीयते इति दानं दद्यादिदेयाद्यं ॥ तथा
च हारीतः ॥ दशमेहन्यरण्यं गत्वा कृत्वा श्मश्रुकर्मणः स्पृष्टो न्यतस्त्यातिले कल्कोवमष्ट गौरसर्षपैः साशिरः स्नात्वा अ
हतवाससः शुक्लसंसोवा अरिष्टगो गृहं पादीनालभ्य प्रविशेद्गृहं शांतिं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यः कृत्वा स्वस्त्यय
नादिधर्माप्यौ न्य वर्तयंतीति ॥ शोभनतरमिति शांतिकल्पेत्यत्रापि संबध्यते ॥ विष्णुरपि ॥ मंत्रशांतिं कृत्वा ब्राह्मणानां

हेरंब

॥७४॥

जनं देवाः प्रयच्छे देवा ब्राह्मणा इति ॥ अत्र च यदाशौचांते दिने प्रवृत्तं शांतिकमुक्तं तत्सेविनस्य च प्रकारेणांदुष्टं ॥ यथाश्वोभूते ग्निमुप
समाधाय शांतिस्कं दके कुर्यात् ॥ शंनो देवीरिति सूक्तेन प्रथमं ॥ द्वाभ्यां द्वितीयं ॥ शंनो देवी रभिष्टये शं नइंद्राग्नी ॥ तदस्तु मित्रावरु
णेति तृतीयं ॥ शंनो वातेइजीवृपास्मा लोकाः ते शीशांतिरिति चतुर्थं ॥ उभयतः सर्वबंसाविश्री शांतिं कुर्यात् ॥ तवी
येराकिरोकुलस्यैवं सर्वेनाचम्यानिष्ठेवेत ॥ विवस्वानिदुमित्युक्ते ॥ दशमरात्रे कृत्वा श्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा आत्मनः शांति
निमित्तं शांतिस्कंदके कुर्यात् ॥ अयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेदिति दशमरात्र इति वापयित्वेत्यनेनैव संबध्यते न शांतिस्कंदके कुर्यादि
त्यनेन ॥ श्वोभूत इत्यत्र श्रीमतत्स्याशौचांते दिने कर्तव्यतोक्तेः ॥ गुरूणाम्निमत्ता अन्यत्रावाक्षीयमाणा अमावास्यायां शांतिकृ
मं कुर्वीरन्निति सा धाश्वलायनानामुक्तप्रकारेण तु आशौचांते रंघपाकालं दृष्टव्यं ॥ पचेत्रिपादस्तमरणादौ चेदाह प्रकार
स्तत्कांते च शांतिकविशेषप्रकारो ब्रह्मपुराणादाकोऽदृष्टव्यः ॥ २६ ॥ ॥ अं दत्वापिंडं सपिंडाः परेश्ववहनस्नापकाश्च ब्राज
स्यात्वाहस्ममच्छरिचास्य प्रशमितमनसोपिं वपत्रेविदस्यः ॥ अत्र चम्याम्यं बुद्ध वीकुरवरव ... पक्षानक्षता गोमयं वस्य प्राशि
त्वार्थं लेलाम्यपदर्षपदिपदन्यस्य सर्वे विशेयुः ॥ सपिंडाः पिंडं दत्वा एकः पुत्रादिः साक्षादन्यचतस्माहापाचरणेनपरंपरया
प्रथमदिनपिंडदानं कृत्वा स्नानोदकदानादि च कृत्वा परे सपिंडा अपि यत्रावं असपिंडं वहंति स्नापयंसेलं कुर्वंति वातेन प्रशमि
तमनसः अन्यपुरातनैरितिहासैः पुत्रादीनां विशोकीकृतमनसः पुत्रादयश्चांते श्व तौरितिहासैर्विवेकेन विशोकीकृतस्वमन
सः संतः दिवामरणेन क्षत्रोदयपर्यंतं रात्रिमरणेस्तर्योदयपर्यंतं बहिरेवमदुत्ताहल्लभमौपस्त्रशोषणादि कुर्वंतः स्थिता

रवंडस्थितानतुभक्ष
कनीयः पुरः सराः तस्यम तस्यपुत्रो दशी वेदमवर्जितो अस्य तद्देहमनोह्यर्यस्थितानि बपत्राणि विदस्य पदर्शनैः खंडस्थितानतुभक्ष
पितास्य कोअवम्यअग्न्यंतु दर्शौ कुरवरव षष्ठान अक्षतान्यवारीर गाम पंच सिद्धार्थीनोगरसर्ष पांस्तेलंवस्य स्नाअथ दर्पादिद्ध
रणाणाणे पदमकं यस्पाक्षिस्थानं तु तासु हूं पत्सर्वे सपिंडादपस्तद्द मविशेषु प्रविशेषु कनीयः पुरः सराः एवा तथा यथासि
लक्षः॥ कतोदकासमुपी शोभन दुशादृ लसंस्थितान्॥ स्नातानपवेद पुस्तानि लिहासेः पुरातनैः॥ मातुष्य कदलीस्तंभनिः
सार इत्यादि क्रियाः कार्याः स्वशाखि तदु सतो॥ इति संस्कृत सगच्छ पुर्गृह बालेपुरः सराः॥ विदस्यनि बपत्राणि पदर्शनैः॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतस
नः॥ आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्॥ प्रविशेयुः समालभ्य कलाश्मनि पदर्शनैः॥ दवजि वालमग्निं वृषभो चेति॥ आश्वलायनः॥
सम्शिनामपि॥ इच्छंति तस्ताः शुद्धिः परे षास्नान संयमोदिति॥ शौखः॥ दवजिवालमग्नि गोमयमम
आसत आनक्षत्र दर्शना दादि संस्पर्श दस्पमाने प्रविश्य पुः कनिष्ठ प्रथमा ज्येष्ठ जेष मः आप्यागारमुश्मानमग्निगोमयम
क्षतां स्तिलान पस्य शांवीति॥ अवधि हूयस्य च यवस्तोकापारस्करेण॥ प्रेतस्पर्शिनोनग्रामं प्रविशेयुरा नक्षत्र दर्शना
द्वाशौचे दादि संस्पति॥ हारीतेन ता वद्ध्हिः स्थित्स शक्तावनुकूलो पुनः श्रीमानुमनसा वेति॥ अश्मस्पर्श आश्वलाय
नोक्तः पदनिधानकूप एव एकमूलकलाना लापवाते॥ पारस्कर॥ निवेशान द्वारे पिचुमंदपत्राणि विदश्य आचम्याद्क
मग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैल मालभ्याश्मान माक्रम्य प्रविशंतीति॥ देवजानेन तु केषांचिद्दालिं मन्त्राः अप्य नः॥
शमीमालभते शमी पापं शमयत्विति॥ अश्मानमालभत अश्मेव स्थिरो भूयासमिति॥ अग्निमग्निर्नः शर्म यच्छत्विति॥

मूले च शमी तिलाउपलस्तिलाद्रूष्याः॥ पस्तु विप्रः शुध्यस्य रः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मी वा यष्टिं शू
द्रः कृतत्रिपर्शितमनसा कार्या पुष्पादि स्पर्शः स आशौचोत्तरदिने॥ शुध्यतीत्यस्य पिंडानादित्यर्थं॥ दशमपिंडमुक्त्वा परात्रि
त्रोषेशु विभ्रवेदितोलतु एकादशाहि कृष्णोगबाल निमंत्रणादि विषयं॥ एवं चाशौचात्यदिनके मेध्यमध्ये पहाहतां
दिस्पर्शलिखनं वाच स्वधिसादीनीत कृत्यसा॥ आशौचात्यदिने पि स्नानोत्तरं गोहिरण्यादि स्पर्श उक्तः॥ एकादशाहादिक
नीयं चान्यैतावगंतव्यमिति परम्पते॥ कामधुवेदरसप्रमिमितेशाकाब्दे चैत्रासिते हरितिथौ रघुनाथनाम्ना॥ रामेशा
शिस्तुतमाधवबिंदुजन्मा टीकां समापयदिमां सम तिपार दृश्री॥ १॥ अस्य शाकमग्नस्य कस्यचिन्नीतिदुः शौकः॥ पस्तारे
गमनेत्र हे तु गुरुकसेवमे॥ २॥ ॥ लक्ष्मोपादि माद्रुराम पवं च दोष्यानु मारोपपेदो व तासु कृपं पर स्तु यदि नामाशे
पपेत्तेनकिं॥ दृष्टं वस्त्रापितद्विपंनहि जडे रध्यस्त दोषंनवासवंपि दृशः एवजानु स पञ्च घोवेद तत्त्वं खलु॥ ३॥ ॥छ
॥ ॥ इति श्रीमत्सदशौचप्रमाणे समहामहोपाध्यायभट्ट माधवसुत भट्टविश्वनाथानुज भट्ट रघुनाथ निर्मितायां त्रि
शच्छ्लोकी विवृतिः संपूर्णा॥ ॥छ॥ शुभमस्तु॥ श्रीमहागणपतये नमः॥ ॥ हेरंब॥ ॥ रामजयराम॥ ॥छ
॥छ॥ अनंतभट्टात्मज रामचंद्रेण लिखितं तत्स्वार्थं दं पुस्तकं स्वार्थं परार्थं च दुपनामभिगुंडकर॥ काश्यांलिखितं॥ श्री॥
॥ यम पक्षाक्षदिशी वत्सरपदिशिर पोमुखं॥ केषनालिखितं ग्रंथं पलेन शति पालयेत्॥ तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंध
नात्॥ मूर्ख हस्ते न दातव्य मेवं वदति पुस्तकं॥ २॥ ॥छ॥ ॥ छ॥ श्री॥ छ॥ छ ॥ छ श्रीराम॥ छ॥ ॥ छ श्री छ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰
७छ्या

॥त्रिंशच्छ्लोकीटीका॥
॥समाप्ता॥ छ॥ ॥

हेरंब
॥७छ्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts